In memoriam: A. Gjurov,
L. Peneva-Vincze, M. Búr,
P. Csangova-Menyhárt

Gazdaság és kultúra:

a nemzetiségek gazdasági és kulturális tevékenysége Magyarországon a 19. és a 20. században

Стопанство и култура

Очерци за стопанската и културната дейност на националните общности в Унгария през 19 и 20 век

Economics and culture:

Studies on the occupational and cultural activities of minorities in Hungary in the 19th and 20th centuries

Szerkesztő: *Menyhárt Krisztina*

Редактор: *Кристина Менхарт*

Editor: *Krisztina Menyhárt*

Fordítás: *Patricia Austin, Julia Krumova, Menyhárt Krisztina*

Превод: *Патриша Аустин, Юлия Крумова, Кристина Менхарт*

Translation: *Patricia Austin, Julia Krumova, Menyhárt Krisztina*

Gazdaság és kultúra:

a nemzetiségek gazdasági és kulturális tevékenysége Magyarországon a 19. és a 20. században

Стопанство и култура

Очерци за стопанската и културната дейност на националните общности в Унгария през 19 и 20 век

Economics and culture:

Studies on the occupational and cultural activities of minorities in Hungary in the 19th and 20th centuries

Bolgár Kulturális Fórum – Kecskeméti Bolgár Önkormányzat

Budapest, 2014. Будапеща

Български културен форум – Българско самоуправление в Кечкемет

ISBN 978-963-08-5730-7

Felelős kiadó: Bolgár Kulturális Fórum

Vladimirova Milena – elnök

Отговорен издател: Български културен форум

Милена Владимирова – председател

Tartalom

Bevezetés (Doncsev Tosó) 11

Veneta Jankova: A magyarországi bolgárkertészek vizuális emlékezete (bolgár nyelven) 22

Zsilák Mária: A bolgárkertészek gazdasági szerepe a pilisi térségben a 20. század első felében 37

Berényi Mária: A Gozsdu Alapítvány története és szerepe a magyarországi román értelmiség formálódásában 47

Penka Pejkovska: Írástudás és kétnyelvűség a magyarországi bolgár közösségekben a 19. század végén és a 20. század elején (bolgár nyelven) 57

Demeter Gábor: A török kor utáni újratelepülés demográfiai sajátosságainak vizsgálata az 1715/20-as Conscriptio Regnicolaris segítségvel Nógrád megyében 83

Hargitai-Szimeonova Rajna: „Hullámzik a csendes, fehér Duna": Gróf Széchényi István tevékenysége az al-dunai vízfolyam és a Vaskapu-átjáró szabályozásában 103

Papp Izabella: Görögök a Jászkunság kereskedelmi és gazdasági életében 111

Menyhárt Krisztina: A bolgárkertészekről – jeles kutatóik szemszögéből (bolgár nyelven) 127

Juricskayné Szabeva Aszja: A gazdasági népi imádságok a bolgár hagyományban (bolgár nyelven) 143

Cselényi István Gábor: Munkácsi körkép a 19. sz. elejéről 150

Puskás Bernadett: Az egyházi művészet 19. századi irányzatai a soknemzetiségű munkácsi görögkatolikus püspökségben (ukrán nyelven) 157

Demmel József: Az elfelejtett elit. Szlovák anyanyelvű magyar nemesség a 19. században 168

Korb Angéla: Az 1840-es évek német nyelvű sajtója Pest-Budán 181

Révész Éva: Trianon hatása Karácsonyi János munkásságára 191

H. Tóth Imre: Paiszij Hilendarszki a magyarokról 202

Katus Elvira: A Magyar–Bolgár Baráti Társaság és a Magyarországi Bolgárok Egyesületének kapcsolatai 209

Petkova-Papadopulosz Adriana: A Bolgár Kulturális Fórum alapítása és tevékenysége Magyarországon 216

Bólya Anna Mária: Balkáni tánc és zenei folklór Magyarországon 224

A kötet szerzői 230

Съдържание

Увод (Тошо Дончев) 11

Венета Янкова: Визуална памет за българските градинари в Унгария 22

Мария Жилак: Стопанската роля на българските градинари в региона Пилиш през първата половина на 20 век 37

Мария Берени: Историята и ролята на Фондация Гожду във формирането на румънската интелигенция в Унгария (1870-1918) 47

Пенка Пейковска: Грамотност и двуезичие сред българските общности в Унгария в края на XIX и началото на XX в. ... 57

Габор Деметер: Изследване на демографските особености на заселването на комитат Ноград след турското нашествие с помощта на Conscriptio Regnicolaris от 1715/20 г. 83

Райна Симеонова-Харгитаи: „Тих бял Дунав се вълнува“: ролята на граф Ищван Сечени в регулацията на водите в Долен Дунав и пролома Железни врата 103

Изабела Пап: Гърците в стопанския живот на комитат Яскун през 18 и 19 век 111

Кристина Менхарт: За българските градинари през погледа на техните видни изследователи 127

Ася Събева-Юричкай: Стопанските апокрифни молитви в българската традиция 143

Ищван Габор Челени: Панорама от Мункачево в началото на 19 век 150

Бернадет Пушкаш: Насоки на църковното изкуство през 19 век в многонационалната Мункачевска униатска епископия (на украински език) 157

Йожеф Демел: Забравеният елит. Унгарска аристокрация със словашки матерен език през 19 век 168

Ангела Корб: Немскоезичната преса през 1840-те години в Пеща и Буда 181

Ева Ревес: Въздействието на Трианон върху творчеството на Янош Карачони 191

Имре Х. Тот: Паисий Хилендарски за унгарците 202

Елвира Катуш: За връзките между Унгарско-българското дружество за приятелство и Дружеството на българите в Унгария (ДБУ) 209

Адриана Петкова-Пападопулос: За създаването и дейността на Български културен форум в Унгария (в навечерието на неговата 15 годишнина) 216

Ана Мария Боя: Балкански танцов и музикален фолклор в Унгария 224

Автори 230

Contents

Introduction (Tosho Donchev) 11

Veneta Jankova: Visual memories of the Bulgarian community living in Hungary 22

Mária Zsilák: The economic role played by Bulgarian horticulturalists in the Pilis region of Hungary in the first half of the 20th century 37

Mária Berényi: The history of the Gozsdu (Gojdu) Foundation and its role in building the community of Romanian intellectuals living in Hungary (1870-1918) 47

Penka Peykovska: Literacy and bilingualism in the Bulgarian communities of Hungary in the late 19th and early 20th centuries 57

Gábor Demeter: Exploring the demographic features of areas of Nógrád County that were resettled following the withdrawal of the Ottoman Empire, using the 1715/20 Conscriptio Regnicolaris 83

Rajna Hargitai-Szimenova: "Waves of the taciturn, white Danube." The role of Count István Széchenyi in regulating the lower Danube and the Iron Gates channel 103

Izabella Papp: Greeks in the commercial and economic life of the Jászkunság [region of Hungary] 111

Krisztina Menyhárt: The Bulgarian horticulturalists as seen by outstanding researchers 127

Aszja Szabeva Juricskay: Occupation/farming-focused folk prayers in Bulgarian tradition 143

István Gábor Cselényi: Panorama of Munkács [Mukacseve] in the early 19th century 150

Bernadett Puskás: 19th century trends in religious art in the Greek Orthodox diocese of multinational Munkács 157

József Demmel: The forgotten elite. Ethnic Slovaks among the Hungarian nobility in the 19th century 168

Angéla Korb: The German language press of Pest-Buda in the 1840s 181

Éva Révész: The influence of Trianon on the writings of János Karácsonyi 191

Imre H. Tóth: Paisii Hilendarski, on Hungarians 202

Elvira Katus: The Hungarian-Bulgarian Friendship Society and its relationship with the Society of Bulgarians in Hungary ... 209

Adriana Petkova-Papadopulosz: The founding and activities within Hungary of the Bulgarian Cultural Forum (Marking the 15th anniversary of its establishment) 216

Anna Mária Bólya: Balkan folklore in dancing and music within Hungary 224

Authors 230

Előszó

„A jövőt nemcsak kapával, hanem Istenbe vetett hittel és nyitott tekintettel lehet építeni.”
Lazar Ivanov

Immár száz éve, hogy 1914 nyarán, Illés napkor Lazar Ivanov, a tekintélyes teteveni nagykereskedő és Ferenc körúti háztulajdonos 170 társával – kertészekkel, kereskedőkkel, magtermelőkkel és más tisztes polgárokkal – megalapította Budapesten a Magyarországi Bolgárok Egyesületét. Az alapítók fontosnak tartották, hogy törekvésüket: az ó- és újhazához fűződő kapcsolatuk erősítését, a két nép közeledésének előmozdítását a széles nyilvánosság előtt is ismertté tegyék. 1915-ben útjára bocsátották a Magyar–Bolgár Szemlét, az egyesület kétnyelvű kiadványát. Ekkor már javában dúlt háború, és mint megannyi más kezdeményezést, ezt is tönkretette. A felelős szerkesztőt besorozták a bolgár hadseregbe, és így a lap első száma egyben az utolsó is lett. Ám ez a kis közösség megmaradt, sőt lélekben is és anyagiakban is egyre gyarapodott. Saját erőből teremtett iskolát és kápolnát Budapesten, Miskolcon és Pécsett, majd 1931-ben a Vágóhíd utcában felépült a Szt. Cirill és Szt. Metód nevét viselő ortodox templom. Vele átellenben negyedszázaddal később – ismét közadakozásból – elkészült a Bolgár Művelődési Otthon, az egyesület székháza. A rendszerváltás után 1992-ben a magyar állam támogatása révén végre valóra vált a bolgár közösség régi vágya. Azóta jelenik meg a Haemus című, kétnyelvű társadalmi és kulturális folyóirat. Másfél évtizeddel ezelőtt a bolgár alkotó értelmiség: írók, műfordítók, kutatók, művészek Bolgár Kulturális Fórum néven újabb civil szervezetet hoztak létre. A Fórum a bolgár önkormányzatokkal együttműködve és tőlük függetlenül számos rendezvény révén önreflexív módon igyekszik feltárni, bemutatni és elemezni a bolgár nemzetiségi közösség történetét, kulturális kapcsolatrendszerét és integrálódását a többségi magyar társadalomba, illetve az általa szervezett tudományos tanácskozásokon és kiadványokon keresztül megkísérli

kijelölni helyét a társnemzetiségek sokszínű világában. A „Gazdaság és Kultúra: a nemzetiségek gazdasági és kulturális tevékenysége Magyarországon a 19. és a 20. században” c. tanulmánykötet egyszerre jelent folytonosságot: gondolok itt a „Toma Visanov és kora” (2009. szerk. Doncsev Toso és Menyhárt Krisztina), továbbá a „Magyarország és a Balkán vallási és társadalmi kapcsolatai” (2011. szerk. Doncsev Toso, Menyhárt Krisztina és H. Tóth Imre) és újabb számvetést. A kontinuitást főleg a korábbi szerzők (Veneta Jankova, Menyhárt Krisztina, H. Tóth Imre, Cselényi István Gábor, Juricskayné Szabeva Aszja, Katus Elvira, Petkova Papadopulosz Adriana, Puskás Bernadett és Papp Izabella) ismételt szereplése biztosítja. A jelen kötet az általában vett nemzetiségi és felekezeti kérdéskörön belül néhány markáns kérdésre fókuszál.

- Az első ilyen témakör a magyarországi bolgár közösség életének és szervezeteinek bemutatása, a bolgárok és más hazai nemzetiségek kölcsönhatása (Veneta Jankova, Penka Pejkovszka, Menyhárt Krisztina, Juricskayné Szabeva Aszja, Katus Elvira, Petkova Papadopulosz Adriana, Zsilák Mária, Bólya Anna Mária).
- A második témakörbe két olyan tanulmányt sorolhatunk, melyekben, a tágabb értelemben bolgár–magyar történelmi és gazdasági kapcsolatokról olvashatunk (H. Tóth Imre és Hargitainé Szimeonova Rajna).
- A harmadik témakörbe azokat a közleményeket illeszteném, amelyek az egyes magyarországi nemzetiségek (románok/macedovlahok, görögök, ruszinok, ukránok, szlovákok, németek) és a magyarság történetének egy-egy szeletét világítják meg (Berényi Mária, Papp Izabella, Révész Éva, Cselényi István Gábor, Puskás Bernadett, Demeter Gábor, Demmel József, Korb Angéla).

A kötet erénye a széleskörű merítés és az interdiszciplináris jelleg mellett a közérthető nyelvezet. Így szakemberek, egyetemi hallgatók, de a művelt nagyközönség érdeklődésére is számot tarthat. Nehéz lenne értékkülönbséget tenni a tanulmányok között, hiszen a 19. és 20. századi magyar valóság sajátos, részben különálló szegmenseit világítják meg, és egyben további elemzésekhez szolgálhatnak kiinduló pontul. Hangsúlyosan érvényes

ez Demeter Gábor nagy ívű tanulmányára és Penka Pejkovszka statisztikai elemzéseken alapuló munkájára úgyszintén. Az utóbbiból értesülünk arról, hogy a 19–20. század fordulóján, a történeti Magyarországon írástudás tekintetében a magyarokat és a németeket követően a bolgárok foglalják el a harmadik helyet, és a hazai bolgárság iskolázottsági szintje messze meghaladja az óhazai bolgárokét. Néhány tanulmány önmagában vett tudományos eredményein túl rávilágít a kutatási módszertani szempontok fontosságára is. A rendszerváltás 25 éve kellett ahhoz, hogy korábbi szerzők kétségtelen eredményeit új megvilágításba helyezhessék, és a korábbi kutatások összevetése és felülvizsgálata hitelesebb történelmi kép kialakítását eredményezi a vizsgált jelenségek esetében. Ismét bebizonyosodott a Tacitus-i történészi elv a „sine ira et studio" nélkülözhetetlensége a valóság tárgyilagos feltárásában (Menyhárt Krisztina, Demmel József, Révész Éva). A kötet külön erénye, hogy érdekes adalékokkal szolgál a nemzet olyan nagyjai, mint Petőfi Sándor, illetve Kossuth Lajos életútjának kisebbségi vonatkozásaihoz (Korb Angéla és Demmel József). Ez is alátámasztja Korb Angéla megállapításának igaz voltát: „a Magyarországon élő összes nemzetiség történelme a magyar történetírás részét képezi". A tanulmányok többségében a szerzők érintik, elemzik, illetve mélyrehatóan taglalják a különböző nemzetiségi csoportok identitásának változásait, az identitás-szerkezet alakulását, a társadalmi körülmények, tényezők befolyását az identitás többrétűségére és ellentmondásaira. E folyamatok bemutatása Demmel József, Papp Izabella és Zsilák Mária publikációjában jelenik meg leginkább. Összességében bizton állítható ezekről az adatolt és magas szintű szakmai felkészültséggel elkészített tanulmányokról, hogy a hazai nemzetiségek és felekezetek történetét és társadalomrajzát leíró eljövendő akadémiai monográfiának kikerülhetetlen forrását fogják képezni.

Doncsev Toso

Предговор

„Бъдещето се гради не само
с мотика, а с вяра в Бога
и с отворени очи.“
Лазар Иванов

Изминаха сто години, откак на Илинден през лятото на 1914 г., уважаваният тетевенски търговец на едро и собственик на къща на булевард „Ференц” (в Будапеща) Лазар Иванов, заедно със 170 свои сънародници – градинари, търговци, зърнопроизводители и други почтени граждани – основава в Будапеща „Дружество на българите в Унгария”. Основателите считат за важно да запознаят широката общественост със своите стремежи, а именно: укрепване на връзките си със старата и новата родина и даване на тласък на сближаването на двата народа. През 1915 г. на бял свят излиза и двуезичното издание на Дружеството „Маджаро–български преглед”. По това време Първата световна война е в своя разгар и, подобно на много други начинания, слага край и на това. Отговорният редактор е мобилизиран в българската армия, като по този начин първият брой на списанието остава и последен. Но тази малка общност се съхранява, нещо повече, тя преуспява все повече, както в душевен, така и в материален план. Със собствени сили създава училище и параклис в Будапеща, Мишколц и Печ, а през 1931 г. на улица „Вагохид” в Будапеща е изградена православната църква „Свети свети Кирил и Методий”. Насреща й четвърт век по-късно – отново с волни пожертвования – е изграден и Българският културен дом, седалището на Дружеството. През 1992 г. след политическите промени благодарение на подкрепата на унгарската държава най-сетне се реализира старата мечта на българската общност. Оттогава започва да излиза двуезичното списание за обществен живот, култура и литература „Хемус”. Преди

десетилетие и половина българската творческа интелигенция: писатели, преводачи, учени и творци от различни сфери на изкуството създават нова гражданска организация под името „Български културен форум". В сътрудничество, но и независимо от българските самоуправления „Форумът" чрез редица прояви се стреми авторефлексивно да разкрие, представи и анализира историята, системата на куртурни връзки и интегрирането на българската национална общност в преобладаващото унгарско общество, както и чрез организирани от него научни конференции и издания, да определи мястото си в многообразния свят на останалите национални общности. Сборникът с научни трудове, озаглавен „Стопанство и култура: очерци за стопанската и културната дейност на националните общности в Унгария през 19 и 20 век" представлява едновременно и продължение – имам предвид „Тома Вишанов и неговата епоха", 2009 г., ред. Тошо Дончев и Кристина Менхарт, а също и „Религиозните и обществени връзки между Унгария и Балканите", 2011 г., ред. Тошо Дончев, Кристина Менхарт и Имре Х. Тот, – и нова равносметка. Континюитетът се осигурява главно от редовното участие на познати автори (Венета Янкова, Кристина Менхарт, Имре Х. Тот, Габор Ищван Челени, Ася Събева Юричкаине, Елвира Катуш, Адриана Петкова Пападопулос, Бернадет Пушкаш и Изабела Пап). Настоящият том, освен върху националните и религиозни проблеми, като цяло се съсредоточава върху няколко характерни въпроса.

- Първият тематичен кръг е представянето на живота и организациите на българските общности в Унгария, взаимоотношенията на българите и останалите национални общности в страната (Венета Янкова, Пенка Пейковска, Кристина Менхарт, Ася Събева Юричкаине, Елвира Катуш, Адриана Петкова Пападопулос, Мария Жилак, Ана-Мария Боя).
- Във втория тематичен кръг можем да посочим два труда, които ни запознават с българо-унгарските исторически и стопански връзки в техния по-широк смисъл (Имре Х. Тот и Райна Симеонова Харгитаине).

- В третия тематичен кръг се включват публикациите, които осветляват някои аспекти от историята на отделни националности в Унгария (румънци/македоно-власи, гърци, русини, украинци, словаци, немци) и историята на унгарците. (Мария Берени, Изабела Пап, Ева Ревес, Габор Ищван Челени, Бернадет Пушкаш, Габор Деметер, Йожеф Демел, Ангела Корб).

Наред с широтата на засегнатите теми и интердисциплинарния характер, сред достойнствата на този том е и неговият общодостъпен език. Така той може да разчита на интерес не само от страна на специалисти и студенти, но и на образованата широка общественост. Трудно би било да се разделят по стойност различните трудове, тъй като те осветляват характерни, отчасти самостоятелни сегменти от унгарската действителност от XIX и XX век и същевременно могат да послужат като отправна точка за по-нататъшни анализи. Това е особено валидно за широкомащабния труд на Габор Деметер и базираната на статистически анализи работа на Пенка Пейковска. От последната научаваме, че по отношение на грамотността в края на XIX и началото на XX век българите в Унгария заемат трето място след унгарците и немците, и степента на образованост на тукашните българи далеч надхвърля тази на сънародниците им от старата родина. Някои студии освен самостоятелно взетата си научна стойност, хвърлят светлина и върху важността на методологията на изследванията. Трябваше да изминат 25 години от смяната на режима, за да може неоспоримите резултати на по-ранните автори да попаднат в нова светлина и сравняването и преразглеждането на по-ранните изследвания да доведе до формирането на по-достоверна историческа представа по отношение на разглежданите явления. Отново се доказа необходимостта от историческия принцип на Тацит „sine ira et studio" при обективното разкриване на действителността (Кристина Менхарт, Йожеф Демел, Ева Ревес). Специално достойнство на сборника е, че предлага интересни данни за свързаните с малцинствата аспекти от житейския път на такива величия на унгарската нация като Шандор Петьофи и Лайош Кошут (Ангела Корб и Йожеф Демел). Това също подкрепя истинността на заключението на Ангела Корб: „Историята на всички живеещи в Унгария

малцинства е част от унгарската историческа наука”. В преобладаващата част от студиите авторите засягат, анализират или задълбочено изследват промените в идентичността на отделните народностни групи, формирането на структурата на техния идентитет, влиянието на обществените обстоятелства и фактори върху многопластовостта и противоречията на идентитета им. Представянето на тази проблематика се проявява най-вече в публикациите на Йожеф Демел, Изабела Пап и Мария Жилак. Като цяло със сигурност може да се твърди, че тези подкрепени с данни и написани с висока професионалност студии ще се превърнат в незаменим източник на бъдещи академични монографии, описващи историята и настоящето състояние на обществото на народностните групи и религиозните общности в Унгария.

Тошо Дончев

Preface

Faith in God and open eyes will build
the future, not only does it take a hoe.
Lazar Ivanov

A full hundred years ago as of the summer of 1914, on Elijah's Day, a prestigious wholesale merchant from Teteven and owner of a building on Ferenc Ring, Lazar Ivanov, together with 170 others – horticulturalists, merchants, seed growers and other respectable people – met in Budapest and established the Association of Bulgarians in Hungary. For the founders it was vital to make it public that the organization's job was help to build their ties with both the old country and the new adopted land and to promote closer bonds among the two peoples. In 1915 they published the first issue of the Hungarian-Bulgarian Review, intended as the Association's bilingual periodical. But by this time the world was at war, and the initiative collapsed as did so many others. The responsible editor was conscripted into the Bulgarian army, so the first issue was also its last. But the community not only held on, but grew, both in numbers and assets. It opened schools and chapels in Budapest, Miskolc, and Pécs with its own money, and then in 1931 it built the St. Cyril and St. Methodius Orthodox Church at Budapest's Vágóhíd Street. Across the street from the church it built the headquarters of the Bulgarian Cultural Center, once again relying on donations from local Bulgarians. In 1992, following the regime change, a long-time dream of the Bulgarian community was realized with the support of the Hungarian government. Haemus, the bilingual social and cultural periodical was first issued at that time and it continues to be published to this day. A decade and a half ago creative ethnic Bulgarian professionals including writers, literary translators, scholars, and artists established a new social organization, the Bulgarian Cultural Forum. The Forum liaises with the local

Bulgarian government-authority but also operates independently. It has organized a number of projects focused on self-reflection, in which it aspires to explore, present, and analyze the history and cultural interactions of the ethnic Bulgarian community, as well as its integration into ethnic Hungarian society. It has also organized scientific gatherings and issued publications in an effort to pinpoint its place within the variegated world of the fellow-ethnic groups. The volume "Economics and Culture: Studies on the Occupational and Cultural Activities of Minorities in Hungary in the 19th and 20th Centuries" offers a continuity of tradition. Here I am thinking of "Toma Vishanov and the Age He Lived In," edited by Tosho Donchev and Krisztina Menyhárt, published in 2009, as well as "Hungary and Balkan Religious and Social Ties" published in 2011 and edited by Tosho Donchev, Krisztina Menyhárt and Imre H. Tóth. However, it is also a new appraisal. Continuity is provided by the editors (Veneta Jankova, Krisztina Menyhárt, Imre H. Tóth, István Gábor Cselényi, Aszja Szabeva Juricskay, Elvira Katus, Adriana Petkova Papadopulosz, Bernadett Puskás and Izabella Papp) who have worked on the numerous publications. This volume focuses on several key subjects within the topic of ethnicity and religious affiliation.

- The first such subject is a presentation of the life and organizations of the Bulgarian community living in Hungary and the interactions of Bulgarians and other minorities present in Hungary (Veneta Jankova, Penka Pejkovszka, Krisztina Menyhárt, Aszja Szabeva Juricskay, Elvira Katus, Adriana Petkova Papadopulosz, Mária Zsilák, and Anna Mária Bólya).
- The next is presented in two studies exploring Hungarian-Bulgarian historical and economic relations in the broader sense of the term (Imre H. Tóth and Rajna Szimeonova Hargitai).
- The third is really a spotlight on snippets in the histories of various minorities in Hungary (Romanians/ Aromanians/Macedo-Romanians (Vlachs), Greeks, Ruthenians, Ukrainians, and Slovaks) and their relations with ethnic Hungarians (Mária Berényi, Izabella Papp,

Éva Révész, István Gábor Cselényi, Bernadett Puskás, Gábor Demeter, József Demmel, and Angéla Korb).

Merits of the volume are the sweeping range of topics, the interdisciplinary character, and the use of everyday language. It can be taken in hand by professionals, university students and interested members of the public alike. It would be hard to determine an order of value among the studies, for they throw light on specific and at times very different segments of 19th and 20th century Hungarian reality. At the same time they offer themselves up as points of departure for further analysis. This is especially true of Gábor Demeter's all-embracing study and Penka Pejkovszka's work based on statistical analyses. From the latter we learn that in Hungary at the turn of the 19th to 20th centuries, Bulgarians were in third place in literacy, following the Hungarians and Germans, and that the education level of Bulgarians in Hungary was well above that of Bulgarians living in their own country. Several of the studies go beyond the scientific results obtained and point to the significance of research methodology considerations. Twenty five years were needed after the regime change before the undoubtable achievements of earlier authors could be explored from a different angle so that a comparison and revisitation of earlier research allowed scholars to draw a more authentic historical picture of the phenomena being explored. This proved that Tacitus's principle of historical writing "sina ira et studio" (without either bitterness or partiality) was essential to an objective exposure of reality (Krisztina Menyhárt, József Demmel, Éva Révész). A special merit of the volume is that if offers interesting addenda regarding minority aspects of national icons such as Sándor Petőfi and Lajos Kossuth (Angéla Korb and József Demmel). They simply underline Angéla Korb's conclusion that: "The histories of all ethnic groups living in Hungary are an integral part of Hungarian history." In most of these studies the authors reach out for and analyze or scrutinize the depths of changes in the identities of various ethnic groups, evolvement of the identity structures, and the influence of social environment and factors on the stratification of and contradictions within these identities. The authors exploring these

flows to the greatest extent are József Demme, Izabella Papp, and Mária Zsilák. Overall, it is quite safe to say that these high-standard professional studies with their data appropriately sourced will become essential resources for future historical and sociological studies on academy level.

Tosho Donchev

КЪМ ВИЗУАЛНАТА ПАМЕТ НА БЪЛГАРСКИТЕ ГРАДИНАРИ В УНГАРИЯ

Венета Янкова

Културолозите изтъкват някои важни специфики на визуалната памет: тя е външен аналог на паметта, начин за социална идентификация, способ за фиксиране и предаване на личностни смисли и значения. Отнесено към обекта на това изследване нужно е да се подчертае, че фотографията е визуален израз на социалната памет, тя отразява опита на групата и е средство за комуникация и за предаване на социален опит. Ето защо тя носи следи от социалните изменения и от забравата – изборният характер на фото-сюжета неизбежно обрича на забвение пренебрегнати обекти, жестове, теми. От антропологическа позиция фотографията се осмисля като функция на човешкото тяло (поза, жестове, композиция) и проекция на човешкото желание за самопредставяне. Пред обектива човекът застава в поза, в която мисли, че изглежда добре и с която иска да бъде запомнен или по думите на Р. Барт – той съзнателно се опитва да бъде този, за когото „иска другите да го смятат" (Барт 1991, 2001).

В търсенето на културната памет на българите в Унгария не може да не се докоснем и до тяхната „визуална памет" – това са преди всичко фотографии, съхранявани във фото-архиви и семейни албуми[1] (Асман 2001). Непосредствените впечатления по време на това проучване потвърждават убеждението в неизчерпаемия познавателен потенциал на фотографията за историята и за битието на общността, както и – високата степен на доверие, с която тя се ползва – не само от изследователите, но и от техните събеседници (Чангова-Менихарт 1989; Дончев 1992; Дончев 1998; Харгитаине-Симеонова 2004; Чангова 2001; Рашкова 2005).

---

[1] Изказвам своята най-сърдечна благодарност към: Малина и Бела Байчев от Мишколц, семейство Карамаринов от Фелшьожолца, Боянка и Тодор Атанасови от Печ, Николинка Стамболиева от Дебрецен и на Илия Караилиев от Будапеща за предоставените ми архивни материали.

Фото-архиви на общността

Това са фотографии, първоначално съхранявани в семейни албуми, но по-късно те стават видими за всички чрез изнасяне им в публичното пространство: представяне на изложби, публикуване в книжни и в електронни издания и поместване им в интернет на уеб-страницата на Дружеството на българите в Унгария. Тяхната публичност е следствие на индивидуален и на колективен избор и целта им е да представят българската общност пред най-широка аудитория. Ето защо, по такъв начин се създават елементите от визуалната памет на цялата общност (Hobsbawm & Renger 1983). Първият по-пълен опит в това отношение е фотоалбумът на Пенка Чангова-Меньхарт „Под слънцето на Унгария" (2001), а във връзка с 95-годишнината от основаването на Дружеството на българите в Унгария е издаден специален диск със снимков и видео-материал, голяма част от който е експониран и в интернет-пространството[2].

Фотографиите отразяват динамиката на социалните промени сред градинарската общност, нейното постепенно превръщане от първоначално мъжко общество в общност, към която принадлежат семейства с деца и възрастни хора (№40, №17).

Главните тематични кръгове, които фотографиите регистрират, са свързани с трудовия делник и с официалния живот на българската общност и са отнесени към значими събития от нейното утвърждаване в унгарското общество. Предпочитани сюжети са: „работа в градината" (№5, №7, №9, №34, №55), „подготовка на зеленчуците за пазара" (№16, №17, №18) и „на път за пазара" (№6, №21). Това са важни моменти, свързани с реализацията на продукцията и именно като такива те маркират показателни акценти и детайли. Композицията от първия сюжет почти повтаря реалния работен процес и мястото на участниците в него, докато при другите два се забелязва известна показност – смисловият център е поставен върху зеленчуците – те са изнесени напред, оформени в красиви купчини-фигури (№22, №23) или пък нагоре, държат се в ръце.

Така например в снимка от 1928 год. от семейния албум на семейство Байчев от Мишколц в смисловия център на фотографското пространство

---

[2] http://www.bolgaregyesulet.hu/bg/bolgar-galeria/121-bolgar-kerteszek. Посочените по-нататък цифри в скоби са според номерацията върху фотографиите в сайта.

са разположени мъже, облечени в костюми, с жилетки и папийонка. Също така в центъра на преден план са поставени и пълните със зеленчуци кошници, едната от които – полуобърната, за да се вижда съдържанието й. Встрани, симетрично от централната група, са подредени фигурите на две прави млади жени и на работници в ежедневно облекло. Своеобразен допълнителен акцент бележи каруцата, пълна със зеленчуци, и младеж, маркиращ най-високата точка в композицията, който демонстративно показва зеленчуците в двете ръце. Ясно се откроява идеята за плодородие, добро материално благосъстояние и нескривано самочувствие.

Фонът на фотографиите често пресъздава естествената обстановка на градинарския труд, забелязват се пространства извън населено място и бедни стопански постройки. Регистрирани са прости оръдия на градинарския труд (мотики, лопати) и примитивна поливна техника – „дулап" или използвани машини и съоръжения (Чангова 2001:12-13; №16). Показателен е надпис от специално подготвена за фотографията табела от снимка №13: "Компанията благодари за доброкачествените семена".

През лятото работниците са боси и полуголи, облечени скромно. Видим белег за социална диференцираност и за етнически произход са някои детайли от облеклото: мъжки шапки, женски забрадки (№19), костюми, жилетки и папийонки (№6), кожени яки на палтата (№58). Като знак на престижност биха могли да се приемат и появяващите се на фотографиите велосипеди (№ 26, 30, 32). Това са свидетелства за процеси на социално и имуществено разделение сред трудовите мигранти.

Почти по правило в по-ранните фотографии хората са със сериозни, „застинали" лица и пози, по-рядко се срещат усмивки и динамични изрази на веселие, освободеност, ирония. Ето защо за неофициалния нерегламентиран от поведенчески правила живот на градинарите са особено ценни онези фотографии, показващи боричкащи се полуголи младежи (№ 57), дете с мустаци от зеленчуци (№57, №65, №66), както и случайно съхранени жестове на отклонено внимание (№26) или нескривана пред погледа на другите близост (№18). Това са все свидетелства за богатия емоционален свят на градинарите, които не са запазени по друг начин.

Независимо от специфичния характер на изображенията – лична интенция при композиране на фотографа, избор на поза-самопредставяне и пр. – фотографиите със сюжет от пазара регистрират допълнителни сведения

за: вида и разнообразието на земеделската продукция, нейното естетически оформяно подреждане (на земята върху рогозки или по-късно на маси), поставяне на купчини, на връзки или – в плетени "кръгли български кошници", транспортиране с каруци (с чергила, в плетени кошове), подготовка на стоката за пазара (№4, №22, №61, №64; повече: Чангова 1989, 23-24). Съхранените визуални документи насочват върху изобилието, разнообразието, качеството, привлекателния естетически вид на земеделската продукция (№4). Характерни са демонстративните жестове, акцентуващи върху по-едър зеленчук или важен предмет (№18, №22, №32). Продавачите, понякога с работни престилки, са в спретнато облекло, а жестовете им открито изразяват самочувствие и гордост. Аналогично е и посланието на фотографии, отнасящи се към друго търговско пространство – магазина, където фигуратана собственика е изведена на преден план, на фона на задължителната обозначителна табела с надпис на унгарски/унгарски и български. (Чангова 2001, 54).

Съхранени са свидетелства за приемствеността в празничната система на гурбетчиите в Унгария: отбелязването на Трифон Зарезан, Димитровден (Денят на делбата), деня на светите братя Кирил и Методий, както и – на празника на света Марина, на който се провежда съборът в село Поликраище, (Чангова 2001, 46; 56-57; Ганева-Райчева 2004, 63-67). Много от фотографиите с празничен сюжет са така композирани, че техният идеен център да е трапезата, представяща тогавашната култура на пиене-ядене и веселие (Събева 1995). Характерен „ключов момент" при конструирането на празнуващата общност е буренцето с бира, върху което с тебешир е изписана датата на събитието (№15 – надпис 14.IX. 1941; KOLEFF ANDRás...). Почти ритуален характер имат съхранените жестове на наздравица, чукане с пълни чаши, пиене – израз на празнична освободеност в противовес на трудовия делник. Ще добавя и визуалните знаци на необходимия за веселието музикален фон – музикант с гъдулка, цигулка, акордеон и даже – грамофон, илюстриращо както музикалните предпочитания и културните взаимодействия, так и – навлизането на европейски модни влияния сред общността на трудовите мигранти (№11, №35, №36, №42).

Семейни албуми

Семейният албум има по-различно предназначение – най-често неговите адресати са семейството и родът, но в дистанцията на времето фотографиите в него все повече се оценностяват и осмислят като представителни

не само за роднинския кръг, но и за цялата българска общност. В това отношение е показателен следният пример: по идея на местното Самоуправление на българите от Фелшьожолца започват да се издирват снимки от историята на градинарските семейства, които се подреждат на табла и се експонират на специална изложба (24. 10. 2009). Събраният снимков материал по-късно служи като основа за научно изследване и написване на книгата на Тибор Ремиаш „Вълшебните градини край поречието на р. Шайо. Из историята на българските градинари във Фелшожолца“ [Rémiás Tibor „Tündérkertek a Sajó mentén. A felsőzsolcai bolgárkertészek történetéből”, 2010].

Контекстът, в който е положена семейната фотография, е често различен. Понякога това е традиционният семеен албум, в който има систематизация и хронология. В други случаи снимките са в „насипно” състояние или поставени на стената на дома или във витрина в композиция от стари и съвременни фотографии. Така се дава и визуален израз на свързаността между поколенията. Забелязва се тенденция към преснимане, обновяване и увеличаване на стари фотографии на предците и поставянето им в рамка – с цел не само съхраняване, но и като израз на родова ценност и нравствен пример. Наред с любителски снимки, се срещат и професионални, изготвени във фотостудио – свидетелства за съзнание за значимостта на документирания момент. Характерни за семейните фотографии са събитията от житейския цикъл на човека: детство, сватба, по-рядко – смърт. Визуалната памет съхранява спомени за трудовата дейност в градината и на пазара. И тук се забелязват следите на социалните изменения, влиянието на градската култура и на европейската мода.

Често се срещат фотографии, регистриращи събития в България и изпратени на роднини в Унгария или снимки, представящи заедно членове на семейство, които са се установили в различни държави. Ето защо може да се обобщи, че за българите в Унгария семейните фотографии са важен елемент на семейната и на родовата комуникация. Чрез своите сюжети и своите адресати те служат за поддържане на семейно-родовата свързаност и солидарност.[3]

---

[3] Така например за юбилея на своя племенник през 2010 год. д-р Мария Николаева от Мишколц подготвя като специален подарък – албум, изготвен от фотографии на общата семейно-родова памет, разположена между две страни и култури.

Поради своята недооцененост все още, по-специално внимание заслужават надписите върху обратната страна на фотографиите. По своя характер те са пожелателни, свързани с определен повод, със стандартното „за спомен” или – информативни като посочват събитието и датата на фотографията. Някои от тях са добавени по-късно и съдържат допълнителни обяснения за имена, лица, обстоятелства. Те са предназначени за припомняне и най-вероятно – за поддържане жизнена паметта между поколенията. Така например на снимките от личния архив на Николинка Стамболиева от Дебрецен надписите съхраняват ценна информация за самата нея като дете, за авторитетни личности и важни данни. От лингвистична гледна точка надписите също представляват интерес със случаи на смесена употреба на латиница и на кирилица, на унгарски и на български език. Показателен е калиграфски надпис на унгарски език от снимка на семейството на Коста Ганчев (Мишколц): предназначен за друго българско семейство, този текст заявява престижността на унгарския език в процеса на общуване между сънародници.

Визуална памет и разказване

Като аналог на паметта, фотографията подпомага потребността на човека да помни, да си припомня и сам да конструира собствената си жизнена история. Тя е инструмент за целенасочена ориентация към конкретен момент от миналото и за актуализиране на житейски факти и жизнени събития чрез разказ и разказване за тях. Чрез разказването, резултат на различни наративни стратегии, разказвачът представя себе си като осъзната индувидуалност и уникалност, както и общността като естествена част от социалните връзки на индивида.

Ще илюстрирам с конкретен случай: важни моменти от детството и младостта на 87 годишна жена са свързани с Българското училище в Мишколц. Днес училището отдавна не съществува, липсва и записана негова история, само паметна плоча свидетелства за тази важна институция в общностния живот. Оказва се, че няколко стари фотографии и автобиографичните спомени на Николинка Стамболиева от Дебрецен са нищожна част от един интересен и динамичен живот. Но в тях се откриват ценни визуални и разказни свидетелства за организацията на училището, за спомоществувателството, за труда на учители и свещеници, за училищния и за религиозния живот на общността през 30-те и 40-те години на XX век. При това информацията е обогатена от силата

на личното свидетелство и на неповторимия индивидуален емоционален опит.

По-нататък в изложението отразявам част от разказа на Николинка Стамболиева, който се предава комплексно в естествената му последователност, наративен контекст и възможно най-близък езиков изказ. Основната цел е да се илюстрира взаимната зависимост между визуалната памет и разказването за събития и личности от миналото. Поместената по-нататък информация е събирана последователно през периода юни – октомври 2011 г., на някои от интервютата присъства и Димитранка Мишколци, председателка на Самоуправлението на българите в Дебрецен. Бих искала да уточня, че след известно колебание, взех решение да не изпълня молбата на моята събеседничка да не се споменава името й, което тя мотивира със скромността си. Считам, че житейските свидетелства и начинът, по който са предадени те, представляват ценност за цялата българска общност в Унгария и с нищо не дискредитират самия източник. Като поднасям своите извинения за нарушеното обещание, искам да изкажа най-горещата си благодарност за споделеното от тази голяма българка. Убедена съм, че съхранените автобиографични свидетелства могат да бъдат полезни при написването на бъдещата история на българските училища в Унгария.

Литература

Hobsbawm Eric – Renger Terence 1983. *The invention of Tradition.* Cambridge Univ. Press, Cambridge and London.

Rémiás Tibor 2010. *Tündérkertek a Sajó mentén. A felsőzsolcai bolgárkertészek történetéből.* Miskolc.

Асман Я. 2001. *Културната памет. Писменост, памет и политическа идентичност в ранните високоразвити култури*. Планета 3. София.

Барт Ролан 1991. Фотографското послание.В: Барт, Р. Въображението на знака. София.

Барт Ролан 2001. *Camera Lucida. Записка за фотографията*. София.

Ганева-Райчева Валентина 2004. *Българите в Унгария – проблеми на културната идентичност*. АИ "Проф. М. Дринов". София.

Дончев Тошо 1992. Българи от ново време (българските градинари в Унгария - душевност и общуване). *Хемус*. Будапеща, 35-38.

Дончев Тошо 1998. От преселници градинари - българско малцинство. В: *Множествеността на малцинството*. Материали от I национална конференция в гр. Мишколц. Будапеща.

Рашкова Наталия 2005. Визуални източници за етноложко познание. (Фотографии и видеодокументация на българската общност в Унгария). In: *Български календар*. Българско републиканско самоуправление. Будапеща, 90-97.

Събева Ася 1995. Народни обичаи на българите-градинари в Унгария. In: *Българите в Средна и Източна Европа.*УИ „Св. Климент Охридски". София, 103-108.

Харгитаине-Симеонова Райна. 2004. *Градинарската култура и дейност на българските градинари в Унгария*. Будапеща.

Чангова-Менихарт Пенка 1989. *Под слънцето на Унгария: очерк за стопанската дейност на българските градинари (1720 – 1980)*. Земиздат. София.

Чангова-Меньхарт Пенка 2001. *Под слънцето на Унгария*. Фотоалбум. Българско републиканско самоуправление. Будапеща.

Приложение

Разказ на Николинка Стамболиева (87 г.) за снимките

[Снимка от 1936 год.][4]: "На снимката са само българи! Ученици от българското училище в Мишколц, 36 година. Този човек – най-богатия градинар, той даде помещение за училището – Минчо Михов[5]. Свещеник... (пауза)... Попович? (В. Я.) Попович – за него да не говорим! Той не е българин! Този свещеник е от Добруджанския край, вдовец...отец Игнатий, той от тука като си отиде – право в „Александър Невски"! От фронта идва тук в Мишколц в църквата.[6] Този човек, Йордан Маринов от Драганово, той даде място за параклис.[7] Това е учителя[8], този е (Тодор) Попниколов от Искрец до София, на 9 километра....Чакай! Трябваше да го знаем наизуст всички! (Смее се) Някакво си селце! Наш'то село Драганово - дю-дю-дю! Наш'то село по-хубаво! (Всеки си хвали неговото! – Д. М.). И спорехме....с нас така шеги си правехме... [9]

Отец Игнатий научи децата на църковното пеене. Той имаше басов глас. Беше много строг. След 1944 след войната той дойде в Мишколц и служи в голямата църква. Отивам аз сама, знам го, че той е строг. Беше църковното служене почнало и той си казва, което казва и аз тихичко започвам „Иже херувими.." и тъй нататък...Веднага по гласа разбра кой е. Аз карам първи глас, нали сама съм и той отвътре леко – втория глас. Като изкара, той беше толкоз много щастлив,

[4] Насочва се към фотография от 1936 година. – В. Я.
[5] Седнал на първия ред, първият вдясно – В. Я.
[6] Тук следва не много ясен разказ, на който при среща на 27. 10. 2011 е направен по-цялостен запис.
[7] В центъра с мустаците. – В. Я.
[8] До Йордан Маринов. – В. Я.
[9] По-нататък е предаден разговорът по записа от 27. 10.2011.

че ма видя отново. Аз пак 18 годишно подхвъркаче. На мене ми правеше удоволствие, че имам възможност къде да пея. Имах хубав глас и там ...и този[10]....„Аз, каза, с нея бих отишъл в „Александър Невски" служба да служа".

Дойде фронта, Гърка[11] пее там, ама няма вече заплата, тръгва по българите, ние сме такива хора общо зето, дават му - фронт, война! - каквото са донесли на пазара, дават му без да искат пари. Иди при мене и ми казва: „Ща дойдиш да пееш.." „Ама аз не знам гръцки!" „Аз ше пея гръцки, ти ше пееш български." Той знаеше, че аз знам литургията. Голяма работа![12] Кара той гръцки, аз му отговарям църковно-славянски, което следва.

Руските войници почнаха да идат – разбраха, че има тука, което те разбират. И като доде Великден и те са хванаха – нали обикалят църквата, погребение Господне – и те хванаха и те. Представи си! Около Мишколц има едно село, Györönyböy, те са славяни и те идват и други от Чехия придошли, тогаз нямаше граница – война! Идваха да се черкуват в Мишколц, защото чуваха славянска молитва. Ама за това недей да пишеш!

Празнуват Коледа..децата са българчета. А това е съпругата на учителя – не е била учителка..Бъдни вечер празнувахме...както трябва да бъде. Аз бях снахата, намерих парта и казвам... Туй беше ролята ми!: „Мале, мале, парта...без малко щях да я погълна. Брей тъй сине...добре че не си я погълнала, че на гуляма поразия е то..." (Помниш си ролята – В. Я.) Аз помня много стихотворения.. (Имаш ли любимо стихотворение? – В. Я.) Не – любимо, всички стихотворения казват нещо накратко – кратко, но с богато съдържание!..."Отец Паисий на заточение"...."Евтимий на тежко заточение отива...."[13] Обичам Иван Вазов, Христо Ботев стихотворенията. На Вазов на унгарски преведени стихотворенията не можах да купя, но на Ботев я имам[14]... Моите деца, Силвика[15] още не ходеше на училище, рецитираха...в голямото училище в Мишколц.... (Какви спомени имаш от училището в Мишколц? – В. Я.)

Въпреки че нямам висше образование, но съм била учителка и съм ги научила да говорят български. Учителката, която пращат от България, тя е по български, преди обед им зададе урока на български. Тез деца идват, не знаят дума български, както и моя внук, но в покрайнините живеят...Пансион ни дадоха – отделно за момичетата, отделно за момчетата..и унгарския Съвет, отдел Просвета мене ма назначи за пансиона ръководител – директор, ръководител, кажи го – аз

---

[10] Свещеник Крум Иванов. Сочи другата снимка от 1940 г. – В. Я.
[11] Свещеник Константин Попович (1902 – 1971). – В. Я.
[12] В смисъл на „нищо особено". Цитира на гръцки език част от литургията. – В. Я.
[13] Рецитира стихотворението. – В. Я.
[14] Рецитира Вазовото „Отечество любезно" на унгарски език. – В. Я.
[15] Внучката й. – В. Я.

да съм със тях. Следобед аз са занимавам с децата, да бъдат уроците подготвени, задачите. От къде ше ти намери то! Трябва да им обясня задачата и да им я обясня така..Уроците биват подготвени, първи, втори, трети клас..може по 2 по 3 деца.. Тогава бяха около 12 деца. Имаше и македончета – Киро, и Олга и Ламбо...(А от българчетата кои си спомняш? – В. Я.) Всичките! („Аз не знаех, че Янош[16] са били близнаци със сестра си..” – Д. М.) Тя, сестрата на Янош! Беше по-едричка, а той..хранех го като малко дете, с голям зор. Имаше унгарско училище, основно училище, а в дъното беше гимназия, Търговска гимназия и там имаше трапезария, там са хранехме всички. Имаше място и за чиновниците. Преди 56, от 53 до 56 (година). Там са ожених. (Трудно ли беше? – В. Я.). Виж какво, млада бях! Не ми беше трудно. Свободно време колко имах, когато учителката си заминава след обед, отивах си ...с трамвая в къщи и тя: „Защо си отиваш? Защо не почиваш?” „Да си видя родителите!” И баща ми са радваше: като някой песнопойна птичка идваш и чурулик-чурулик..Той беше вече на 75-6 години.

Всичките деца се научиха да говорят български ..Учебници от България идват, инспектор идваше от Министерството да види как преподаваме, как учат.... Имахме клуб на времето и децата ги научавахме да пеят, да декламират. И Коледа празнувахме заедно. Освен това имаше и студенти да учат за инженери...Аз ги научих да пеят училищни песни – „Хубава си, моя горо”, „Пирин планина”. Студентите бяха до 53 година.....Обичам на Вазов стихотворенията. Изказва, което по онова време е било важно. А за сегашното? Важно е....да го знаят! Когато България е разкъсана . „Да мре!...България живей!”[17] По кое време е писано и защо е писано? Трябва да се знай! Аз тука съм расла и тука са ме учили. Ето трима учителя[18].... (Разкажи ми за тази снимка! – В. Я.)”

[Снимка от 1932 год.] “Ето ма мене, в първи клас[19], ето го брат ми. Учителя Тодор Попниколов[20], този беше ерген – Марко Цанев[21], Константин Арнаудов[22] – също учител.. Този е завършил Семинария. По него време главно семинария...и тримата, но учители бяха... аз бях в първи клас..(Къде е правена? – В. Я.) Ето на този дядо, дето ти показах, в неговия двор. Дядо Минчо, в неговия двор и той даваше място дори и на учителя къде да живее. И родителите щом имаше нужда от нещо, веднага даваха пари... Но сега като чух от Димитринка за Будапещ, нямаш си представа, какво значи туй! До там стигнахме![23]....От България, Славянския комитет всеки месец ни пращаше списание за България, най-напред

[16] Янош Вълчев от Мишколц. – В. Я.
[17] Цитира Вазов. – В. Я.
[18] Насочва се към снимката. – В. Я.
[19] На първия ред, седнала с бялата блузка. – В. Я.
[20] Седнал в средата. – В. Я.
[21] Седнал вдясно. – В. Я.
[22] Седнал вляво. – В. Я.
[23] Реакция на новината за закриване на българското училище в Будапеща. – В. Я.

„Славяни” беше, после „Родолюбие”. В „Родолюбие” пише за Драганово и за мойто семейство дори. А сега не получавам нищо. От тука по-рано пишех, пращаха календар, „Хемус”, „Български вести”.... (На кое място в Мишколц е това? – В. Я.) В градината на Минчо Михов. Той тука живееше. Този тука е работник[24]... (Смее се.) Свещеника, неговия син е Георги Крумов – писател, той почина...”

Jankova Veneta:
A magyarországi bolgárkertészek vizuális emlékei

A tanulmány kiindulási pontja annak felismerése, milyen nagy információs potenciállal rendelkezik a fényképezés a magyarországi bolgárkertészek története szempontjából. Konkrétabban foglalkozik a közösség fotóarchívumaival, a családi fényképalbumokkal, illetve a vizuális emlékezet és a narratíva viszonyával. Az empirikus anyag Miskolcról, Budapestről és Debrecenből származik.

Veneta Jankova:
Visual memories of the Bulgarian community living in Hungary

The point of departure of this study is recognition of the huge sources of potential information available on the history of the Bulgarian horticulturalists living in Hungary through photography. It focuses more concretely on the photo archives of the community. The empiric material came from Miskolc, Budapest, and Debrecen.

[24] Сочи работника в десния ъгъл на снимката. – В. Я. В книгата на Rémiás (2010) тази снимка (от 1932 г.) е публикувана, а фигурата на работника в ъгъла е изрязана като неважна. Но тя дава ценна информация за реалните условия, при които е съществувало българското училище в Мишколц.

1. Снимка: Из архива на семейство Байчев от Мишколц

2. Снимка: Из архива на семейство Карамаринов от Фелшьожолца (1928)

3. Снимка: Архив на семейство Байчев от Мишколц (1928)

4. Снимка: Из архива на Илия Караилиев от Будапеща

5. Снимка: Из архива на Илия Караилиев от Будапеща

6. Снимка: Фотографиите в семеен албум (Бела Байчев от Мишколц)

7. и 8. Снимка: Из архива на Н. Стамболиева от Дебрецен (1932) и обратната страна на сниката (долу)

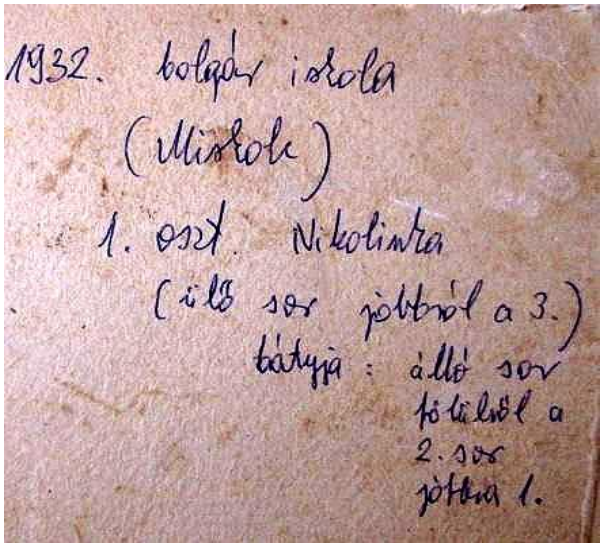

A BOLGÁRKERTÉSZEK GAZDASÁGI SZEREPE A PILISI TÉRSÉGBEN A 20. SZÁZAD FELÉIG

Zsilák Mária

A *bolgárkertész* fogalma Magyarországon általánosan ismert, a Magyar Értelmező Szótár (1978, 145) a következőképpen magyarázza: „bolgárkertészetben gazdálkodó (bolgár származású) kertész". Származékszava *bolgárkertészet*: „zöldséget belterjesen, öntözéses módon termesztő kertészet".

A bolgárkertészek megtelepedéséről a pilisi térségében a régió szlovák településeinek kutatatása kapcsán jutottam adatokhoz. Nagyobb csoportjuk választotta állandó lakhelyéül Piliscsévet, leszármazottaik ma is a község lakosai. Elődei előtti tisztelgésként Vojczek József állított össze róluk anyagot, majd magam is felkerestem Hugyecz Mihályné Ivanka Panajatovát és Kara Gyuláné Ratka Ivanovát, akik még beszélnek bolgárul, háromnyelvűek (az államnyelv mellett a helyi nyugatszlovák típusú nyelvjárást is bírják), azonban nyelvi ismereteik, valamint a három nyelv használata funkcionálisan nem egyenrangú. Ennek megfelelően háromkultúrájúak is.[25]

A pilisi régióban több nemzetiség telepedett le a 18. században. Ismeretes, hogy a török kiűzése után Mária Terézia szorgalmazta az elnéptelenedett területek benépesítését. A 18. században országon belül jelentős migrációs folyamat indult meg, amelynek eredményeként a Pilisben németek és szlovákok telepedtek le. A szlovákok fő migrációs hullámait elsőként Fügedi Erik határozta meg, az első az 1690–1711-es évek közé esik, a második 1711 és 1740 közé tehető, a harmadik pedig az 1740–1780 közötti évekre (Fügedi 1965; Gregor – Király – Fügedi 1993). A pilisi régióban meglehetősen kompakt szlovák nyelvsziget jött létre, amelyet a következő települések alkotnak: Kesztölc (Kestúc), Piliscsév (Čív), Pilisszántó (Santov), Pilisszentkereszt (Mlynky), Pilisszentlászló (Senváclav), Pilisszentlélek (Huť), Piliscsaba (Pilíšska Čaba). A felsorolt szlovák települések kompakt jellegét részben a földrajzi adottságok hatá-

[25] Ezúton mondok köszönetet Vojczek Józsefnek, továbbá a piliscsévi Kultúrház igazgató asszonyának, aki hozzáférhetővé tette számomra az adatokat. A saját gyűjtés ideje: 2006. Adatközlőim Kara Gyuláné Ratka Ivanova, 1923, Hugyecz Mihályné Ivanka Panajatova, 1944. Családi adataikat lsd. a Függelékben.

rozzák meg; az egyéb tényezők közül keletkezésük körülményeiről kell említést tenni: egyházi birtokokon jöttek létre, amelyeket különböző rendek birtokoltak, a pálosok, ferencesek, de e tájon voltak az esztergomi és budai káptalan birtokai is. A pilisi szlovákok nem szervezett telepítéssel érkeztek jelenlegi lakhelyeikre, a tulajdonosok északi birtokaikról az elnéptelenedett délebbre eső birtokaikon is igyekeztek biztosítani a munkaerőt. A pilisi szlovák falvak lakosai 1848-ig az esztergomi egyházmegye jobbágyai voltak. A már említett faktorokon kívül kohéziós erőt jelentett a telepesek katolikus vallása, a nyugatszlovák nyelvjárási csoportba tartozó szlovák nyelvük, nyugatszlovák, morva elemeket is magában foglaló hagyományos kultúrájuk.

Történeti, kultúrtörténeti, társadalmi jellemzők alapján Gyivicsán Anna a pilisi régió szlovák településeit a *b*-típusú kulturális modellbe sorolja, amelyben a szlovák nyelv két kulturális rétegben volt (részben van) jelen: a hagyományos kultúrában és a magas egyházi kultúrában (Gyivicsán 1993, 98; Divičanová 1996; 1999, 84; 2002).

E helyütt tennék említést arról, hogy némely pilisi szlovák településre németek is érkeztek, pl. Pilisszentkereszt, Pilisszántó, ők azonban beolvadtak a helyi szlovák lakosságba. A német telepesek jelenlétére vezetéknevek, a mesterségek német terminológiája, néhány jeles napi szokás megléte, pl. Kristkindel, utal. A régió német települései közül a bolgárok szempontjából Leányvárról (Leinwar), Pilisvörösvárról (Werischwar, szlovákul Vrišvár), Dorogról kell említést tenni.

Tekintve, hogy a pilisi régió szlovák falvai közül Piliscséven települtek le nagyobb számban bolgárok, röviden jellemzem a települést (vö. Žiláková 2007). Csév első említése viszonylag korán, 1262-ben történik, majd az évszázadok során, főleg a török időkben elnéptelenedik. Újratelepítése a fentebb említett betelepítési hullámok közül az elsőben, 1699 és 1711 között történik. Lakosai megélhetését a földművelés, erdei munkák, szőlőművelés, mészégetés, szénégetés biztosította. Társadalmi tagozódása a 18. század folyamán kevéssé differenciálódott (Csombor 2002). Piliscsév napjainkban is kistelepülés-jellegű, a későbbi évszázadokban is társadalmi és gazdasági tekintetben alapvetően megtartotta azon jellemzőit, amelyek a 18. század folyamán alakultak ki. Lakossága a rendszerváltásig nagymértékben megtartotta eredeti foglalkozásait, ezen felül, többen bejártak dolgozni Esztergomba és Budapestre. A 20. század elején a lányok nagy része Budapesten szolgált módos családoknál, az idősebb asszonyok takarítást vállaltak (ez a foglalkozás még

napjainkban is élő). A település mind etnikai, mind kulturális tekintetben máig is megtartotta szlovák jellegét. Ebbe a környezetbe érkezett és választotta új otthonául azon bolgárok csoportja, akiknek jegyzékét a Függelék tartalmazza.

A fenti, németeket és szlovákokat érintő migrációs hullámmal érintkezve, Közép-Európában másfajta migráció is zajlott, amelynek egyik célországa a történelmi Magyarország volt: a bolgárok gazdasági migrációja. A bolgárok magyarországi migrációját illetően Szabeva Aszja korszakolására támaszkodtam (vö. Juricskayné Szabeva 2002). Szabeva a bolgárok migrációjának első hullámát a 18. század végére, 19. század elejére teszi, amikor szervezetten érkeztek általában 30 férfiból álló *kompániák* (*tajfa, kompánia*) szezonális munkára. A szezonális munkások, akik legfőképpen Veliko Tarnovo környékéről a Jantra folyó mellől, Polikraiste, Draganovo, Gorna Orjahovica, Ljaszkovec településekből keltek útra tavasszal, ősszel visszatértek szülőföldjükre. Az első korszak végét Szabeva az első világháború kezdetére teszi, és vándor (*gurbetcsijszka*) korszaknak nevezi. A vándorkertészek (*gradinari gurbetcsii*) eltérnek a hagyományos vándoriparosoktól (pl. drótos, vándor üveges, a szlovákok tipikus foglalkozásai) abban, hogy adott helyen béreltek kertet, amely konstans értéket képviselt számukra, és ahová a következő években is visszatértek. A kompániák zárt közösségek voltak, igyekeztek megtartani kalendáris szokásaik tavaszi-nyári, kora őszi ciklusát, legkésőbb *Dimitrovden*re (november 8., a gazdasági év vége a bolgár területeken) hazatértek. Leginkább a mezőgazdasági munkákhoz kapcsolódó ünnepeket tartották meg. A családi ünnepeket otthon ülték meg. Az ünnepek alkalmával a hagyományos bolgár ünnepi étrendet követték. Házasságot Bulgáriában kötöttek, a feleség, család nem követte őket magyarországi szezonális munkahelyükre.

A második korszakot, amelyet Szabeva Aszja a 20. század kezdete és az 1950-es évek közé tesz, letelepedési törekvés jellemzi. Ebben a korszakban a kertészek magukkal hozták bolgár feleségeiket is, vagy Magyarországon házasodtak meg. A Magyarországon kötött házasságok a 19. század végén jelennek meg sporadikusan. A bolgár kertészfeleségek jelenléte a kulturális jegyek (jelenségek) bővülését is jelentette, a szokásokból a gyermek születéséhez kapcsolódókat ünnepelték, és meghonosodott az asszonyok ünnepe, a *Babinden*

is.[26] E második korszak összetett a kulturális identitás megtartása szempontjából, hiszen a más etnikumból választott feleségek saját kultúrájuk elemeit hozták a családba, ugyanakkor ebben a korszakban megy végbe a hagyományos kultúra akkulturációs folyamata Magyarországon. A bolgárkertészek harmadik hulláma az 1940-es, 1950-es években érkezett Magyarországra.

Az anyanyelv és kulturális identitás megtartásának mértékét leginkább az befolyásolta, hogy az adott kisebbségi közösség mely időszakban telepedett le magyarországi állandó lakhelyén.

A Magyarországon akár időlegesen, akár állandóra letelepedett bolgárok (különösen a bánáti bolgár közösség) művelődési igényeit fémjelzik a budai Egyetemi Nyomda által kiadott 19. századi kiadványok. A kiadványok nyelve valamely bolgár nyelvjárás, vagy szlaveno-szerb, ill. szlaveno-bolgár. A 21 kiadvány tankönyvekből, ábécéskönyvekből, vallási irodalomból áll (Király 2003, 385-386).

A piliscsévi bolgárok is Veliko Tarnovo környékéről származtak el, a Jantra folyó környékéről, elsősorban a fentebb már felsorolt településekből. A zöldségtermesztés szigorúan fegyelmezett munkát követelt meg, bizonyos munkafolyamatokat nem lehetett elhalasztani. A kertészek ezért, főként a nyári hónapokban, napszámosokat alkalmaztak. A pilisi régió bolgárkertészei szívesen vettek fel napszámba piliscsévi lányokat szorgalmuk, ügyességük miatt. Ez alkalmat teremtett a megismerkedésre, többen a piliscsévi lányok közül választottak feleséget.

A bolgárkertészek családtagjai a napszámosokkal együtt dolgoztak. A munka kora reggel kezdődött, a munkások 7-kor reggeliztek, 13 órakor volt az ebéd, és öt óra körül uzsonnáztak. Vacsorára általában hazatértek a napszámosok, azon alkalmakkor kaptak vacsorát, amikor nagy mennyiségű árut kellett elkészíteni a másnapi értékesítéshez, ilyenkor előfordult, hogy ott is aludtak.

Azok a bolgárkertészek, akik Piliscséven telepedtek le, főként sárgarépát, petrezselymet, fejes salátát, hagymát, retket, paradicsomot, többfajta paprikát, kelkáposztát, káposztát, padlizsánt termesztettek. Elsősorban a primőrök ter-

[26] Bábanap, január 21., érdekes párhuzam a piliscsévi asszonyok pincelátogató szokása Borbála napkor (dec. 4.), a *Barborkázás*. Közös vonás a mulatás a férfiak kizárásával (vö. Jurkovičová 2007).

melésében, a melegágyas technológia alkalmazásában voltak sikeresek. Piliscsévi adatközlőim emlékeztek arra, hogy a kertészetet a családfő irányította, ő határozta meg az elvégzendő feladatokat. Emlékeznek arra is, hogyan váltottak technológiát, vezették be az üvegházas termelést. Ivanka Panajatova fontosnak tartotta, hogy a helyi termelőszövetkezetben is meghonosították a bolgárkertészet azon zöldségtermelési technológiai elemeit, amelyek Magyarországon nem voltak ismertek.

Az asszonyok téli munkájához tartozott a szőnyegfonás, szőnyeggel takarták le az átlagnál hűvösebb tavaszi napokon a melegágyakat. A szőnyegeket rozsszalmából fonták. Ezt a munkát három személy végezte, egyikük a szalmát adogatta. A fonás Ivanka Panajatova feladata volt még a tsz. kertészetében is.

A kertészek, a magánkertészetek idején, nemcsak helyben értékesítették zöldségeiket, lovas kocsival járták a környéket. Az egyes kertészeknek megvolt a maguk értékesítési területe, ezt a többiek tiszteletben tartották. Nedev Demeternek pl. nem csak Piliscséven, Jászfaluban is volt kertészete. Értékesítési körzetéhez tartozott Piliscsaba és Pilisvörösvár. Mihov Iván négy évtizeden keresztül látta el zöldséggel Pilisszántót. Kivételnek számított a szántói „salátabúcsú“ június első hetében, ekkor minden pilisi bolgárkertész árulhatta termékeit, főleg salátát, péntek délutántól a vasárnapi nagymise kezdetéig Pilisszántón. Minden pilisi bolgárkertész számolt ezzel az alkalommal, bekalkulálta már ültetéskor. Vojczek József visszaemlékezése szerint családjuk ebben a két napban hozzávetőlegesen 2500 fej salátát adott el. A többi bolgárkertész számára is jó bevételi alkalomnak számított a szántói „salátabúcsú“, mivel a szántóiak nemcsak maguk és vendégeik számára vásároltak salátát az ünnep alkalmából, juttattak belőle állataiknak is. A bolgárkertészek nem konkurenciaharcnak tekintették ezt az alkalmat, hanem kivételes találkozási lehetőségnek, egyébiránt csak akkor volt módjuk találkozni, ha egyazon településben laktak.

Érdekes gazdasági szempontot vet fel Ratka Ivanova és családja életútja. Első férje, Mincsev Mincso Marko szülei, Aszja Szabeva korszakolása szerint a második hullám idején kerültek Magyarországra, amikor a kertészek feleségüket is magukkal hozhatták, a házaspár Esztergomban telepedett le. Minden bizonnyal egy ideig folytatták az ingázó életmódot, mivel fiúk 1915-ben Bulgáriában született. Katonai szolgálatát a bolgár hadseregben volt köteles letölteni, amit 1937-39 között töltött le. Bulgáriában házasságot kö-

tött Ivanova Ratkával, akivel visszatértek Magyarországra, és szintén Esztergomban telepedtek le. Házasságukból két fiú született Mihály (1940) és János (1945). Mincsev Mincso Marko súlyos betegség következtében 1950-ben meghalt. Ivanova Ratka férje a Magyarországon megtermelt anyagi javakból rendszeresen küldött haza bizonyos összeget a nagycsalád fejének. Ivanova Ratka férje halála után három évvel Bulgáriába utazott, hogy a családfőtől kikérje fiai számára az apai örökséget. A családfő engedélyezte az árvák jussának kiadását, amely a vártnál jóval kisebb összeg volt. Gazdasági körülményekkel indokolta meg a megtakarított összeg csökkenését. Az özvegy nem informálódott arról, hogy a férje által hazaküldött összegből felhasznált-e valamit valamely családtag. Természetesnek tartotta a nagycsaládon belüli anyagi feltételeket, a közös családi gazdálkodást, az anyagi javak elosztásának módját. Ivanova Ratka, mint özvegy, a magyarországi kertet örökölte meg férje után.

E családi történet arra enged következtetni, hogy a Magyarországra került bolgárkertészek gazdasági szerepét kettősség jellemzi. Egyrészt az adott régió gazdasági tevékenységei közt megtalálták azt a rést, amely biztosította növénytermesztési ismereteik kibontakoztatását, ezáltal megélhetésüket, emellett új növénytermesztési technológiával gazdagították Magyarország különböző régióit. Másrészt részt vettek a bolgár gazdasági életben a nagycsaládi rendszeren keresztül.

A csévi bolgárok megtartották etnikai jegyeik egy részét – férfiágon a vezetéknevet, a keresztnévadás rendjét, a komaság intézményét, a kulinária jellegzetes elemeit, nyelvüket csak kivételes esetben. Úgy vélem, hogy beolvadásukat a helyi közösségbe globális gazdasági, politikai, társadalmi tényezők sokkal inkább befolyásolták, mint az önfeladás, hiszen több emberöltőn keresztül meg tudták tartani a környezet megkívánta igazodás és az önazonosság közti egyensúlyt. Sajnálatosnak tartom, hogy a helyi kultúra jelenségeire irányuló kutatások nem szentelnek akkora figyelmet ennek a kisebbségnek, amekkorát megérdemelne.

Irodalom

Csombor Erzsébet 2002. Piliscsév története. In: *300 rokov na Číve. Štúdie z minulosti a prítomnosti Čívu.* Čív, 15-29.

Divičanová Anna (hlav.red.) 1996. *Atlas ľudovej kultúry Slovákov v Maďarsku.* Békéscsaba.

Divičanová Anna 1999. *Jazyk, kultúra, spoločenstvo*. Békéšska Čaba – Budapešt.

Divičanová Anna 2002. K etnickému charakteru Čívu. In: *300 rokov na Číve. Štúdie z minulosti a prítomnosti Čívu*. Čív, 33-38.
Fügedi Erik 1965. Beiträge zur Siedlugsgeschichte der Slowaken im 18. Jh. auf dem Gebiet des heutigen Ungarn. *Studia Slavica* 11. 289-329.
Gregor Ferenc – Fügedi Erik – Király Péter 1993. *Atlas slovenských nárečí v Maďarsku – Atlas der slowakischen Mundarten in Ungarn*. Budapest
Gyivicsán Anna 1993. *Anyanyelv, kultúra, közösség*. Budapest.
Juricskayné Szabeva Aszja: 2002. A magyarországi bolgárkertészek szokásai a XVIII-XX. században. In: *Bolgárok Magyarországon*. Budapest, 121-170.
Jurkovičová Mária 2002. Rozlúčka s mŕtvym na Číve. In: *300 rokov na Číve. Štúdie z minulosti a prítomnosti Čívu*. Čív, 88-93.
Király Péter 2003. *A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek kialakulása. A budai Egyetemi Nyomda tanulságai. 1777-1848*. Nyíregyháza.
Žiláková Mária 2007. Bulhari v slovenskej obci Čív (Piliscsév) v Maďarsku. In: Dudášová Júlia (szerk.): *Slovensko-slovanské jazykové, literárne a kultúrne vzťahy. Zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie 4.-7. október 2006*. Acta Facultatis Philologicae Universitatis Prešoviensis. Slavistický zborník 6. Prešovská univerzita v Prešove Filozofická fakulta. Prešov, 275-290.

Függelék

A Piliscséven megtelepedett bolgárok jegyzéke és életrajzi adatai Vojczek József kutatásai alapján:

1. Czonev Gatyó István. A Duna mellett fekvő Kubadandában született, a település mai hivatalos neve Loznica. Valov Rozáliával kötött házasságot, négy gyermekük született. 1964-ben bekövetkezett haláláig bolgárkertész maradt. Szülőhazájába, Bulgáriába sosem tért vissza, leszármazottai azonban ápolják a rokoni kapcsolatokat a család bulgáriai ágával.

2. Dimitrov Iván. 1900-ban született Gjulbonárban, mai hivatalos neve Bistrenci. 1913-ban 13 évesen indult útnak egy szerény batyuval, némi élelemmel és a bolgárkertészek nélkülözhetetlen eszközével, a tipikus kapával, amit *kalastirká*nak neveznek. Iratai nem lévén, Orsovánál zsákban csempészték át a történelmi Magyarország területére. Dimitrov Iván Hubacsek Máriával kötött házassága után Piliscséven telepedett le, sosem tért vissza szülőföldjére. Édesanyjának halálakor (1962) utolsó szavai ezek voltak: „Otvorete vratata, varni se Ivan.“ Dimitrov Iván 1966-ban látta viszont szülőházát, amit már édesanyja, aki egész életében várta haza a fiát, nem ért meg.

Vojczek József Dimitrov Iván leszármazottja.

3. **Jonkov Demeter**. 1897-ben Gradnicán született, 1979-ben Piliscséven halt meg. 1922-ben vette feleségül Viszkok Rózát, házasságukból két lányuk született. 1959-ig

Szigetszentmiklóson kertészkedett, majd Piliscséven telepedett le családjával. Szülőföldjére sosem tért vissza.

4. Mihov Iván. Bulgáriában, Vinogradban született. Gyurgyiák Karolinával kötött házasságot, három fiúk született, akik szintén Piliscséven élnek. Piliscséven kertészkedett, értékesítési körzete négy évtizeden keresztül Pilisszántó volt. Sosem látogatott haza szülőföldjére.

5. Nedev Demeter. 1909-ben született Polikraiste községben, 1968-ban Piliscséven halt meg. 1920-ban kötött házasságot Herczeg Annával, öt gyermekük született, majd hat unokájuk. Nemcsak Piliscséven volt kertészete, hanem a szomszédos Jászfaluban is. Nagyobb körzetben értékesítette a kertészetében megtermelt zöldséget: Piliscsabán, Pilisvörösváron, körzetéhez tartozott Dorog is. Bulgáriába sosem tért vissza.

6. Nikolov Mihály. 1909-ben született Ljaskovicában. 1931-ben a piliscsévi Farda Máriával kötött házasságot. Családi életét tragédiák kísérték, három gyermeke közül két fiát fiatalon vesztette el. 1960-ig magánkertészként tevékenykedett, majd a helyi tsz. kertészetét vezette. 1976-ban halt meg.

A fenti adatok meglehetősen szűkszavúak, Vojczek Jozsefnek más bolgár származásúakról még töredékesebb adatokat sikerült találnia:

Ivanov Ivánról annyit tud, hogy Esztergomban folytatta mesterségét, felesége a piliscsévi illetőségű Janovszki Mária volt.

Dimitrov Petko. 1907-ben született Bulgáriában, felesége piliscsévi volt, itt is telepedett le, majd itt halt meg.

Vojczek József említést tesz még **Petrov bácsiról**, akinek fia 53 évesen halt meg Piliscséven, unokái a településben élnek.

Más bolgárok, bolgár családok sorsa, akik Piliscsévhez köthetők, bonyolultabb:

1. Panajatov Filipov Panajot. 1921-ben született Radanovban. Magyarországon megismerkedett a piliscsévi Valovics Máriával, akivel házasságot kötött. Katonai szolgálatát Bulgáriában volt köteles letölteni, így feleségével visszatértek Bulgáriába, Radanovban telepedtek le. Lányuk, Ivanka, 1960-ban eljött Piliscsévre meglátogatni nagyapját, Valovics Antalt. Ekkor megismerkedett Hugyecz Mihállyal, akivel házasságot kötött. Ivanka ma is Piliscséven él, két fia született, Mihály és Gábor, unokái is cséviek. Szülei idős korukban tértek vissza Piliscsévre, itt éltek halálukig. Ivanka bátyja, Pál, Radanovban maradt, ennek köszönhetően Ivanka családja szoros kapcsolatokat ápol a Bulgáriában élő családtagokkal.

2. Hristov Todorov Jordan. 1899-ben született Polikraisteban, 1973-ban halt meg Piliscséven. Szülőföldjére sosem tért vissza. Piliscséven kötött házasságot Komenda

Annával, házasságukból három gyermek született, József, Katalin és Dániel. Egész életében Piliscséven kertészkedett, itt élnek gyer mekei, unokái és dédunokái is. Dániel fia Jonkov Demeter Minka nevű unokáját vette el, gyermekeik, Dániel és Violetta szintén Piliscséven élnek.

3. Mincsev Mincso Iván. Szülőfaluját Osikovot 1900-ban hagyta el, 16 évesen. Nyaranta idénymunkára járt a történelmi Magyarországra, minden ősszel hazatért Bulgáriába.1910-ben Bulgáriában kötött házasságot, felesége Lomčorhavnából származik. 1922-ben a házaspár Esztergomban telepedett le két fiúgyermekükkel, itt rendezték be kertészetüket. Fiúk, Mincsev Mincso Marko 1915-ben Bulgáriában született, ezért katonai szolgálatát a bolgár hadseregben volt köteles letölteni. Katonai szolgálatát 1937-39 között töltötte le. Bulgáriában házasságot kötött Ivanova Ratkával, akivel visszatértek Magyarországra és szintén Esztergomban telepedtek le. Házasságukból két fiú született Mihály (1940) és János (1945). Mincsev Mincso Marko súlyos betegség következtében 1950-ben meghalt. Felesége, Ratka, újra házasságot kötött a kesztölci illetőségű Kara Gyulával. Második házasságából egy fia született, Tibor. Ivanova Ratka Piliscséven él.

Mária Žiláková:

Prínos bulharských záhradníkov do hospodárskeho života pilíšskeho regiónu do polovice 20. storočia

Po vyhnaní Turkov z Uhorska sa začala reorganizácia hospodárskeho života, ktorej jedným faktorom bolo zaľudnenie Turkami spustošených lokalít. Viacerými migračnými vlnami sa v 18. storočí dostali do pilíšskeho regiónu Slováci a Nemci. V tomto období prebiehala v Strednej-Európe aj iná migrácia podmienená hospodárskymi a spoločenskými faktormi iného rázu, korej ohniskom bolo Bulharsko a jednou z cieľových krajín Uhorsko. Väčšia societa bulharských záhradníkov sa usadila v Pilíši, v prvom rade v Číve (Piliscsév). Autorka príspevku na základe výpovedí informátoriek podáva obraz o každodennom živote tejto čo do profesie špecifickej skupiny. V centre jej pozornosti je aj dvojitý hospodársky prínos bulharských záhradníkov. Z jednej strany na spoločenskej úrovni prispeli do uhorského, neskôr maďarského hospodárstva udomácnením nových technológií. Druhá stránka ich dvojitej hospodárskej funkcie sa prejavila v súkromnej sfére, nakoľko hmotnými prostriedkami pomáhali prosperitu svojej viacgeneračnej veľkorodiny v Bulharsku.

Mária Zsilák:

The economic role played by Bulgarian horticulturalists in the Pilis region of Hungary in the first half of the 20th century

(Bulgarians in Piliscsév, a Slovak village located in Hungary)

In her introduction the author offers a brief overview of the geographic, historical, social, cultural, and linguistic specifics of the Slovak villages in the Pilis region as well as of their way of life. She offers concise information on data related to the re-settlement of Piliscsév and on the main features of the local Slovak community as it evolved. Relying on the study by Aszja Szabeva on the various phases of settlement in Hungary by the Bulgarian horticulturalists, she points out the cultural position of the Bulgarians settled in the village. József Vojczek, himself from a mixed Bulgarian-Slovak family residing in Piliscsév, investigated the Bulgarian families of the village and published a paper through the local cultural center that primarily contained biographical data (the author offers an abstract of that paper in her Appendix). Relying on that paper, the author actually found the people who had given their data – the tri-lingual and tri-cultural Mrs. Gyula Kara (Ratka Ivanova) and Mrs. Mihály Hudecz (Ivanka Panajatova). With help from the original data providers who supplemented Vojczek's study, the author gleaned an image of the role played by Bulgarian families in the economic life of the Pilis region.

1. kép

Bolgárok és szlovákok vidám társaságban Budapesten 1933-ban

(a fénykép Pintér-Jurkovics Mária tulajdona)

A GOZSDU ALAPÍTVÁNY TÖRTÉNETE ÉS SZEREPE A MAGYARORSZÁGI ROMÁN ÉRTELMISÉG FOMÁLÓDÁSÁBAN (1870-1918)

Berényi Mária

A magyarországi románság nagy mecénása, Gozsdu Manó (Emanuil Gojdu) macedoromán kereskedőcsaládból származik. Apai ágon Macedóniáig nyúltak vissza gyökerei, a Gozsdu család ugyanis 1769-ben a török veszedelem elől menekült el Moscopolis városából, amely ma Albánia területén található. Útjuk először Lengyelországba vezetett, de jó két évtizeddel később – több görög és macedoromán kereskedőcsaládhoz hasonlóan – Magyarországon telepedtek le. A Gozsduk Miskolcon találtak otthonra, ahonnan a család egyik ága Nagyváradra költözött. E családból származik egyébként az elmagyarosodott író, hírlapíró, Gozsdu Elek is (Neş 1934, 23-24).

Gozsdu Manó 1802. február 9-én született Nagyváradon. A nagyváradi román iskolában, majd a helyi katolikus gimnáziumban tanult, utána pedig a jogi akadémiára jelentkezett. Egy évvel később Pozsonyba ment tanulni, ahová Szlemenics jogtanár országos híre vonzotta. Tanulmányait 1823-ban fejezte be Pesten, ahol királyi táblejegyzővé avatták. Huszonkét éves volt, amikor ügyvédi oklevelet szerzett. Három évig Vitkovics Mihály pesti ügyvéd, a szerb és magyar nyelven verselő költő irodájában dolgozott. Vitkovics házának rendszeres vendégei voltak a magyar irodalom akkori jelesei, köztük Kazinczy Ferenc, Virág Benedek, Berzsenyi Dániel, a Kisfaludyak és Fáy András. Az ifjú Gozsdu, a házigazda barátjaként és munkatársaként, szintén részt vett ezeken az összejöveteleken. Barátságot kötött meghívott irodalmárokkal, s rajtuk keresztül megismerkedett a magyar irodalommal is. Ő maga is közreadott néhány magyar nyelvű költeményt a *Szépliteraturai Ajándék*-ban (1826, vö. függelék). Gozsdu ugyanakkor, a Grabovsky házában működő román irodalmi szalont is látogatta.

Három évi gyakornoskodás után, Gozsdu önálló ügyvédi irodát nyitott. Ő volt az első ügyvéd, aki 1826-ban – az addigi latin helyett – magyar nyelvű keresetlevelet adott be a pesti és budai tanácsokhoz. Figyelemre méltó volt ez a tett, hiszen az ikervárosokban évszázadok óta a latin volt a törvénykezési nyelv, s még inkább különleges lépés, mivel Gozsdu románnak vallotta magát

(Enciclopedia Română 1900, 588). A korabeli újság úgy könyvelte el ezt a lépést, hogy hazánk fővárosában ez a román származású ügyvéd a magyarosodás fejlődését segítette elő a szenátorok és ügyvédkollégák nagy csodálkozására. Ő azonban nem elégedett meg ennyivel: a pesti görög-román egyház németül vezetett jegyzőkönyveinek magyar nyelvű szerkesztése is az ő nevéhez fűződik. A görögök addig nem ismerték el a román, a románok pedig a görög nyelv elsőségét, s ezért írták németül az okmányaikat. Az 1836-ban már előkelő ügyvédként és befolyásos személyiségként számon tartott Gozsdu Manó erős pártot alapított a német nyelv "leváltására". Kezdeményezése sikerrel járt.

Rövid idő elteltével Gozsdu lett az egyik legkeresetebb ügyvéd Pesten. Védőbeszédeit hazai és külföldi szaklapok is közölték, őt magát példaként állították a pesti és pozsonyi egyetem jogi karának hallgatói elé. Vállalkozó szellem lévén, Gozsdu hamarosan jelentős bankbetétek felett rendelkezett, különböző ingatlanokat, részvényeket vásárolt Pesten. 1832-ben harmincezer forintért megvásárolta Wilhelm Sebastian Király utcai házát, majd a körülötte levő telkeket is megvette. 1854-ben parcellázta ezeket, és egy sor üzletet épített a háza körül (Lupaş 1939-40, 740). Ez a rész a mai napig is a **Gozsdu-udvar** nevet viseli. A későbbiekben is ingatlanokba fektette a vagyonát, amely egyre nőtt.

Gozsdu a pesti román kultúra legnagyobb mecénása lett. Elég korán pártfogásba vette a román irodalmat, pénzzel támogatta a Budai Egyetemi Nyomda román nyelvű műveit. A pesti macedoromán iskola tanítója, Ştefan P. Niagoie, által kiadott *Calendarul Românesc* és a Zaharie Carcalechi szerkesztette *Biblioteca Românească*-t nemcsak pénzelte, hanem írt is ezekbe a kiadványokba (Lupaş 1939-40).

Az 1848-as események során Gozsdu Manó a politikai porondon is színre lépett. Május 21-én az ő házában gyűltek össze a románok, ahol két jelentős dokumentumot, memorandumot is elfogadtak. Ez a gyűlés bizalmat szavazott a Batthyány kormánynak. 1849 novemberében, az akkori kormány – mint született románnak – felajánlotta neki a Bihar megyei császári biztosi tisztséget, ő azonban nem érezte magát erre alkalmasnak, és ügyesen kitért a megtiszteltetés elől.

Az októberi diploma közzététele után, 1860-ban, Gozsdut Krassó vármegye főispánjává nevezték ki, s a főrendiház jegyzőjévé választották. A felirati vi-

tában kitűnő beszédet tartott. Nem sokáig maradt főispán. Az 1861-iki országgyűlés feloszlatása után ugyanis Magyarország kancellárja, az összes főispánt megkérdezte: hajlandók-e végrehajtani az intézkedéseit. Gozsdu azt válaszolta neki, hogy : *"...ha egy alkotmányos főispán egy nem alkotmányos kormány abszolutisztikus intézkedéseit hajtja végre, az nem tekinthető alkotmányos főispánnak és mintsem, hogy ilyennek tekintessem, inkább lemondok.*" (Huszár, é. n. 631).

Az országgyűlés feloszlatása után rövid időre visszavonult a politikától, és leginkább a jogászi pályának szentelte életét. A gazdaság egyes szféráiban már otthonosan mozgott. Elnöke lett a *Pesti Biztosító Társaságnak* és *Concordia* gőzmalom társaságnak (Márki 1881, 62).

1865-ben a Bihar vármegyei Tenke választókörzetében országgyűlési képviselőnek választották. Ezen időszakban érlelődött benne, hogy vagyonának egy részét román kulturális célokra fogja hagyni. Ezt látszik igazolni az a körülmény, hogy a választóknak arra a kiáltására, hogy : "Éljen Gozsdu!, azzal felelt, hogy Gozsdu csak addig éljen, amíg a román népért él." Az országgyűlésben Deák Ferenc politikájának híve volt. (A „haza bölcséhez" egyébként régi barátság fűzte.) Politikusként Gozsdu a románok és magyarok békés együttműködéséért küzdött, noha voltak olyan románok, akik ezért a törekvéséért renegátnak tartották. Többször hangoztatta a két nép közötti ellenségeskedés veszélyét, így a főrendiházban tartott híres beszédében többek között ezeket mondta: "Az isteni gondviselés, maga a világ népeinek Istene tűzte ki a magyar és román nemzetnek azon rendeltetését, hogy együtt kell nekiek egy örökké tartó frigyben élniük, egymással van dicső jövendőjük, egymással szemközt mindkettőjüknek veszniük kell." (Szinnyei 1891-1914, 1333). Gozsdu nagyon jó szónok volt, beszédei megjelentek az *Országgyűlési Naplóban* (Berényi 2002).

1869-ben Gozsdut a legfőbb ítélőszék bírájává nevezték ki. Betegsége miatt csak pár hónapig maradt ebben az állásban, 1870. február 3-án elhunyt. A Kerepesi temetőben helyezték örök nyugalomra.

1869. november 4-én megalkotott végrendeletében vagyona jelentős részéből létrehozta a saját nevét viselő magánalapítványt, amely ösztöndíjakkal segítette a magyarországi és erdélyi görög keleti vallású diákokat. A kuratóriumot a mindenkori nagyszebeni román ortodox érsek, az erdélyi és magyarországi román görögkeleti püspökök, valamint három ortodox vallású világi férfi alkották (Voileanu 1899, 22). Az alapítvány vagyonát pedig a nagyszebeni

ortodox érsekség pénztára kezelte. A Gozsdu Alapítvány vezetősége az alapító halála után 32 évvel, 1902-ben építtette a Király utca 13. és a Dob utca 16. szám közötti épületeket és az azokat összekötő udvarokat, Czigler Győző tervei alapján. (Az udvarban máig a Budapesti Román Ortodox Egyházközség parókiája működik.)

Az alapítvány 1870. április 23-án kezdte meg működését Budapesten, az Erdélyi Ortodox Nemzeti Kongresszus (a későbbi erdélyi ortodox mitropólia) védnöksége alatt, majd székhelyét az első világháború után Nagyszebenbe tette át. Az alapítvány célja a történeti Magyarország területén élő ortodox román ifjak taníttatásának és nevelésének segítése volt. 1918-ig mintegy ötezer erdélyi és magyarországi román ortodox diáknak nyújtott támogatást, ösztöndíj formájában (Berényi 1995).
Az alapítvány kuratóriuma a mindenkori nagyszebeni román ortodox érsek, az összes erdélyi és magyarországi román görögkeleti püspökök, valamint három ortodoxvallású világi férfiból áll. Az alapítvány anyagilag támogatta az arra rászoruló ortodox román ifjakat tanulmányaik folytatásában. A román politikai és kulturális elit számos tagja az alapítványnak köszönhette, hogy el tudta végezni az egyetemet. Az alapítvány vagyonát a nagyszebeni érsek pénztára kezelte 1882-től, méghozzá nem is rosszul, hiszen a kétszázezer korona értékű alaptőke 1918-re meg 42-szereződött, vagyis több mint tízmillió koronára rúgott. Az első világháború kezdetén azután az alapítványt hadikölcsön fizetésére kötelezték, amit persze soha nem kapott vissza (Veritas 1908).

A Gozsdu Alapítvány volt az egyik legnagyobb magánalapítvány az Osztrák–Magyar Monarchiában. Ezen alapítvány támogatásával a XIX. század második felében létrejöhetett egy izmosodó és erősödő román értelmiség. A hazai románság történetében az értelmiségi réteg éppen a kiegyezés korszakában kezdi politikai szerepét. Addig ez a réteg szinte kizárólag papokból és tanítókból állott. A Gozsdu Alapítványnak köszönhetően, a XIX. század második felében a román ajkú szabadfoglalkozású személyek száma évről évre nő, különösen az ügyvédeké, az orvosoké, a bankároké és a gazdasági szakembereké. Az alapítvány közel ötven éves működése során nagyon fontos hatással volt az erdélyi és magyarországi román kultúra fejlődésére (Berényi 2002).

1918 után alapvetően új helyzet állt elő, ugyanis az alapítvány vagyona Magyarországon maradt, a kuratórium azonban Nagyszebenben székelt, míg az alapítvány Gondnoki Hivatala Budapesten a Holló u. 8. sz. alatt működött. Az első világháborút záró trianoni békeszerződés 249. cikkének 6. pontja értel-

mében Magyarország köteles rendezni a Gozsdu Alapítvány sorsát. Az alapítványi javakat fel kellett osztani Románia (90%), Jugoszlávia, Csehszlovákia (6%) és Magyarország (4%) között (OL ME K 28 406. t. 1935-B-15261).

A húszas évek elején meginduló tárgyalások hamar elakadtak, mivel a magyar kormánynak kezdettől fogva az volt az álláspontja, hogy rekompenzációs alapon kell rendezni az alapítvány ügyét. A végleges megállapodásig 1924-ben ideiglenes egyezséget kötött a két fél, amely szerint az alapítványi képviselet szabadon rendelkezhet a vagyon felett. Ez akkor nagy értékű budapesti bérházakból, a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnál letétben lévő értékpapírokból, valamint román területen egy nagyváradi házból és a nagyszebeni görögkeleti érsekség által kezelt értékpapírokból állt.
Egy éven belül a Gozsdu Alapítvány végleges rendezése céljából a román kormány köteles volt összehívni Nagyszebenbe közös tárgyalásra Magyarország, Jugoszlávia és Csehszlovákia képviselőit és szakértőit. Többszöri kísérletek ellenére a tárgyalást nem sikerült tető alá hozni (OL ME u. o.).

A román kormány 1925-ben újra összehívta az érdekelteket – Csehszlovákiát és Jugoszláviát együtt a vagyon hat százaléka illette –, de a magyar kormány halasztást kért (OL ME u. o.). A későbbi tárgyalásokon pedig azt szerették volna elérni, hogy az ingó vagyon kiadassék Romániának, ám az ingatlanok a területi elv alapján Magyarországot illessék (OL ME u. o.). 1927-ben a magyar kormány zároltatta a Gozsdu Alapítvány összes számláját, így a kuratórium már nem rendelkezhetett felettük (OL ME u. o.).

A következő találkozót Párizsban rendezték meg 1930-ban, de csupán a tárgyalások felgyorsításában tudtak megegyezni a felek. Egy újabb megállapodást írt alá a román és magyar kormány, mely szerint gyorsítják a tárgyalási folyamatot, és rövid időn belül törekednek az ügy végleges rendezésére. Ha ez nem történne meg hat hónapon belül, akkor úgy Romániának, mint Magyarországnak jogában áll a hágai Nemzetközi Bírósághoz fordulnia jogorvoslatért. A magyar delegáció a halogató taktikát választotta, de arra nagyon ügyelt, hogy a kérdés ne kerülhessen a hágai Nemzetközi Bíróság elé, mivel tudatában volt annak, hogy jogi érvei gyöngék (OL ME K 28 406. t. 1934-B-15047).

A két tárgyalódelegáció diplomáciai manőverezésbe kezd. A román kormány 1934-ben új ajánlatot tesz a Gozsdu Alapítvány kérdésének megoldására. A román tárgyalóbizottság elnöke, *Ioan Lapedatu* tudomására hozza a magyar félnek, hogy a román kormány elfogad egy minimális rekompenzációt, így a Vöröskereszt kolozsvári ingatlanait (szanatóriumot), a nagyszebeni Terézia Árvaházat és a háromszéki (Sepsiszentgyörgyi) tanalapot hajlandó átengedni a Gozsdu Alapítvány budapesti ingatlanai ellenében. A magyar kormány az ajánlatot elfogadta (OL ME u. o.).

Sok huzavona és 17 évi tárgyalássorozat után 1937. október 27-én Bukarestben létrejött a végleges megegyezés Magyarország és Románia között. Az okirat értelmében „Magyarország a hatálybalépéstől számított 30 nap alatt átadja Romániának a Gozsdu Alapítvány Magyarország területén lévő egész vagyonát, az arra vonatkozó összes jogokkal és kötelezettségekkel (...) Románia megfelelő összegű pengőt fog átadni abból a célból, hogy egy új alapítvány létesíttessék, amely a Magyarországi görögkeleti románok ösztöndíj alapítványa nevet fogja viselni." (Magyar Törvénytár, 1940). A megállapodást a román parlament 1938-ban, a magyar 1940-ben ratifikálta. Véglegesen azonban mégsem rendeződött az alapítvány ügye, hiszen a második bécsi döntést értelmében bizonyos erdélyi területek ismét Magyarországhoz kerültek. A három fővárosi ingatlan megállapodáskori értéke egyébként több mint egymillió pengő volt, éves tiszta jövedelme pedig százezer pengőre rúgott.

A Románia és Magyarország között 1944. szeptember 6-án beálló hadiállapot következtében a minden korábban kötött kétoldalú megállapodás, tehát az 1937-es is, hatályát vesztette, vélekedik napjainkban is a magyar fél. A két állam közötti hadiállapotot az 1947. február 10-én Párizsban aláírt békeszerződések szüntették meg (a magyar békeszerződés 8. cikkelye), amelyek 1947. szeptember 15-én léptek életbe. A párizsi béketárgyalások Románia Magyarországgal szembeni gazdasági követelései ügyében (beleértve a Gozsdu Alapítványt is) fordulatot hoztak két értelemben is. Először, Romániának a trianoni békeszerződés megerősítésére vonatkozó igényét az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió visszautasították. Románia mint volt ellenséges állam igényeit egy másik volt ellenséges állammal szemben nem érvényesíthette.

Az alapítvány vagyoni helyzete a második világháború miatt jelentősen megromlott. Egyrészt a Gozsdu-udvar épületei komoly károkat szenvedtek a háború alatt, másrészt pedig az 1945-46-os hiperinfláció miatt a bankokban lévő készpénz, valamint a kötvények, részvények elértéktelenedtek (az alapítványnak ebből mintegy 600 ezer aranypengőnyi kára származott), a világháború után gyakorlatilag csupán a bérházakból folyt be valamennyi jövedelem.

A Gozsdu Alapítvány ügye 1947 és 1952 között összekapcsolódott a budapesti törvényszék által kétszer is (1942-ben, majd 1944-ben) újraindított, városrendezéshez kapcsolódó (a Madách-sétány terve) kisajátítási eljáráshoz. Mivel az 1937-es egyezmény nem került végrehajtásra, az alapítványt nem idegen jogi személyként, hanem magyar alapítványként kezelték. A budapesti román képviselet 1947. június 19-ei szóbeli jegyzékben kérte az épületek kisajátításával kapcsolatos bírósági döntés végrehajtásának elhalasztását. A végrehajtást a magyar igazságügyi hatóságok 1947. november 10-én felfüggesztették. Az a veszély, hogy a bérházak egy részét lebontják, ezzel elmúlt. 1948-tól két román intézmény is használta ideiglenesen a Gozsdu Alapítvány

ingatlanait. A Király u. 13. IV. ép. III. em. 26. lakásba költözött be a Magyarországi Románok Kulturális Szövetsége. 1949-ig a Gozsdu udvarban működött a „Nicolae Bălcescu" Román Kollégium (Gozsdu Alapítvány Archívuma, Nr. 142/1949).

1952-ben a Gozsdu Alapítvány ingatlanait és vagyonát államosították. *Toma Ungureanu*, a budapesti román lelkész, a házak gondnoka, 1952. március 12-én fellebbezett (Gozsdu Alapítvány Archívuma, Nr. 17/1952). A fellebbezésnek nem adtak helyet, így a Gozsdu Alapítvány összes javai a magyar állam tulajdonába kerültek (Berényi 1995).

Irodalom

Berényi Maria 1995. *Istoria Fundaţiei Gojdu 1870-1952*. Budapesta.

Berényi Maria 2002. *Viaţa şi activitatea lui Emanuil Gojdu (1802-1870)*. Giula.

Enciclopedia Română 1900. vol.II.

Gozsdu Alapítvány Archívuma [Budapesti Görögkeleti Román Parókia] Nr. 142/1949; Nr. 17/1952.

Huszár Antal (é. n.) *A magyarországi románok*.

Lupaş Ioan 1939-1940. Emanuil Gozsdu. 1802-1870. Originea şi opera sa. *Analele Academiei Române, Memoriile Secţiunii Istorice*, seria III, Tom XXII.

Magyar Törvénytár 1940, 149-151.

Márki Sándor 1881. *Bihar megyei román írók*. Nagyvárad.

Neş Teodor 1934. Figuri bihorene. Emanuil Gojdu (1802-1870). În: *Familia*, Nr.2.

[OL ME] Országos Levéltár Miniszterelnökségi Iratok. K 28 406. t. 1934-B-15047; 1935-B-15261.

Szinnyei József 1891–1914. *Magyar írók élete és munkái I–XIV*. IV. köt. Hornyánszky. Budapest.

Veritas (Gagyi Jenő) 1908. *A magyarországi románok egyházi, iskolai, közmvelődési, közigazgatási intézményeinek ismertetése.* Budapest.

Voileanu Matei 1899. *Testamentul lui Emanuil Gojdu*. Sibiu.

Függelék

Gozsdu Manó két verse

REJTETT SZAVAK

Hidegvérű első részem, a második
Fogásom tsak ravasz ortzájára illik
Még meglátogatlak, reménylhetsz akármit,
Feltalálod bennem reményid határit.
Igazságos vagyok, megtartom a` törvényt,
Egyaránt buktatom gazdagot, és szegényt.

Tsak akkor örülök végső két betűmnek,
Ha már kára történt benne az embernek,
Öt betűből állok, s ha elsőm elveted,
Fordíts meg, vagy hagyj, úgy hasznomat veheted.

NY. ZS. KISASSZONY BARÁTNÉM HALÁLÁRA
Deczember 17-dikén 1825.

Lyórika! Korod virágjában
Nem vélve elhervadál,
Kinyilt tavaszod folytában
Szakasztott le a` Halál

Lakhézisz a békéletlen
Nem szánta szépségedet,
Karjainkból a` kegyetlen
Elragadott tégedet,

Ah! megszűnt Angyali szived
Ártatlanul dobogni,
Hantodon Barátnéd `s Híved
Vajha látnád zokogni

Lánykák! akik esmertétek
S rokon szívvel tartátok,
Méltó volt hogy szeressétek,
Végső szavát halljátok:

Én is nemrég Rózsa voltam,
A nagy Világ kertjében,
S ím hamar halált kóstoltam,
Éltem szép reggelében.

Jó Istenem egy szavára
Innen által költözök
A boldog Lelkek sorába
S élek Angyalok között.”

Menj el tehát drága Lélek,
Zokogva elkísérünk,
Nyilt sírodhoz, melly vár téged,
Majd nem soká követünk.

Én pedig körül ültetem
Emlékkel sírhalmodat,
S míg élek el nem felejtem
Kedves barátságodat.

“Oh ékes nemem díszei
Változó léttek ezen
Sikámló világ kényei
Közt ditsőbb hont képezzen.

Majd egyszer, ha valahára
Leteszem e por testet
Jézusunk édes szavára,
Készíts számomra helyet.

[*Szépliteratúrai Ajándék,* 1826]

Мария Берени:

Историята и ролята на Фондация Гожду във формирането на румънската интелигенция в Унгария (1870-1918)

В завещанието си от 4 ноември 1869 г. Мано Гожду основава със значителна част от имуществото си частната фондация “Гожду” („Fundaţiunea lui Gozsdu”), която подкрепя със стипендии православните румънски студенти от Унгария и Трансилвания. Значителна част от завещаните имоти са били сградите на улица Доб, Холо и Кирай (Будапеща). Кураториумът се състои от румънския православен епископ на Надсебен, от двама румънски епископи от Унгария и Трансилвания, както и от трима православни светски мъже, а с имуществото на фондацията се разпорежда канцеларията на православната епископия в Надсебен.

Фондацията започва дейността си на 23 април 1870 г. в Будапеща, под егидата на Трансилванския православен национален конгрес (по-късно трансилванска православна митрополия). Нейна цел е подпомагане образованието и възпитанието на православни румънски младежи. От 1871 до 1919 г. фондацията отпуска 5634 стипендии, а до трианонския мирен договор се отпускат и около 3000 стипендии за чужбина. Така става възможно талантливи румънски студенти да учат в Берлин, Мюнхен, Хайделберг или Париж. Сред стипендиантите са Траян Вуя, Октавиян Гога, Константин Дайковичу, Петру Гроза и Виктор Бабеш.

Фондацията “Гожду” е била една от най-големите частни фондации в Австро-Унгарската Монархия. С нейната помощ в края на 19 век се формира силна и дейна румънска интелигенция. В историята на унгарските румънци интелектулната прослойка получава по-значителна политическа роля имено в този период. Преди това тя се състои само от свещенници и учители. Благодарение на Фондацията “Гожду” броят на румънско говорящите интелктуалци непрекъснато расте, особено броят на адвокатите, лекарите, банкерите и финансовите специалисти. За близо половинвековната си история фондацията е имала много сериозно влияние върху развитието на румънската култура в Унгария и Трансилвания.

Mária Berényi:

The history of the Gozsdu (Gojdu) Foundation and its role in building the community of Romanian intellectuals living in Hungary (1870-1918)

In a will dated 4 November 1869 Manó Gozsdu (Emanuil Gojdu) established a private foundation with a substantial part of his assets that bore his name (called: Fundaţiunea lui Gozsdu). It offered scholarships to Romanian students whose religion was Greek Orthodox and who lived in Hungary or Transylvania. The major portion of his legacy was made up of real estate in Budapest's Dob Street, Holló Street and Király Street. The scholarships were awarded by a board made up of the Orthodox Patriarch of Nagyszeben (Sibiu, Romania today), the Romanian Greek Orthodox bishops of Transylvania and Hungary, and three Greek Orthodox secular males. The foundation itself was managed by the Greek Orthodox Diocese of Nagyszeben.

The foundation began operations in Budapest on 23 April 1870 under the patronage of the Transylvanian Orthodox National Congress (which later became the Orthodox Metropolitan of Transylvania). The objective was to educate Orthodox Romanian youth living within the territory of historical Hungary. In the timeframe of 1871 to 1919 fully 4634 scholarships were provided. Up until the Treaty of Trianon was signed the Gozsdu Foundation had also provided about three thousand scholarships for study abroad. That made it possible for talented Romanian students to study in Berlin, Munich, Heidelberg or Paris. The one-time scholarship holders include Trian Vuia, Octavian Goga, Constantin Diacoviciu, Petru Groza and Victor Babes.

The Gozsdu Foundation was one of the largest private foundations in existence within the Austro-Hungarian Monarchy. Thanks to the foundation, the latter half of the 19th century saw the evolvement of a powerful and effective Romanian intelligentsia. The Romanian community of Hungary received a significant political role following the Compromise Agreement of 1867. Until then it consisted almost exclusively of priests and teachers. The Gozsdu Foundation made it possible for the number of Romanian-speaking professionals to grow in the latter half of the 19th century. There was a particular increase in the number of lawyers, doctors, bankers, and business experts. During its nearly 50 years of operation, it played a very important role in advancing the Romanian culture of Transylvania and Hungary.

ГРАМОТНОСТТА НА БЪЛГАРИТЕ В АВСТРО-УНГАРИЯ ПО ДАННИ ОТ ПРЕБРОЯВАНИЯТА НА НАСЕЛЕНИЕТО В УНГАРИЯ

Пенка Пейковска

Грамотността е динамична категория, която се променя във времето, като постепенно разбирането за нея се разширява, а обществената й значимост нараства. През Средновековието основният грамотен слой на обществото е духовенството. Образованието има църковен характер и е в ръцете на духовенството, защото обучението се счита за път към по-съвършено богопознание, който е отреден само на малцина (Гюзелев 1985, 35). Преходът към широкоразпространена грамотност се осъществява от XVII до XIX в. и е свързан е със зараждането на буржоазията, с промените, настъпили по отношение на работата и местоживеенето, с развитието на услугите и техниката, които пораждат икономическата необходимост от грамотни работници и специалисти. Този преход е бавен и постепенен процес и се развива с различни темпове в различните географски региони, но погледнат в световен мащаб той е белязан от безпрецедентна социална трансформация: докато в средата на XIX в. само 10% от възрастното население на света може да пише и чете, то в зората на XXI век 80% имат елементарна грамотност – въпреки петкратното увеличаване на населението (Education 2006, 189). Именно това предизвиква през последните десетилетия значителния изследователски интерес към историята на грамотността и към процеса на преодоляването на неграмотността. Повечето от проучванията по тази проблематика са посветени на няколко страни в Западна Европа и САЩ, които разполагат със значителни архивни извори. Междувременно опитите да се изучава разпространението на грамотността в Източна Европа, вкл. на Балканите имат скромни резултати, макар Руската и Австро-унгарската империи и държавите-наследнички също да разполагат с много полезна информация, произхождаща както от различни статистически извори (описи на домакинствата, преброявания на населението), така и от документи от личен произход (писма, дневници, пътеписи, спомени и др.). По тази причина изследванията, чиито обект представлява визираната проблематика в общоевропейски аспект засягат само бегло Източна Европа и Балканите (Corrsin 1998, 131-132). И не само това – по

отношение на грамотността те поставят споменатите региони сред най-изостаналите в Европа.

Настоящото изследване си поставя за задача да направи конкретен принос в изясняването на проблема за разпространението на грамотността в Източна Средна Европа и на Балканите в края на XIX и в началото на XX в., вземайки като обект за изследване българските мигрантски диаспори в Австро-Унгария, и в частност в източната част на империята – Транслейтания или Унгария. Да се изучава грамотността на мигранти представлява интерес, тъй като по отношение на обществото-приемник те са избрани индивиди с важни ресурси. Вътре в него мигрантите не представляват отделна прослойка, но са обществено призвани по начини, които ги откроявят от останалото население. В публикацията анализираме данните за тяхната грамотност, неграмотност и полуграмотност, извлечени от преброяванията на населението в Унгария през 1890, 1900 и 1910 г. Представяме някои характеристики на равнището им на грамотност и неграмотност в контекста на социалните аспекти на грамотността и нейната взаимовръзка с пола, възрастта, вероизповеданието, етническата принадлежност, миграциите. Очертаваме равнището на грамотност на българите в Австро-Унгария в сравнение с тогавашното просветно състояние на населението в двуединната империя и в България. Изводите ни се основават най-вече (но не единствено) върху сведенията за населението на възраст за задължително образование и над нея, тъй като те по-точно отразяват степента на грамотност отколкото данните за грамотност спрямо цялото население.

За обекта на изследването

Едната българска диаспора, проучвана тук с оглед на разпространението на грамотността в Австро-Унгария е тази на банатските българи – католици от западния обред. През 1890 г. те наброяват 14 801 души, а през 1910 г. – 12 583 д. По това време банатските българи са заселници в Хабсбургската империя от век и половина. Бежанци са от Чипровско (Северозападна България), напускат българските земи след неуспешното антиосманско въстание от 1688 г. Минавайки през Влашко, те се отправят към намиращата се под австрийска власт Югозападна Трансилвания и основават там свои привилегировани колонии в градовете Алвинц (дн. Винцул де Жос, Румъния, 1700 г.) и Дева (дн. Рум., 1714 г.). През 30-те години на XVIII в. голяма част от тях, както и българи-павликяни, също

католици от крайдунавски села Ореш, Белене, Трънчовица и Петокладенци се преселват в опустошената и обезлюдена по време на османското владичество област Банат, която след освобождаването й е под австрийско управление. Там те се установяват трайно, като се заселват в получени от австрийските власти нови места: през 1738 г. павликяни основават град Стар Бешеньов (дн. Дудещи Вечи, Рум.), а през 1741 г. чипровчани и част от павликяните основават гр. Винга (дн. в Рум.).

В средата на XIX в., няколко години преди създаването на Австро-Унгария започва банатско-българското книжовно възраждане. Дотогава в банатските български училища се преподава на немски или на български по „илирийски" (хърватски) книги; в църквите също се проповядва на „илирийски" (Милетич 1900, 488). Поради езиковата близост банатските българи са изложени на силна православна пропаганда и от страна на съседите им сърби. През 60-те години на XIX в., след като Банат е върнат на Унгария (1860) и в административно отношение отново е под управлението на унгарските власти, за да се неутрализира растящото хърватско и сръбско влияние и поради страха си от силното панславистко „илирийско" движение, а и за да поддържа техния национален и религиозен дух, унгарското католическо духовенство решава да подкрепи инициативата им да се допусне българския език в училищата и църквата и да се основе българска книжнина (Милетич 1900, 493). Изработва се проект за банатско-български книжовен език със задължителен правопис (пише се на латиница), подготвя се граматика, а в банатските български училища се премахват „илирийските" учебници и започва да се преподава на български.

Другият обект на изучаване са трудовите мигранти от България – преимуществено сезонни мигранти, източноправославни градинари, производители и търговци на зеленчук (те са 88% от будапещенската българска общност през 1910 г.); останалите са вече уседнали занаятчии, представители на различни вероизповедания. Тяхната численост (макар и условно и твърде приблизително) може да бъде „засечена" в преброяванията по данните за българско гражданство: 817 д. през 1890 г., 1674 д. през 1900 г. и 3139 д. през 1910 г. Казваме условно и приблизително, тъй като преброяванията са се извършвали в края на годината и са фиксирали само броя на малцината градинари, останали в странство за да се наблюдават градините през зимата и да направят ранната им подготовка за предстоящия сезон; иначе, в работния сезон числеността на българските градинари е била в пъти повече.

Ареалът, представляващ изходната точка на тази сезонна миграция, е Великотърновски окръг – околиите Горнооряховска, Еленска, Търновска, Кесаревска, Дряновска, Свищовска, Севлиевска. Създалата се там по време на османското владичество прослойка от земеделски работници, специализирани в зеленчукопроизводството, не може да намери реализация в родината. От една страна, селищата във Великотърновско са полупланински, почвите – слабопродуктивни. А от друга страна, капиталистическата промишленост не е достатъчно развита и не възникват многолюдни градове, които да създадат пазар за трудоемката им продукция (Бъчваров 1986, 20-28). Така поради липсата на плодородна земя и пазари градинарите от Лясковец, Драганово, Поликраище и други села около Велико Търново и Горна Оряховица отначало се отправят към съседните страни (Румъния, Сърбия), а после – и по-надалече (към Австро-Унгария, Германия, Русия). Първите градинари идват в Хабсбургската империя в средата на XIX в. През втората половина на XIX в. българските градинари-гурбетчии вече масово приждат към Австро-Унгария. Те са привлечени от разрастващия се пазар в унгарските градове. След „приравняването" на Унгария с Австрия през 1867 г. в страната започва ускорена индустриализация и модернизация на капиталистическата икономика. Тя довежда до неимоверно нарастване на градското население, което трябва да бъде изхранвано.

Характерна особеност на сезонната трудова миграция от България към Австро-Унгария е, че тя се състои изключително от млади мъже: през 1900 г. те са 80% във вариацията по матерен език български и 90% във вариацията по българско гражданство. Профилът на миграционния поток по пол изглежда така поради обстоятелството, че градинарите, които преобладават в него, обработват градините, организирани в сдружения, които наричат „тайфи". Тайфата се набира от газда – водача на групата, като с капитала и с труда си всеки нейн член участва в едно общо предприятие: те работят заедно, хранят се заедно, живеят заедно и в края на работния сезон разпределят печалбата в зависимост от дяловото си участие и вложения труд. Обикновено българските градинари пребивават в Австро-Унгария докато продължава работата в градините – от пролетта до края на есента, за да се върнат на следващата пролет. И така работят сезонно в странство по няколко години, докато се замогнат. В края на XIX и началото на XX в. все още са малцина онези, които остават там за по-дълго или пък се заселват. Във връзка с това относителният дял на

семействата е малък, а репродукцията и относителният дял на децата – незначителни.

На пръв поглед хронологическите граници на изследването се определят от времето на възникване на изворите – 1890–1910 г. В по-широк аспект обаче би следвало да се вземе под внимание, че достигането до дадено равнище на грамотност е исторически процес. В нашия конкретен случай долната хронологическа граница на грамотността сред изучаваните български мигрантски общности се определя от контингента от преброени лица, отразен в първото разглеждано преброяване – това от 1890 г. и по-точно от възрастта, на която е започнало да се образова тогавашното най-възрастно население (над 60-годишните), участвало в първото преброяване от 1890 г., а това са 30-те години на XIX в. Всъщност (не)грамотността, която фиксират трите анализирани преброявания, представлява акумулираните в предишните (до съответното преброяване) десетилетия умения да се чете и пише, само да се чете или пък неумението за четмо и писмо. С други думи, преброяванията отразяват резултатите от ограмотяването на българско мигрантско население почти през целия XIX в. и първото десетилетие на XX в. При банатските българи първоначално ограмотяването е осъществявано (доколкото това е било възможно) по време на преселването им от Трансилвания в Банат, а после, след окончателното им заселване в Банат – в условията на слаба мобилност и битуване в две държавни структури, различни по своята същност, но близки по образователни традиции – в Хабсбургската империя, в Австро-Унгария и в Унгария. През периода от 1890 до 1910 г. областта Банат[27], а с това и „банатските българи", населяващи главно комитатите Темеш и Торонтал, са включени в „земите на Унгарската корона".

[27] От освобождаването й от османско владичество (1718) до 1778 г. областта Банат е собственост на австрийската хазна, след което австрийската императрица Мария Терезия присъединява тази територия към Унгария; след революцията от 1848-49 г. Банат е върнат отново на Австрия – до 1860 г., когато пак е присъединен към Унгария, а след Съглашението между Австрия и Унгария там е въведена унгарска гражданска администрация.

Специфика на използваните статистически извори и данни

Сведенията за българите в Австро-Унгария от унгарските преброявания, осъществени през последната четвърт на XIX в. и през първото десетилетие на XX в. се отнасят за „земите на унгарската свещена корона" или за „историческа Унгария", т. е. и за Словакия, Трансилвания, Хърватско заедно със Славония и за особено важния с оглед числеността на българите ъгъл между реките Дунав и Тиса – на изток от Тиса, комитатите Темеш и Торонтал, където живеят банатските българи.

Диаспората на сезонните трудови мигранти от България представяме чрез статистическите сведения за населението с матерен език български в столицата Будапеща и в градовете с муниципиални права (törvényhatóságjogú városok[28], 30 на брой) и с уреден съвет (rendezett tanácsú városok, 110 на брой за 1910 г.), които за краткост наричаме само „градове". В случая избирането на тъкмо тези бази от данни бе обосновано от факта, че сезонните трудови мигранти – градинарите се установяват главно в столицата и унгарските градове; наемат земя и правят градини, защото там пазарът е голям и могат по-добре да реализират продукцията си. За 1900 г. вземаме под внимание и данните за големите общини (nagyközségek), които впоследствие са издигнати до статута на градове с уредени съвети и тъкмо като такива фигурират в преброяването от 1910 г.

Въпрос за умението да се чете и пише присъства още в първите съвременни преброявания на населението в Унгария – от 1870 и 1880 г., но там статистическите данни за грамотността не са свързани със запитването за матерен език и съответно няма данни за българите по този показател. С данни за грамотността в източната част на Австро-унгарската империя по матерен език български разполагаме от 1890, 1900 и 1910 г. Сведенията за грамотност от 1890 г. са за комитатите Темеш и Торонтал в корелация с матерен език и възраст. А тези от 1900 г. и 1910 г. се отнасят не само за областта Банат, но и за градовете в цяла Унгария и отделно за столицата Будапеща, т.е. те отразяват грамотността както сред банатските

[28] Градът с муниципиални права е специфична единица от териториално-административното деление на Унгария на средно равнище. По права и функции той е равностоен на комитата, но не принадлежи към неговата територия, макар и някои от градовете с мунципиални права да са седалища на комитати. За разлика от комитата градът с муниципиални права притежава значителна частна собственост. Ръководен орган му е градския съвет, начело с кмета (Bak 1997, 91).

българи, така и сред новата (сезонна) трудова имиграция. В преброяването от 1900 г. данните за грамотността са детайлизирани и по религиозна принадлежност, а тези от 1910 г. – по образователно равнище (Thirring 54, 84, 123).

В преброяванията от 1890 и 1900 г. равнището на грамотност е измерено в три категории – грамотни (притежаващи умението да четат и пишат, без оглед на училищното образование), полуграмотни (т.е. можещи само да четат, но не и да пишат) и неграмотни (т.е. неможещи нито да четат, нито да пишат). Полуграмотните са представени в самостоятелна група съобразно с реалностите на епохата. Полуграмотността е характерна за жените. В конкретния случай с унгарските преброявания причината за нейното отразяване е, че през разглеждания период сред унгарското селячество е разпространено схващането за писането като мъжка работа, а за жената е достатъчно да може да чете библията или молитвеника. Затова момичетата посещават училище по-малко; там се научават да четат, но не и да пишат добре, а впоследствие не практикуват писането и бързо забравят наученото (Tóth 1996, 235).

При преброяването от 1910 г. запитването за грамотността е прецизирано: веднъж присъства въпрос за умението да се чете и пише с предвиден отговор в гореспоменатите три категории, и освен това, се задават други два въпроса за равнището на завършеното образование, като са включени отделни графи за „завършили поне средното училище" [„középiskola"] и за „завършилите поне началното училище": първата е с три подразделения – за завършилите 4-и, 6-и и 8-и клас на средното училище, а втората е с две подразделения – за завършилите 4-и и 6-и клас на началното училище [„általános (elemi) iskola"]. Тук специално подчертаваме, някоя от обозначените степени на средното училище не са отбелязвали началното си образование и елементарната си грамотност (Thirring 1983, 114). Така събраните статистически данни отговарят на равнищата на тогавашната унгарска образователна система. Записаното в първичните таблици от преброяванията показва, че българите в Австро-Унгария – най-вече банатските българи са посещавали началното училище само до 4-ти клас, след което малцина са се записвали в средното училище.

Що се отнася до формирането на показателите за грамотността и неграмотността сред диаспората на българските сезонни мигранти, имайки

предвид тяхната хоризонтална мобилност, незаселеността им, изключително малкия брой на подрастващите и на родените в Унгария, то би следвало да отбележим, че, тя отразява най-вече постиженията на българската образователна система, „отчетени" по „образеца" на унгарската. Само децата на замогнали се и останали в страната български градинари учат в унгарски училища или в училища на други народности.

Задължителното начално образование в България – за момчета и момичета – е установено от Търновската конституция (1879). За разлика от Унгария обаче впоследствие българските закони за народното просвещение го третират различно – що се отнася до броя на задължителните училищни години, а също и до възрастта, през която човек подлежи на задължително образование: задължително е само първоначалното училище, което трае 3, 4 или 6 години (през повечето време 4 години), а задължителната възраст, през която детето подлежи на училище, варира от 7 до 13 години, от 6 до 12 години и от 7 до 14 години (Даскалов 2005, 344-345).

Просветното дело в България в края на XIX и началото на XX в. съдържа нови моменти, които го доближават до унгарската образователна система: основното задължително образование първоначално е удължено от 4 на 6 години (1891), след което придобива две степени – долна, четиригодишна, безплатна и задължителна, и горна, тригодишна, безплатна (1906), наречена прогимназия (1909).

Новата и съвсем различна от културната и образователната среда на приемащата държава Австро-Унгария оказва въздействие върху сезонните мигранти от България, веднъж косвено, като симпатизират или възприемат утвърдилата се във времето традиция в унгарското общество децата да се учат, и втори път пряко, като дават децата си в унгарски училища. И тази практика се прилага не само от заможната и преуспяваща прослойка емигранти, но и от бедните. Тъй като постоянно се движат между Австро-Унгария и България, те пренасят в родината си положително чуждо въздействие, което идва откъм приемащата страна. Неслучайно в статистиката за грамотността в България по области в годините до войните Търновски окръг изпъква над останалите окръзи. През 1905 г. средната грамотност в окръга за населението на възраст за задължително образование и над нея е 47,4% – 64% при мъжете и 31% при жените (Даскалов 2005, 368).

Грамотност, пол и възраст

Полът е решаващ фактор в структурирането на грамотността и има отчетлив принос за неграмотността. Жените доминират сред неграмотните, което е един от важните фактори за тяхното неравнопоставено положение в обществото, отразяващо полово неравенство по отношение на възможностите за образование през XIX в. В изследванията на историческите аспекти на грамотността откриването на половия дисбаланс е обичайно явление. Поради миграции и регионални ефекти степента на този дисбаланс е различна.

Въпросът за взаимозависимостта между грамотността и пола сред банатските българи проследяваме чрез анализа на данните за комитатите Темеш и Торонтал по матерен език български (Табл. 1).

Таблица 1. Грамотност на населението по матерен език български на възраст за задължително образование и над нея в комитатите Темеш и Торонтал по пол в %, 1890 и 1910 г.[29]

Грамотност (%)	**Мъже**			**Жени**		
	Гра-мотни	**Полугра-мотни**	**Негра-мотни**	**Гра-мотни**	**Полугра-мотни**	**Негра-мотни**
1890						
Комитат						
Темеш	66,3	0,9	32,8	52,7	3,1	44,2
Торонтал	62,4	0,3	37,3	44,6	3,4	51,9
1910						
Темеш	80,5	0,7	18,8	72,0	4,0	24,0
Торонтал	76,0	0,6	23,4	62,4	5,1	32,5

В комитатите Темеш и Торонтал сред населението по матерен език български, освен банатските българи – католици от западния обред, има и неголям брой мигранти от България. По принцип последните могат да бъдат разграничени по данните за българско гражданство, по принадлежността им към източноправославното вероизповедание и по наличието на много малък брой жени в споменатите вариации. В края на XIX в. относителният дял на източноправославните българи общо в двата комитата са под 1%, през 1910 г. – 1,5%. Вътре в данните за грамотност банатските българи не

[29] *Източник*: MOL, KSH-XXXII-23-h.

могат да бъдат отделени от сезонните мигранти от България, защото те са представени само по матерен език български, но не и по религиозната им принадлежност. (Това въобще се отнася за данните по грамотност.) Тъй като, както вече видяхме, относителният дял на сезонните мигранти от България в тези два комитата е незначителен, то той не влияе съществено и може да се приеме, че данните очертават най-общо профила на банатските българи по грамотност.

Един общ поглед върху грамотността на банатските българи показва, че тя не излиза извън рамките на типичните характеристики при сравняване на двата пола: по-добра е при мъжете отколкото при жените, а полуграмотните са повече във вариацията на жените – и двете тенденции се открояват ясно както на комитатско (Табл. 1), така и на селищно равнище (Табл. 3). Тенденцията за целия период е към нарастване на грамотността и съответно намаляване на неграмотността и в двата комитата и при двата пола. Сравняването на относителните дялове на грамотните мъже и жени от 1890 до 1910 г. показва, че разликата между грамотността на мъжете и тази на жените постепенно се стопява.

Темпът на ограмотяване при двата пола за периода от 1890 до 1910 г. измерваме чрез съотношението на грамотните към неграмотните (вкл. полуграмотните), като наблюдаваме колко неграмотни се падат на 100 грамотни. Общо за банатските българи в комитатите Темеш и Торонтал за населението с матерен език български на възраст за задължително образование и над нея съотношението на грамотните към неграмотните (вкл. полуграмотните) е: при мъжете през 1890 г. на всеки 100 грамотни се падат 57 нерамотни, което съотношение до 1910 г. спада до 29 неграмотни на 100 грамотни; при жените, където неграмотните надвишават грамотните през 1890 г. на всеки 100 грамотни се падат 112 неграмотни, а през 1910 г. – 51. Анализирайки динамиката на ограмотяване в двата комитата – не само общо, но и поотделно – за периода от 1890 до 1910 г. в Таблица 2 установяваме приблизително равни темповете на намаляване на неграмотността и в двете вариации, като при жените те са малко по-бързи.

Таблица 2. Неграмотни (вкл. полуграмотните) на 100 грамотни при населението с матерен език български на възраст за задължително образование и над нея [30].

Пол	**Мъже**		**Жени**	
Комитат	**Темеш**	**Торонтал**	**Темеш**	**Торонтал**
1890 г.	52	60	90	127
1910 г.	24	32	40	60
Общо 1890 г.	57		112	
Общо 1910 г.	29		51	

Освен полът, другият решаващ фактор в структурирането на грамотността е възрастта. Макар приносът на пола за неграмотността да е много по-отчетлив, той тясно взаимодейства с фактора възраст.

Таблица 3. Грамотност на мъжкото население в гр. Винга по матерен език и възраст в рамките на отделните възрасти групи, 1890 г.[31]

Матерен език	**Български**	**Немски**	**Унгарски**	**Румънски**
Възраст (родени през ...)	% на грамотните			
Под 6 години (след 1885)	0	0	3	0
6-10 г. (1880-1884)	73	61	89	27
11-15 г. (1875-1879)	88	98	92	31
16-20 г. (1870-1874)	85	91	90	50
21-30 г. (1860-1869)	79	95	83	32
31-40 г. (1850-1859)	80	91	97	28
41-50 г. (1840-1849)	76	85	95	16
51-60 (1830-1839)	59	76,5	100	18
Над 60 години (преди 1840)	51	87,5	94	0
Общо	75,3	87	92,6	27,2

Относно банатските българи с данни за грамотност по матерен език български в корелация с възрастова структура разполагаме само за мъжкото население на град Винга. При мъжете-българи във Винга най-значим е

[30] *Източник*: MOL, KSH-XXXII-23-h

[31] *Източник*: MOL, KSH-XXXII-23-h.

относителният дял на грамотните във възрастовата група на 11-15-годишните – 88% и на 16-20-годишните – 85%, т.е. родените след образователната реформа от 1868 г., с която се въвежда задължително начално образование. Според Таблица 3 с покачването на възрастта намалява относителният дял на грамотните – особено във възрастовите групи над 50 години, т.е. при родените през 30-те и 40-те години на XIX в. Но дори при надхвърлящите 60 години относителният дял на грамотните надвишава половината.

Кохортното разпространение на неграмотните (прекалено изявени във възрастовите групи след 50-годишна възраст) показва, че неграмотните са възрастни остатъци от епоха с по-малки образователни възможности.

Грамотност и вероизповедание

Изследванията на грамотността показват наличието на зависимост от вероизповеданието, тъй като религията има решаваща роля разпространението на грамотността (Lockridge 1974; Stone 1969). Да видим как се проявява тази зависимост сред българските диаспори в Австро-Унгария. Изучаваме данните за градовете с муниципиални права и градовете с уредени съвети, където населението по матерен език български се отличава с принадлежност към различни вероизповедания.

През 1900 г. във вариацията на мъжете с матерен език български преобладават униатите (католици от източния обред – 43%) и източноправославните (41%) с малък превес на първите; католиците от западния обред са 15%. Във вариацията на жените конфигурацията е друга – преобладават католиците от западния обред (63%); източноправославните са 26%, а католиците от източния обред – 10,5%. Българските диаспори в Австро-Унгария са ясно дефинирани по религиозен признак. Източноправославните са (сезонни) трудови мигранти – предимно градинари и малко занаятчии. Католиците от източния обред са по-трайно установили се или вече заселили се в страната бивши сезонни мигранти, които са заявили това вероизповедание като знак за верноподаничество към приемащата ги държава и в интерес на тяхното благополучие там; за това допринася и обстоятелството, че техните деца посещават унгарски училища. В градовете католиците от западния обред са мигриранти, тъй като жените сред тях са малко – мигрирали банатски българи или българи-католици, дошли от България.

През 1900 г. сред българските диаспори в градовете грамотността е най-разпространена при католиците от западния обред – и във двете вариации по пол – при мъжете те представляват 54,7% от грамотните българи, при жените 58,5%. След тях следват католиците от източния обред – 28,5% при мъжете, 24,4% при жените. Сред грамотните българи най-малък е относителният дял на източноправославните – 16,5% при мъжете и 17% при жените (Графика 1).

Графика 1. Грамотното население по матерен език български, на възраст за задължително образование и над нея, в градовете в Унгария (вкл. Хърватско-Славония, без Будапеща) по вероизповедание и пол, 1900 г.[32]

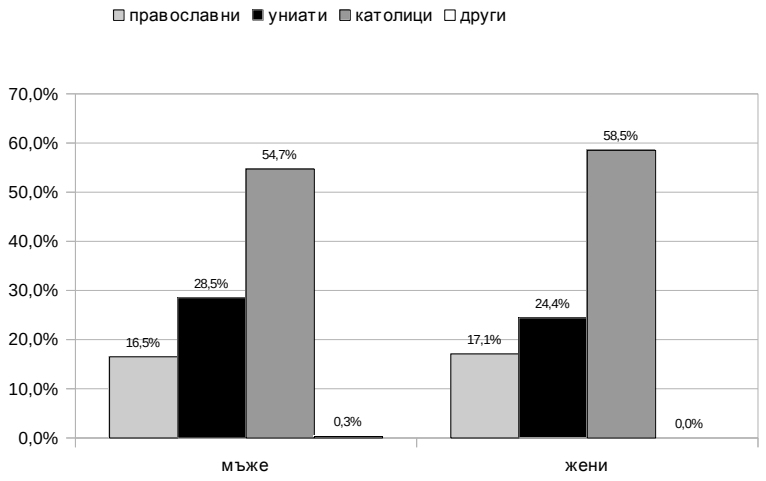

Да проследим как отделните вероизповедания преодоляват неграмотността чрез данните за неграмотност в рамките на отделните възрастови групи (Табл. 4). При мъжете католици от западния обред, които са мигранти банатски българи в посока от селата към градовете, неграмотността постепенно намалява във възрастовите групи на младите. В Таблица 4 се вижда, че в групата на 6-10-годишните, постъпили в училище след въвеждането на образователната реформа от 1892/3 г. напълно изчезва; рязко намалява

[32] *Източник*: MOL, KSH-XXXII-23-h.

с цели 18% в групата на родените от 1860 до 1869 г., т.е. при постъпилите в училище след като се въвежда задължителното образование (1868).

Показателите за неграмотност на източноправославните мъже силно варират и не откриваме тенденция. Очебийна е неграмотността във възрастовата група на 11-15 годишните – това са юноши от бедни семейства, който, тъкмо позаякнали вместо да учат, се отправят на гурбет, за да изкарват прехраната си или да подпомогнат семействата си. Прави впечатление по-малкият относителен дял на неграмотните при 16-20-годишните, т.е. при подрастващите, които е трябвало да постъпят в училище в България в края на 80-те и началото на 90-те години, когато съвременната образователна система придобива окончателен облик.

Таблица 4. Неграмотност на населението по матерен език български в градовете в Унгария (вкл. Хърватско-Славония) по вероизповедание и в рамките на отделните възрастови групи, по пол, в %, 1900 г.[33]

Възраст (родени през ...)	**Вероизповедание**					
	Мъже			***Жени***		
	Източно-правосл.	Униати	Като-лици	Източно-правосл.	Униати	Като-лици
Под 6 години (след 1895)	100	100	100	-	100	100
6-10 (1894-1890)	50	-	0	0	-	62,5
11-15 (1889-1885)	77	20	12,5	0	-	20
16-20 (1884-1880)	44	29	0	20	0	50
21-30 (1879-1870)	69	6	20	75	50	67
31-40 (1869-1860)	41	33	21	100	73	50
41-50 (1859-1850)	71	75	39	-	0	80
51-60 (1849-1840)	50	-	37	-	100	75
Над 60 години (преди 1839)	67	-	69	-	67	71
Общо *(за население във възраст за задължително образование и над нея)*	53	24,5	18	56	54,5	62

[33] *(-) Няма представители в тази възрастова група*. *Източник*: MOL, KSH-XXXII-23-h.

По неграмост мъжете католици от източния обред заемат средно положение с тенденция към намаляването й. Спад в неграмотността им съществува във възрастовата група на 21-30 годишните, които са се ограмотявали непосредствено след въвеждането на задължителното образование в Унгария.

Източноправославните жени, родени преди освобождението на България, са неграмотни. Рязка промяна се наблюдава при родените след освобождението, когато мигрират предимно грамотни жени. Католичките от западния обред показват тенденция към намаляване на неграмостността, поизявена след въвеждането на задължителното образование в Унгария (1868). При католичките от източния обред показателите за неграмотността са близки до тези на източноправославните жени.

Данните, с които разполагаме за българската диаспора в Будапеща по отношение на корелацията грамотност-вероизповедание-възраст в преброяването от 1900 г. са "съобщени" поотделно за родените в България и за родените в Унгария (Табл. 5). Ако ги сравним със сведенията за градовете от Таблица 4 виждаме същата картина: източноправославните мъже – всичките родени в България са с най-изпъкващ относителен дял на неграмотните; следват католиците от източния обред и с най-ниска неграмотност са католиците от западния обред – особено родените в Унгария.

Наблюдавайки будапещенската българска диаспора именно по показателя за родени в България или в Унгария изпъкват няколко специфики, които иначе не биха били забелязани. При източноправославните мъже във възрастовите групи над 50 години няма неграмотни, което говори, че дълга, задгранична миграция се осмеляват да предприемат грамотни мъже. Същото се отнася и за жените – единиците източноправославни жени, родени в България са грамотни.

Сред родените в България мъже католици от източния обред неграмотността е значително по-ниска отколкото при източноправославните във възрастовите групи на младите от 16 до 30 годишна възраст и повече от два пъти във възрастовата група на 31-40 годишните, което подсказва положителното влияние на местната образователна среда в Австро-Унгария върху българските мигранти. Това въздействие е най-отчетливо при малките – 6-10 годишните, където изобщо няма неграмотни. То се потвърждава и от обстоятелството, че сред мъжете-католици от западния обред, родени в Унгария също няма неграмотни.

Таблица 5. Неграмотност на населението по матерен език български в Будапеща, по вероизповедание и месторождение и в рамките на отделните възрастови групи, по пол, в %, 1900 г. [34]

Възраст (родени през ... г.)	**Вероизповедание**					
	Мъже			***Жени***		
	Право-славни	Униати	Католици	Право-славни	Униати	Католици
	Родени в България					
Под 6 години (след 1895)	-	-	-	-	-	-
6-10 (1894-1890)	-	0	-	-	-	0
11-15 (1889-1885)	0	15	-	-	100	-
16-20 (1884-1880)	31	18,5	-	-	-	-
21-30 (1879-1870)	33	26	50	0	-	-
31-40 (1869-1860)	75	33	0	-	-	-
41-50 (1859-1850)	33	40	100	-	100	-
51-60 (1849-1840)	0	50	-	-	-	-
Над 60 години	-	0	10	-	-	-
Общо *(за населението във възраст за задължително образование и над нея)*	35,4	22,1	40	0	100	
	Родени в Унгария					
Под 6 години (след 1895)	-	100	-	-	-	-
6-10 (1894-1890)	-	-	-	-	-	-
11-15 (1889-1885)	-	0	0	-	-	-
16-20 (1884-1880)	-	-	12,5	-	-	0
21-30 (1879-1870)	-	0	25	-	-	-
31-40 (1869-1860)	-	0	25	-	100	-
41-50 (1859-1850)	-	-	0	-	-	-
51-60 (1849-1840)	-	-	-	-	-	-
Над 60 години	-	100	-	-	-	-
Общо *(за населението във възраст за задължително образование и над нея)*	-	40	14,3	-	100	75

[34] (-) Няма представители в тази възрастова група. Източник: MOL, KSH-XXXII-23-h.

Неграмотността на източноправославните мъже е по-висока в провинциалните градове отколкото в Будапеща – както в отделните възрастови групи, така и общия показател за вариацията на източноправославните – 53% за градовете и 35,4% за Будапеща.

Същото се отнася за мъжете католици от източния обред, където общият относителен дял е 24,5% за градовете и 22% за Будапеща (за родените в България). При католиците от западния обред важи тъкмо обратната тенденция: неграмотността в градовете (18%) е по-малка отколкото в столицата (40%) за родените в България и по-голяма отколкото за родените в Унгария, където тя е 14,3% (Табл. 4, 5).

При жените в градовете католичките от западния обред имат стабилно присъствие във всички възрастови групи (вкл. тези на младите) и навсякъде те са по-неграмотни в сравнение с мъжете от същото вероизповедание (Табл. 5). Това е признак, че първоначално половете не са се възползвали в еднаква степен от по-големите шансове за образование, от тях са се възползвали предимно мъжете.

Българките, родени в Унгария са малобройни и сред тях няма отчетлива тенденция по възраст, тъй като не са представени всички възрастови групи. По-добре представени са жените-католички от западния обред, които идентифицираме с банатски българки и които се отличават с ниски равнища на неграмотност.

Грамотност и миграция

При анализирането на проблемите, свързани със социалния характер на грамотността в края на XIX и началото на XX в. и спецификацията й по пол, възраст, конфесия, етно-географските й аспекти, многократно излиза наяве въпросът за взаимодействието между грамотността и миграционните процеси. Очерта се ясно приносът на грамотността за миграцията и обратно, на миграцията за грамотността, който тук илюстрираме с още един пример – грамотността на българите в Будапеща от 1900 г. в корелация с месторождение в България и в Унгария (Табл. 6). В случая влияние на чуждата културна среда откриваме в по-широката грамотност сред мъжете, родени в Унгария в сравнение с родените в България. Родените в Унгария жени са значително по-неграмотни от родените в България, което предполага, че от България емиграция предприемат предимно грамотни жени.

Таблица 6. Грамотност на населението по матерен език български в Будапеща, по месторождение, пол, в %, 1900 г.[35]

Место-рождение	***Мъже***			***Жени***		
	Гра-мотни	**Полу-грамотни**	**Негра-мотни**	**Грамотни**	**Полу-грамотни**	**Негра-мотни**
Унгария	81	4	6	33	-	67
България	75,6	0,3	24,1	50	-	50

Най-общите заключения за връзката между грамотността и миграцията, които можем да направим в резултат от наблюденията върху базите от данни за българите в Австро-Унгария, потвърждават досегашните изводи на изследователите на грамотността. Мигрантите са специални, избрани индивиди, а грамотността е сред техните отличителни белези; обикновено равнището им на грамотност е по-добро от това на останалите в техните родни места хора, независимо от произход, възраст или пол (Graff 1991, 65; Long 1973). Грамотността въздейства не само върху селекцията на имигрантите, но и върху разстоянието, на което те мигрират. Мигрантите на къси разстояния имат грамотност в най-добрия случай само малко над равнището на хората, които те напускат (както при мъжете в Надбечкерек), докато тези, които пътуват на големи разстояния, имат много по-висока грамотност. Връзката между грамотността, от една страна, и възможностите и мотивацията на емиграцията, от друга, са доста неясни; всъщност, както се вижда от представените тук статистически сведения, мнозина неграмотни също са направили значителни по разстояние, задгранични миграции. "Селектирани" мигранти могат да бъдат и неграмотните, произлизащи от региони с грамотност над средната, където те са в неизгодно положение и търсят начини да се "измъкнат". В този смисъл може да се каже, че миграцията селектира специален сегмент от възрастното население по отношение на тяхната грамотност. В своите нови родини тези имигранти са донесли определни умения и човешки ресурс (неслучайно "българското градинарство" е възприето като термин в унгарската агрокултура и е влязло в учебниците по земеделие). Сред тях дори неграмотните бързо възприемат новостите, "попиват" културата на приемащата страна.

[35] *(-) Няма представители в тази група. Източник*: MOL, KSH-XXXII-23-h.

Образователно равнище – 1910 г.

Регионалният дискурс на равнището на грамотност сред българите в Австро-Унгария разглеждаме по линия столица–провинциални градове за сезонните мигранти, и села–градове за областта Банат и банатските българи (Табл. 7). Специално за областта Банат анализираме данните поотделно за всеки един от трите комитата, без градовете там, тъй като банатските българи представляват населението в селата. Градовете в отделните три комитата представяме отделно, защото там българското население е смесено по вероизповедание – банатски българи, католици от западния обред, източноправославни сезонни мигранти, католици от източния обред – заселени бивши източноправославни.

В комитат Темеш вземаме предвид градовете Фехертемплом (дн. Бела Црква, Сърб.) – град с уреден съвет, Темешвар и Вершец (дн. Вршац, Сърб. – градове с муниципиални права. Най-добре е представен Темешвар – сред мъжете (64 д.) има по едно лице, завършило всяко едно от трите равнище, сред жените няма; във Вершец сред мъжете (6 д.) има едно лице, завършило 4-ти клас. В комитат Торонтал има един град с муниципиални права – Панчова (дн. Панчево, Сърб.), и два града с уредени съвети – Надбечкерек и Надкикинда, където са формирани малки общности от българи с различни вероизповедания. Сред тях няма учили в средно училище. В комитат Крашова-Северин има два града с уреден съвет Лугош (дн. Лугой, Рум.) и Караншебеш (дн. Карансебеш, Рум.). Там също няма учили в средно училище.

Банатските българи (Таблица 7) от селата в комитат Темеш имат два пъти по-високо образователно равнище, отколкото тези от селата в комитат Торонтал. Пак при тях впечатлява относителният дял на завършилите осми клас на средното училище, който доста надвишава този на завършилите шести и четвърти клас. В началото на XX в. банатските българки не посещават средното училище – с малки изключения на няколко девойки от комитат Темеш, завършили 4-и клас, въпреки че в източната част на Монархията за момичетата достъпът до средното училище е разрешен още през 1895 г.

Таблица 7. Относителен дял на завършилите средно училище спрямо грамотните, по матерен език български, в областта Банат, в столицата Будапеща и в градовете на Унгария, по пол, в %, 1910 г.[36]

Територия	***Мъже***			***Жени***	
	Завършили			***Завършили***	
	8 клас	**6 клас**	**4 клас**	**6 клас**	**4 клас**
	на средното училище			***на средното училище***	
Ком. Темеш (без градове)	0,46	0,06	0,13	0,0	0,26
Ком. Темеш – градове	1,37	1,37	3,2	0,0	0,0
Ком. Торонтал (без градове)	0,07	0,04	0,23	0,0	0,02
Ком. Торонтал – градове	0	0	0	0,0	0,0
Ком. Крашова Северин (без градове)	2,94	0	0	0,0	0
Ком. Крашова-Северин – градове	0	0	0	0,0	0,0
Област Банат	0,24	0,05	0,19	0,0	0,26
Будапеща	0,6	0,6	0,8	5	5
Градове в Унгария (без Банат)	0,4	0,2	0,6	3	0,0
Отделни градове					
Темешвар	1,56	1,56	1,56	0,0	100
Мишколц	0	0	0	-	-

Мъжете от българската диаспора в столицата Будапеща (568 д. от общо 608 д. по матерен език български), които са от различни вероизповедания (ако и да преобладават източноправославните) имат много повече учили в средно училище, отколкото българите в Банат. Жените от българската диаспора в Будапеща (40 д. от общо 608 д. по матерен език български), предимно мигрантки, са с по-ниска обща грамотност от банатските българки, но тези които учат, се стремят да придобият по-добро образование и се отличават с големи относителни дялове на завършилите някои от равнищата на средното училище. Сред българската провинциална градска диаспора средно училище посещават само мъжете в градовете със смесено по вероизповедание българско население – срещаме по един-двама българи, учили средно училище в градовете с муниципиални права Арад, Темешвар,

[36] *Източник*: MOL, KSH-XXXII-23-h.

Сегед, и Вершец, и в градовете с уредени съвети Брашов, Ясберен. При жените само в Брашов има една жена, посещавала средно училище.

Вместо заключение: паралели на грамотността

В края на XIX в. и в началото на XX в. общата тенденция сред българите в Унгария е към повишаване на грамотността. При жените тя е по-ниска отколкото при мъжете и сред банатските българи, и сред българските градинари. В това отношение българките-емигрантки не представляват изключение нито в сравнение с жените в Унгария, нито пък в сравнение с жените в останалите европейски страни.

През 1910 г. средната стойност на грамотността е по-висока сред банатските българи (ок. 73%), отколкото сред българските градинари (ок. 66%) (Табл. 9). Тук трябва да се има предвид, че средната стойност на грамотността, съответно неграмотността при българите в Австро-Унгария е повлияна от следните обстоятелства: първо, за съотношението между мъжете и жените у банатските българи е характерен малък превес на жените, което по принцип увеличава средната неграмотност (и съответно намалява средната грамотност), защото жените през разглежданата епоха са много по-необразовани от мъжете; и второ, при сезонните трудови мигранти важен джендърен фактор е изключително малкият относителен дял на жените, което предполага по-високо равнище на грамотността.

Най-грамотни се оказват мъжете от будапещенската българска общност, сред които се забелязва голям скок през първото десетилетие на XX в. (от 75,2% през 1900 г. на 87,8% през 1910 г.).

Жените от банатската българска общност се отличават с по-голяма грамотност от жените, сезонни мигрантки, а сред последните с умението си да четат и пишат изпъкват жените от будапещенската българска диаспора. Във вариацията на жените се забелязва следната специфика: сред българките в Будапеща и в провинциалната градска диаспора онези, които имат възможност да учат, се стремят да получат по-добро образование. Това разкриват данните от преброяването през 1910 г., където освен за грамотните са предоставени данни и за лицата, завършили средно училище. Техният относителен дял спрямо грамотните е следният: за Будапеща 9% при жените, срещу 2% при мъжете, за провинциалните градове (без тези в областта Банат) при жените 3% срещу 1,2% при мъжете.

И банатските българи, и сезонните мигранти от България се отличават с по-високо образователно равнище от средното за Унгария (вкл. Хърватско-Славония) през 1910 г. – 66,7% (Kovacsics 1963, 309). Този детайл може да бъде открит и в по-ранните преброявания. При банатските българи през 1890 г. средното равнище на грамотността общо за двата пола е 58% при 50,6% за земите на унгарската корона (т.е. вкл. Хърватско-Славония); в диаспората на трудовите мигранти през 1900 г. тя е 65% общо за столицата и останалите градове, при средно 59,3% за страната (Kovacsics 1963, 309). Бихме искали да подчертаем, че посоченото равнище на грамотност сред сезонните мигранти, предимно български градинари е много по-високо, отколкото средното за България по това време – 30% (Даскалов: 2005, 301-364) и отколкото средното за селското население в България – 22%, което означава, че към емиграция се насочват по-будни и по-образовани младежи (Стефанов и др. 1974, 366).

Таблица 8. Относителен дял на грамотното население в Унгария (вкл. Хърватско-Славония и населението под възрастта за задължително образование) по народност според матерния език и пол, в %, 1890 г.[37]

Народност по матерен език	**1890**		
	Мъже	***Жени***	***Общо***
Банатски българи	56	44	50
Немци	68	58	63
Рутени	13	7	10
Румънци	11	8	14
Словаци	51	37	43
Сърби	39	22	31
Хървати	50	34	42
Унгарци	59	48	54

Регионалният дискурс на грамотността също е в полза на банатските българи: така например, през 1910 г. неграмотността при мъжете (23%) е по-ниска от средната за комитат Темеш (30-40%) и в ниската граница за комитат Торонтал (20-30%), а при жените (30%) много под средната за комитатите Темеш и Торонтал (по 40-50%) (Tóth 1996, 230-231); сведенията за неграмотността сред българските сезонни мигранти градинари в Будапеща не са така благоприятни: те са съвсем малко над средното за

[37] *Източници*: Tóth 1996, 232; MOL, KSH-XXXII-23-h.

всички жители на столицата – при мъжете 11%, при показател “под 10” общо за столичани, а при жените над 35%, при показател “10-20%” общо за столичани (Tóth: 1996, 230-231).

Таблица 9. Грамотност на населението по матерен език български на възраст за задължително образование и над нея, в комитатите Темеш и Торонтал, в столицата Будапеща и в другите унгарски градове, по пол, в %, 1890-1910 г.[38]

Образователно равнище	**Гра-мотни**	**Полу-грамотни**	**Негра-мотни**	**Гра-мотни**	**Полугра-мотни**	**Негра-мотни**
Територия	**Мъже**			**Жени**		
1890						
Ком. Темеш и Торонтал	63,8	0,5	35,7	47,5	3,3	49,2
1900						
Будапеща	75,2	0,6	24,2	40	0	60
Градове	65,6	0,6	33,8	77,8	0	22,2
1910						
Будапеща	87,8	1,2	11,0	59,5	5,4	35,1
Градове (без ком. Темеш и Торон-тал)	68,8	0,6	30,6	48,9	0	51,1
Ком. Темеш и Торонтал	76,7	0,7	22,6	65,5	4,5	30

В земите на историческа Унгария българите живеят в многонационална среда, а количествените измерения на грамотното население (в този случай вкл. населението под възрастта на задължителното образование) поставят банатските българи в челните редици – през 1890 г. те са на трето място след немците и унгарците и при мъжете (с 59%), и при жените (с 44%), и в общите параметри (с 50%) за отделните народности (Табл. 8). За банатските българи високата образованост е естествено явление, тъй като през втората половина на XIX в. те изживяват своето книжовно Възраждане. В средата на XIX в. се установява банатския български правопис с латиница, изготвени са първите

[38] *(*) В графата грамотни са включени и лицата, които са продължили своето образование. Източник*: MOL, KSH-XXXII-23-h.

учебници на български език. Всички български общини в Банат, големи и малки, дори селищата, където има само български махали, разполагат с български училища.

През разглеждания период източната част на Австро-Унгария – Унгария изостава по грамотност на населението си от западно-европейските страни (Англия, Франция, Германия). Така например, през 1911 г. Англия вече е преодоляла неграмотността (до 1% и при двата пола); през 1900 г. във Франция неграмотността е 5% при мъжете и 6% при жените; през 1870 г. в Прусия за населението над 10-годишна възраст неграмотността е 10% при мъжете и при жените 15%; за Западната част на Австроунгарската империя – Цислейтания, средните показатели за неграмотността през 1900 г. за населението над 10-годишна възраст са 21% при мъжете и 25% при жените (Tóth 1996, 238-246). В същото време обаче Унгария е много по-напред в сравнение с балканските страни, включително и с България и това безспорно допринася имигриралото българско население да поддържа добро образователно равнище. В потвърждение ще споменем само още няколко паралела: през 1899 г. в Румъния за населението на възраст за задължително образование и над нея неграмотните са 78%, през 1907 г. в Гърция – 61%, в Сърбия през 1900 г. – 80% (Tóth: 1996, 238-246); в България за населението над 7-годишна възраст (грамотни на 100 д.) неграмотните са 70% през 1900 г., 65% през 1905 г. и 58% през 1910 г. (Стефанов и др.: 1974, 366).

Литература

Бъчваров, Стефан 1986. *Българско градинарство. Исторически бележки*. София.

Гюзелев, Васил, 1985. *Училища, скриптории, библиотеки и знания в България, XIII-XIV в.* София.

Даскалов, Румен, 2005. Българското общество. 1878-1939. Т. 2. *Население, общество, култура*. София.

Димитров, Илчо — Иван Илчев. А тръгнахме от 5% грамотност. Разговор с Илчо Димитров и Иван Илчев. www.kultura.bg/media/my_html/2018/passage.html

Миланов, Милан, 1988. Из историята на Чипровския край до освобождението от османско иго. В: *Чипровци 1688-1988*. Съст. Георги Нешев. София, 241-262.

Милетич, Любомир 1900. Книжнината и езикът на банатските българи. В: Рунтова, М. (Съст.). *Любомир Милетич. Изследвания за българите в Седмиградско и Банат*. София, 484-557.

Пейковска, Пенка, 2011. *Българските общности в Унгария. Миграции и историко-демографска характеристика*. София.

Стефанов, Ив. – Д. Сугарев – Н. Наумов – Е. Христов – Ат. Атанасов 1974. *Демография на България*. София.

Телбизов, Карол 1988. Кирило-методиевите традиции и трансилванските и банатските български католици (XVIII-XIX в.). В: *Чипровци. 1688-1988*. София, 134-148.

Телбизов, К. – М. Векова – М. Люлюшев 1996. *Българското образование в Банат и Трансилвания.* Велико Търново.

Янкова, И. 2013. *Огнища на духовна пробуда. Изгревът на светлината по българските земи*. София.

Bak Borbála 1997. *Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig*. Budapest.

Corrsin, St. D. 1998. Literacy Rates and Questions of Language, Faith and Ethnic Identity in Populations Censuses in the Partioned Polish Lands and Interwar Poland (1880-1930s). *The Polish Review,* XLIII/2, 131-160.

Czirbusz Géza 1882. *A délmagyarországi bolgárok ethnologiai magánrajza*. Temesvár.

Education for All Global Monitoring Report 2006. Chapter 8. The Making of Literate Societies. www.unesco.org/education/GMR2006/full/chapt8_eng.pdf

Graff, Harvey J. 1991. The Literacy Myth: Cultural Integration and Social Structure in the 19th Century. Brunswick, New Jersey.

Gyáni Gábor – Kövér György 1998. *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest.

Hanák Péter (főszerk.) 1983. *Magyarország története 1890-1918*. 2. köt. Budapest.

Katus László 1995. The Birth of Minority Law. *Regio,* A Review of Minority and Ethnic Studies (Budapest).

Kollega Tarsoly István (főszerk.) 1996–2000. *Magyarország a XX. században. I-V.* Szekszárd. www.mek.oszk.hu/02100/02185/html/1354.html

Kovacsics J. (szerk.) 1963. *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig*. Budapest.

Lockridge, K. 1974. *Literacy in Colonial New England*. New York.

Long, L. H. 1973. Migration Differentials of Education and Occupation: Trends and Variations. *Demography* 10. 243-258.

Stone, L. 1969. Literacy and Education in England, 1640-1900. – *Past and Present* 42, 61–139.

Thirring Lajos 1983. *Az 1869–1980. évi népszámlalások története és jellemzői*. I. rész. KSH, Budapest.

Tóth István György 1996. *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest.

Levéltári forrasok

НБКМ-БИА [Ciril és Metód Nemzeti Könyvtár - Bolgár történeti levéltár], ф. 295 (Krasztjo Mirszki), а.е. 4.

MOL [Magyar Országos Levéltár], KSH-XXXII-23-h.

Pejkovska Penka:

Írástudás és kétnyelvűség a magyarországi bolgár közösségekben a 19. század végén és a 20. század elején

A tanulmány az írástudás és a kétnyelvűség helyzetét elemzi a bánáti bolgárok, illetve a bolgárkertészek körében a magyar népszámlálások adatainak tükrében (1890-től 1910-ig). A magyarországi bolgárok műveltségének szintjét a magyarországi és a bulgáriai közművelődés fejlődésének hátterében elemezzük az adott korszakban, míg a kétnyelvűség kérdését a többi magyarországi etnikai csoporttal való összehasonlításban mutatjuk be.

Penka Peykovska:

Literacy and bilingualism in the Bulgarian communities of Hungary in the late 19th and early 20th centuries

This study offers an analysis of the status of literacy and bilingualism among the Bulgarians of the Banat [Romania today] and among the Bulgarian horticulturalists as reflected by Hungarian censuses from 1890 to 1910. It presents the cultural level of the Bulgarian community in Hungary in light of the comparative timeframe and bilingualism through juxtaposition with the other ethnic groups living in Hungary.

A TÖRÖK KOR UTÁNI ÚJRATELEPÜLÉS DEMOGRÁFIAI SAJÁTOSSÁGAINAK VIZSGÁLATA AZ 1715/20-AS CONSCRIPTIO REGNICOLARIS SEGÍTSÉGÉVEL NÓGRAD MEGYÉBEN

Demeter Gábor

A Magyar Nemzeti Levéltár OL és az Arcanum Kft. által digitalizált és adatbázisban hozzáférhetővé tett 1715/1720-as Conscriptio regnicolaris (www.mol.gov.hu – adatbázisok) nemcsak a helytörténészek és családfakutatók számára jelent nagy értékű forrásanyagot, hanem rendszerezett adatszerkezete és nagy adatmennyisége révén a regionális léptékű történeti földrajzi kutatásoknak is támaszul szolgál. A jelenségek térképi ábrázolása lehetőséget nyújt az országos tendenciák áttekintésére, így mindenképpen túllép az egyedi kiragadott példákon alapuló következtetéseken.

A következőkben kísérletet tettünk az adatbázis eredeti céljától (a gazdasági potenciál felmérése) eltérő, de a történeti kutatások szempontjából szintén nem indifferens hasznosítására. Jelen tanulmányban[39] Nógrád megye két járásának (Kékkői és Szécsényi járás; több mint 100 település és 1000 név) demográfiai vonatkozásait elemeztük, mely – kiegészítve egyéb forrásokkal (az 1773-as Lexicon locorum, az 1784/85-ös népszámlálás, az 1704-es katonaösszeírás) és módszerekkel, mint a tematikus térképészet –, lehetőséget nyújt a török kori frontierzóna állapotának és az újranépesülés dinamikájának vizsgálatára populációdinamikai, etnikai és migrációs aspektusból. Az adózási potenciál vizsgálata (amely e conscriptio-k eredeti célja volt) jelen tanulmány keretei között nem célunk.

Alapvető kérdéseink a kutatás során a következők voltak:

1. Módszertani szempontból mire használható az 1715–1720-as Conscriptio regnicolaris digitális adatbázisa az eredeti célon, az adófizetők azonosításán és vagyonuk becslésén túl?
2. Azonosíthatók-e migrációs irányok és távolságok akár rövid intervallumban (1715-1720), akár hosszabb távon? Ehhez a családnevek elterjedését kellett tüzetesen átvizsgálni.

[39] A tanulmány megírását az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatta.

3. Mennyire tekinthető stabilnak a települések népessége 1704–1720 között, miként zajlott le az etnikai csere? A betelepülők és a helyben lakók között kimutatható-e etnikai különbség? Ehhez településenként kiszámoltuk az 1715-ben és 1720-ban közös családnevek arányát és vizsgáltuk azok etnikai jellegét a teljes névanyaghoz képest, továbbá elemeztük a bevándorlás, a kihalás és a belső szaporulat jelentőségét a települések lélekszámának változásában.
4. Az összeírás pontatlanságain és korlátain túl, milyen okok – járvány vagy betelepítés – mutathatók ki ott, ahol jelentős instabilitás mutatkozik az adatokban?
5. Kimutathatók-e területi különbségek a népességdinamikát tekintve? Az 1715/1720-as összeírások adatait (családfők száma) összevetettük az 1784/5-ös népszámlálás adataival (házak).
6. Hogyan változott a terület etnikai arculata 1715–1773 között? Az 1715–1720 közötti személynevek alapján azonosított etnikai jelleget (mely itt kifejezetten a beszélt nyelvre, nem a lakosság etnikai tudatára vonatkozik) összevetettük a Lexicon locorum 1773-as, településszintű adataival.
6. A vissza- és betelepülés csak 1715 után kezdődik meg a járványok után, vagy már a török korban is feltételezhető a frontier benépesítése felvidékiekkel, így az etnikai kontaktzóna délre tolódása? Ehhez a Rákóczi-szabadságharc egyik 1704-es összeírását vetettük össze az 1715/20-as Conscriptio regnicolaris adataival.
7. A foglalkozásra és eredetre, származási helyre vonatkozó személynevek alapján lehetséges-e egyes nagyobb (városi) közösségek stabilitásának, kontinuitásának vizsgálata?

Anyag és módszer

A felhasznált irodalom magába foglalja az MNL OL munkatársai által digitálisan rögzített 1715-ös és 1720-as regnicolaris conscriptiokat, a török kor utáni első átfogó vizsgálatot az ország területén. Az innen nyert adatokat az etnikai földrajzi vizsgálatokhoz az 1773-as Lexicon locorum adataival vetettük össze – az 1773-as állapotokat bemutató településszintű etnikai alaptérképet Nagy Béla szerkesztette. Felhasználtuk továbbá a Nógrád Megyei Levéltár digitális archívumát, ahol a családnevek korai előfordulásait vizsgáltuk, illetve az 1704-es kuruc katonai összeírás adatait elemeztük. Az összehasonlító népességdinamikai vizsgálatokhoz a II. József korabeli népszámlálás (1784/85) településsoros adatait vettük igénybe.

A Rákóczi-szabadságharc leverésével a szatmári békét követően az ország átszervezését megindító országgyűlések sorát az 1712-ben újra összehívott országgyűlés nyitotta meg. Ekkor szervezték meg a „Commissio Systematica” nevű bizottságot. Ennek feladata az állami szükségletek fedezésére szolgáló források megnyitása, és az adók – amelyek ellen az országgyűléseken

állandóan panaszkodtak a rendek – új alapokra helyezése volt[40]. Az uralkodó és a rendek közti hosszas tárgyalások után alkotta meg az országgyűlés az 1715. évi 57. tc.-et, amely csak érintette az összeírás problematikáját, a kivitelezés módjára nem tért ki[41]. 1718-ban a királyi kancellária, s a bécsi udvari hatóságok újra behatóan foglalkoztak az összeírások revíziójával: alacsonynak találván az adózó nép számát, egyes esetekben más megyékkel vizsgáltatták felül az összeírást. A felülvizsgálat eredménye általában az összeírás helyességét igazolta, de éppen Nógrád megyében több mint 10-15%-os népességtöbblet volt mérhető az 1720-as felülvizsgálat javára, ami arra utal, hogy népmozgások a két összeírás között is lehettek.

A választott módszerek között – a forrásanyag sajátosságai miatt – kitüntetett szerepet kap a névelemzés. A nevek egy része eredetet, származási helyet jelöl (pl. Horváth, Ocsovai, Lipták), a traumát szenvedő térségekben ugyanis gyakori, hogy az eredeti struktúra felbomlása miatt a származás, mint megkülönböztető jelző fontosabbá válik a közösségen belül betöltött funkciónál (pl. foglalkozás), azaz a számottevő migrációval jellemezhető területeken a származásra utaló nevek aránya magasabb az átlagosnál. Ez lehetővé teszi a migráció sajátosságainak – irányainak, nagyságának, távolságának – azonosítását, de nem konkrét időpontjának meghatározását (hogy ez hány generáció alatt történt, az nem mutatható ki). Az is érvényes, hogy népnév migránsoknál tömegesen csak akkor jelenik meg, ha a befogadó közösség többségben van, vagy struktúrája nem omlik össze. Ellenkező esetben, pl. ha a bevándorlók száma közelíti, vagy felülmúlja a befogadó közösségét, a bevándorlókat nem nyelvük, hanem származási helyük alapján nevezik el (mivel pl.

---

[40] Az adó behajtásának a módja ebben a korszakban az volt, hogy az uralkodó az országgyűléssel bizonyos nagyságú összeget megszavaztatott, amit azután általában a nádori konkurzusokon külön bizottság osztott fel az egyes vármegyék és törvényhatósági jogú városok között a már korábban foganatosított és állandóan javított összeírásokban szereplő portaszámok arányában. Az érintettek állandóan tiltakoztak a részükre megállapított portaszám ellen.

[41] A conscriptio regnicolaris tartalmazza az összeírt személyek (adózók) és helységek nevét, státusát (jobbágyokat, zselléreket, taksás nemeseket, szabadosokat) és birtoknagyságát (adózási potenciálját). Személyenként feltünteti a szántóföld nagyságát pozsonyi köblök mértékében, egybefogva az őszi és tavaszi vetések területét, valamint az ugart is. A rétek nagyságát kaszások mértékében adják meg, megemlítik az áradások okozta károkat, a szabad legeltetési viszonyokat is, szőlőket, erdőket. A nem adózók mellett (nemesek) kimaradtak az összeírásból az üres nemesi házhelyre települő parasztok (e gyakorlatot igyekeztek felszámolni). A kuriális települések adatait szintén nem írták össze. A városokban az összeírásnál csak azt a vagyont mellőzhették, amely a várost, mint testületet illette meg, pl. a város földjeit, de a polgárokét rögzítették.

a többségbe kerülő szlovákság szempontjából a „Tót” megnevezés közömbös). A migráció hullámainak (és így esetlegesen eltérő irányainak) elkülönítése is csak szerencsés esetekben lehetséges (lásd pl. a Polyák és a Lengyel, mint vezetéknév eltérő befogadó nyelvi közeget testesít meg, azaz, ha ugyanabban a közösségben mindkettő előfordul, akkor két eltérő migrációs hullámról van szó, mely során vagy a kibocsátó terület, vagy a befogadó terület nyelvhasználatában változás állt be). A (távoli) helynevek lokális dúsulása, vagy éppen hiánya lehetővé teszi az adott közösség eredeti struktúrájának stabilitásvizsgálatát (mennyire lazította fel a bevándorlás, elvándorlás az eredeti szerkezetet).

Az 1715-ös és 1720-as összeírás névanyagának összevetése (a digitalizáláskor elkövetett félreolvasások megoldása mellett) lehetőséget nyújt az adott település lakosságának stabilitásvizsgálatára is: a közös nevek aránya éppúgy árulkodó, mint az új nevek aránya a közösségen belül, illetve a létező és elszaporodó, vagy kihaló családnevek szintén utalnak a közösség reprodukciójának forrásaira, módozataira is.

Korlátozott mértékben, de az etnikai viszonyok rekonstrukcióját is lehetővé teszi a nevek elemzése – ily módon természetesen szigorúan a származási vagy befogadó hely beszélt nyelve és nem a nemzeti identitás vizsgálható (ez a 18. században egyébként is értelmezhetetlen). Az összeírók nyelve nyilván befolyásolhatta a képet – miként egy kétnyelvű közegben a feltett kérdés nyelve dönti el sokszor a nyelvhasználatot – és az egyébként sokszor árulkodó keresztnevek itt nem útmutatók (hiszen alapvető vallási különbség nem volt a betelepülők és helyiek között, a keresztneveket pedig sok esetben latinos formában rögzítették az összeírók). Mindenesetre Nógrádban a két összeírásban ritka a vezetéknevek lefordításának jelensége még foglalkozásnevek esetében is (ez az összeíróbiztos anyanyelve függvényében pl. Zemplénben előfordult, mint arra Mészáros Kálmán is felhívta a figyelmet: Mészáros 1999, 112-138), így a vezetéknév, különösen annak végződése valóban tükrözheti a származási közeget. Leszögezendő, hogy a névelemzés egyedi esetekre nem alkalmazható, de korábbi kutatásaink bizonyították, hogy kellően nagy adathalmaz esetén akár a 18. században is reprezentatív, azaz a névelemzés alapján egy közösségen belül az etnikai arányok hasonlóképp alakulnak, mint önbevallás alapján (Szíjártó 2006, 57-91; Demeter 2009, 5-11). A kritikák ellenére e módszer mindmáig használatos (Böszörményi 2012, 2-16). Megjegyzendő, hogy esetünkben egyfelől könnyebbséget jelentett, hogy a vezetéknevek zöme helynévi és foglalkozásnévi eredetű, másrészt nehézséget,

hogy több betelepülési hullám esetében, ha közben nyelvcsere zajlott le, akár a magyar származásúakat is illethetett az időközben szlovákosodott befogadó közösség szlovák névvel.

E jelenségeket kiegészítő források felhasználásával térképen ábrázolva komparatív és regionális tendenciák azonosíthatók. Az állapotokat és folyamatokat egyaránt megjelenítő térképeken komplex változókat ábrázoltunk, azaz nagy mennyiségű információt ábrázoltunk egy felületen, amely megkönnyíti az egyébként gyakran egymásból következő jelenségek értelmezését.

Eredmények: a frontierzóna demográfiai állapota a török kor után

Nógrád megye jelentős pusztulást szenvedett el a török uralom alatt: a nagyfokú népességcserére utal, hogy pl. Csitáron az 1559-es, 1686-os és 1715-ös összeírásban egyedül a Gál család fordul elő minden esetben (*1. táblázat,* Zólyomi 1999). További példaként összevetve a Zsolna melletti Nagyróna, valamint a nógrádi Nagyócsa és Cserhátsurány települést, a különbség ugyancsak nyilvánvaló: az első település esetében 1715-ből mintegy 200 családnév szerepel, ebből 1 magyar jellegű – Szegény (valószínűleg menekültre utalva), három pedig horvát – Horváth, alátámasztva az északra menekülő szlavón lakosságnak a szlovákság kialakulásában játszott szerepére vonatkozó elméletet. A már Nógrád megyében, de még az Ipolytól északra fekvő Nagyócsa-Ocsova esetében már csak kb. 60 családfő szerepel az összeírásban: Horváth családnevű ugyancsak előfordul, emellett a Sági, Dankó, Forgács, Vigasd családnevek jelzik az eltérő nyelvi közegbe kerülőket. Az Ipolytól délre fekvő Cserhátsurányban viszont mindössze 8 családfőt írtak össze a török kor után.

A török trauma a tótok körében is balladák születéséhez vezetett (a Turčin Poničan, a pónyiki rajtaütés emlékét őrzi), pedig a Felföldet a török dúlása kevésbé érintette. Kirajzolódik tehát az etnikailag homogén, de túlnépesedett Felföld és a kiürült, kevéssé termékeny, de a hegyvidékeknél még termékenyebb földekkel bíró cserháti régió. Az utóbbi közlekedésföldrajzilag fontos utakkal, de ugyanakkor eldugott vidékekkel is rendelkezett, ami a hadak felvonulását és járványok terjedését megkönnyítette, a terület kontrollját viszont megnehezítette.

Az északra (esetenként akár a török elől) húzódó magyarság emlékét őrzik a közeli migrációs forrásokra utaló Bagi, Rékasi, Turai, Aszódi családnevek

Nógrád megyében 1715–1720 között, még inkább a Tokodi, Hadházi családnevek. Selypen találkozhatunk Kecskeméti és Baranyi családnevekkel is. Az Ipolytól északra lévő, 1720 körül is magyar többségű Zsély település Dél-Nógrádból kapott korábban magyar telepeseket (Gutai, Sipeki, Becskei), valószínűleg szintén a török elől menekülő családokat. Sajnos azonban a név nem árulkodik a költözés idejéről – Bagról akár a török kor előtt is felvándorolhatott a lakosság, ilyen szempontból a nagyobb távolságra utaló helynév inkább markáns (pl. Szilágyi, Horváth, Erdélyi), noha a vándorlás időtartalma akár több generáció is lehetett. A korai északra vándorlás, majd a török kor utáni délre húzódás földrajzi és társadalmi következményei akár családon-nemzetségen belül is vázolhatók: 1602-ben egy Zagyvay (egregius) Észak-Nógrádban, Gácson volt szolgabíró (NML. IV.1.a. I.169.) – e név 1715-ben Romhányban, Jászjákóhalmán, Szolnokon és Debrecenben is feltűnik. Az 1715-ös összeírásban szereplő Nógrád megyei Zagyvaiak jobbágyok – de különben a nemesi cím elvesztése nem ritka: a csitári Komjáti család (ők északról érkeztek, de még a török kor elején) még az 1840-es években sem tudta hitelt érdemlően bizonyítani, hogy nemesi eredetű. Nógrádban az északra, illetve szétköltözésre további példa a Patak-Pataky név (Erdőszele, Vadkert, Szarvasgede).

Az északra húzódás következménye egyértelmű: a magyar ajkú lakosság tért vesztett. A török uralom végével nemcsak a nyelvi kontaktzóna tolódott délre, de a korábban északra húzódó magyar elemek is beleolvadtak a befogadó közegbe. Kniezsa I. térképei (Kniezsa 1941, 64) szerint Sáros megye 1715 körül még jelentős magyarsággal volt jellemezhető, 1773-ban már nem volt magyar többségű település. A Sáros megyei abosi (Obišovce) lakosok között még 1715-ben előfordult a sok tót név között a Varga és a Demeter családnév (*2. táblázat*).

1. táblázat: Stabilitás és mobilitás Csitáron 1686-1773. (egy viszonylag stabil település: a közös családnevek aláhúzással kiemelve)[42]

1686	**1715**	**1720**	**1773-ig új családnevek**
Antal Mátyás	Antal; Matheus	****	
Gál Mátyás (1559-)*	Gál Benedictus	Gáll Benedictus	
Bozány Gergely**	Bozán Gregorius	Bozán Gregorius	
Csikány Istók	Csikány Mathias	Csékány Matthias	
Szenográdi Demeter	Szenogradi Demetrius	Demetrius Szentgrády	
Szenográdi Mátyás	Mathias Szenogradi	Matthias Szenogrády	
Pénzes András	Penzes Joannes	Joannes Pénzes	
Herceg János	Herczegh Joannes	Joannes Herchegh	
Sipos János	***	Joannes Sipos	
Sipos Mátyás			*Bernáth*
Szenográdi János			Csábi
Tóth Lukács			Czigura/Figura
*Bernáth Mátyás*****			Gyalog
Komjáti nobilis			Sebő
	Stephanus Nagy György	Stephanus Nagy	

2. táblázat: Abbos, Abos, Abos, Sáros, Obišovce, SK (1715)

Nem magyar jellegű nevek	**Magyar nevek**
Michael Zavodny; Joannes Gerda; Andreas Poncsák; Stephanus Daryuv; Joannes Hlavczur; Stephanus Ulicsny; Krepepczka; Georgius Kusnér	Mathias Varga; Joannes Varga; Martinus Demeter

[42] Jelmagyarázat: * Az egyetlen perzisztens család. ** A családnév a birtokos nemestől, akinek a birtokára beköltöztek: Bossányi. *** Sipos hiányzik, de előtte és utána is van. ****A nemesi házhelyre költözőket nem írták össze. ***** A családnév 1715-1720-ban nem fordul elő, de előtte és utána igen. Forrás: http://mek.niif.hu/02100/02134/html/csaladok.htm, http://digitalisleveltar.nogradarchiv.hu/NMLFiler/loginfield._UserID=ANONYMOUS&field._UserPWD=anonymous

A szűkös megélhetést nyújtó frontierzónából a török kort túlélő lakosság olykor inkább délebbre költözik a jobb földek reményében, kiürítve a cserháti területet, ahová északról, a túlnépesedett felföldről szláv telepesek érkeznek. Így érthető meg a Bussai, Terjéki családnevek (ma mind Dél-Szlovákia) jászsági előfordulása (3. táblázat), a Hegedüs név eltűnése az Ipolytól északra (Csalár, Kürtösújfalu, Zsély), illetve délre (Tereske, Rétság). E név Kosdon és Détáron perzisztens 1715–1720 között, 1720-ból viszont új telepesként Kiszellőn, Kállón, Nőtincsen fordul elő. Szintén ez magyarázza a Sztruhárszkiak, Lestyánok, Sulyánok (Ipolyon túli észak-nógrádi falvakra utaló tót nevek) megjelenését az Ipolytól délre a török kiűzése után. A ma vácdukai illetékességű Kis Simon család 1715-ben egyszer fordul elő – a mai Szlovákia területén, Zsély környékén. A Hajdú név viszont más irányú betelepülést feltételez: 1715-ben még csak Nagylóc, Bér és Jobbágyi térségében találkozunk a névvel, világos tehát, hogy e „foglalkozásnév" képviselői Kelet-Magyarországról jöttek.

3. táblázat: Jászjákóhalma – nógrádi és gömöri kirajzás déli irányba

Jászjákóhalma összeírt lakossága	Északi származást valószínűsítő nevek
Mathias Kiss; Joannes Kőházy; Martinus Kőházy; Stephanus Erky; Paulus Hajdó; Joannes Sidó; Petrus Szantó; Georgius Csöke; Stephanus Bona; Michael Jámbor; Adalbertus Forgács; Stephanus Szőllősi; Blasius Ferencz; Georgius Borics; Thomas Borics; Thomas Nagy; Franciscus Nagy; Joannes Vicsápi; Mathias Tótt; Joannes Bőgyi; Mathias Balogh; Andreas Pinték; Franciscus Pap; Stephanus Fabik; Martinus Nagy; Paulus Vőrős; Michael Kiss; Martinus Fabik	Benedictus Zagyvai; Petrus Tőrjéki; Stephanus Bussai;

A nevek árulkodók – nemcsak a származás helyét illetően, de gyakran a bevándorlót kibocsátó közeg nyelvi hátterét illetően is. Könnyű a helyzet olyankor, ha a Felvidék északi részéről, Nógrádon kívülről érkezik a lakosság, pl. az olyan nevek esetében, mint a Lipták, Árvai-Oravecz, Bicsánszki, Gyetvai, Parniczki, Motyovszki, Szenográdi, mert a nevek formájától (magyaros, vagy szlávos írásmód és végződés) függetlenül szinte bizonyos, hogy viselője szlávajkú volt. Azaz, ebben az esetben a befogadó közeg nyelve nem befolyásolja a név alakját, így a hozzá kötődő etnikum azonosítása egyszerűbb. Más a helyzet akkor, ha a befogadó közeg elszlávosodott – Nógrádban erre is

van példa – ott ugyanis magyar ajkú migránsok is kaphatnak szláv végződésű nevet. A Dejtárszki családnév esetében – mivel Détár magyar falu volt 1700–1773 között – a migránst befogadó eltótosodott legéndi közeg adta a „jobban csengő" nevet. A Szirághszky helyben, az eltótosodó Szirákon változott meg Szirákiról. A családnevek elemzése tehát sok kérdést felvet, mind az olvasatot, mind annak értelmezését illetően. A Sztruhárszky családnév egyaránt jelenthette azt, hogy az illető tótajkú településről származik, de azt is, hogy a befogadó közeg tót jellegű – az utóbbi esetben a betelepülő illető akár magyar ajkú is lehetett volna. A településnevek feltüntetése sem egyértelmű: Esztergár település magyarosan, Esztergárként jelenik meg 1715-ben, noha lakosság a családnevek alapján egyértelműen tót többségű, és az innen elszármazók is Sztruhárszkiként kerülnek említésre (s 1773-ban tót faluként írják össze). Ennek alapján egy 1715-re eltótosodó, korábban (részben) magyarajkú település képe bontakozik ki előttünk. Érdekes jelenséget mutat a Szebellédi – Sebechlebs családnév, mivel mind a falu tót, mind magyar nevén előfordul, ráadásul ugyanazt a személyt írták össze a két eltérő családnévvel Szátokon a két összeírásban. (Szebelléd egyébként is a nyelvhatár mentén feküdt, lakosai eszerint kétnyelvűek lehettek, s az 1715-ben szintén vegyes lakosságú Szátokon e jelenség nem is meglepő, de az összeíróbiztos hozzáállása is módosíthatta a nevet).

A török kori nagy mozgásokra jellemző, hogy a Horváth családnév nem kis számban fordul elő Trencsén vármegyében (Nagyróna) és a Rác Nógrádban 1715-ben, így van valami alapja annak az elméletnek, mely a szlovákság számbeli megerősödését a horvátok, szlavónok északra vándorlásának tudja be (a viszonylag zavartalan demográfiai fejlődés mellett). E jelenséget erősíti, hogy a Horváth nevűek még 1891-ben is leggyakrabban a Horvát- és Szlavónországgal szomszédos megyékben fordulnak elő, tehát az észak-felvidéki névadásnak más oka nem lehetett, mint az etnikai konnotáció. Nógrádból Selyp, Erdőtarcsa, Palotás, Nógrádmegyer, Diósjenő területéről ismert a Horvát családnév, a Rácz pedig Verőce, Litke, Nőtincs, Kisoroszi területéről.

Etnikai szempontból szintén érdekes a Tóth családnév előfordulása. Óváron (Olováry) a Tóth családnév „igazi" szlovák nevek, mint pl. a Sarankó-Sramkó közül kerül elő – egyértelmű, hogy egy korábbi betelepülési hullámot képviselve. Jelenléte arra utal, hogy a „tótok" eredetileg magyar ajkú közegbe érkezhettek (és esetleg később elmagyarosodtak), a szlávos vezetéknév későbbi megtelepülés nyomát őrzi, mikor a befogadó közeg asszimilációs erejét már elvesztette. Kürtösújfaluban a Krizán és Tupa családok mellett 4 Tót család

fordul elő. Szente falu 11 adózó családjából 1715-ben 5 Tót családnevű volt, a többi viszont magyar eredetű, így vélhetőleg a falu asszimilációs ereje ekkor nem gyengült. Tereskén a Valent, Bandur és Drahota nevek mellett tűnik fel a Tóth családnév és Borsosberényben is a 12 adózóból 5 „Tóth" családnévvel bírt 1715-ben. A Rusznák családnév elterjedése Nógrád településen egykori orosz-ruszin betelepülőkre utal, akik valamikor eltótosodtak. A Lengyel és a Polyák családnév együttes előfordulása is arra utal, hogy a lengyel bevándorlás két fázisra bontható, s az első fázis még magyar közegbe érkezett, akár asszimilálódhatott is.

Egyes családnevek Nógrádban korlátozott földrajzi elterjedéssel bírtak: Godók csak Nógrád keleti (Ságújfalu), Sidók (Tolmács) és Csűttök (Balassagyarmat) csak a nyugati részén fordultak elő, a Sisa Nógrádmarcalban 1715/1720-ban. A Turánszky név 1891-ből szinte csak Nógrádban van jelen (a Jékelfalussy-féle inventár szerint), s a név már 1720-ban is ismert volt. A nógrádi Sülye faluból való származást jelentő Sulyán családnév[43] egy másik típus példája: egész Felvidéken kimutatható (Hont: Device, Trencs; Trencsény: Hoscsina), de leginkább Dél-Nógrádban (Bánk, Bér, Petény, Sáp, Ludány, Szirák; Észak-Nógrád: Turopolya), egyértelműsítve a telepítés-település irányát. A Végh családnév a 2 vizsgált járásban igen ritka, csak Endrefalva-Ludányhalászi térségében fordul elő, emellett egy képviselője élt a névnek Vadkerten. A Mák családnév Nógrádban Patakon fordult elő nagy számban 1715-ben, a Dora Kállón.

Az előbbiekből kifejtettek következménye, hogy egyes neveket tekinthetünk speciálisan „nógrádinak" vagy tágabban véve „palóc térséginek". Az Ocsovai vagy Abelovi-Ábel családnevek szintén helynévi eredetűek és Nógrádban igen gyakoriak (Erdőkürt, Szécsény), noha Abelova Gács mellett van, Ocsova pedig nem nógrádi település, Zólyom közelében van. Ilyen esetekben egyébként (mivel a név valószínűleg vándorlás hatására keletkezett) az azonos családnév nem is jelent közeli rokonságot. A Kollár név viszont igen gyakori az egész Felföldön, de nem helynévi eredetű: tömeges 'tót' beköltözés, vagy elszlovákosodó befogadó közeg esetén a foglalkozásnév nem magyarosodott el, illetve szláv megfelelőjére cserélődött.

[43] Értelemszerűen a faluban ilyen névvel nem nagyon találkozhatunk, hiszen ilyen névadásnak nem lett volna értelme nem nemesek esetében.

A foglalkozásnevek egyébként igen árulkodók egy helység központi szerepeit illetően: Szécsényben még 1715-ben is több mint 12 külön foglalkozás volt azonosítható a családnevekben, noha az összeírt adófizetők száma alig érte el a 25-öt (*4. táblázat*). (Ez természetesen nem azt jelentette, hogy a személyek foglalkozása valóban megegyezett volna a névben régebbről hagyományozódott foglalkozással). Ezzel szemben az 1715-re eltótosodó Balassagyarmat magyar céhes foglalkozásnevet alig őrzött meg. Ebből következően az eredeti struktúra fellazulásának, bomlásának jele a foglalkozásnevek háttérbe szorulása az eredetre utaló nevekkel szemben. Stabil településszerkezet esetén ugyanis a lakosok elnevezésében az eredet elhalványul és helyét a társadalomban, gazdaságban betöltött funkció veszi át (a vezetéknevek instabilak még ekkoriban). 1715 körül vidéken a Varga, Pásztor, Juhász, Hegedüs, Dudás, Fazekas családnév még igen gyakori, akárcsak a szlovák Kolár, (magyar rokona-megfelelője a Bognár viszont ritka). E 'vidékies' nevek városokban való feltűnése/kizárólagossá válása megint az eredeti struktúra megbomlását bizonyítja, miként a városias foglalkozásnevek vidéki jelenléte is migrációra utal.

4. táblázat: Foglalkozás és helynévi eredetű nevek két városias településen

Helység	**Eredetnév**	**Helynév**	**Foglalkozásnév**	**Egyéb**
Szécsény, 1715.	Andreas Tóth; Stephanus Franczia; Paulus Tóth	Stephanus Abel; Jacobus Abel; Michael Kesmarghi; Valentinus Ocsovai	Joannes Szabo; Michael Szabo; Andreas Hegedüs; Gabriel Gombkötö; Michael Varga; Mathias Dudas; Joannes Pasztor; Joannes Kocsma; Andreas Szigyarto; Georgius Csizmadia; Joannes Szöcs; Thomas Szabo; Michael Molnar	Gregorius Nikony; Joannes Peter; Michael Nagy; Paulus Szabados; Michael Mako
Verőce 1715/1720.	Martinus Nemet; Stephanus Toth; Stephanus Toth; Georgius Tóth; Michael Rácz; Samuel Vanyiga	Joannes Deméndi, Michael Tokodi	Gregorius Varga; Stephanus Szabo; Stephanus Czimadia; Michael Kovacs; Joannes Bognár; Jacobus Kedler; Georgius Meczker	Georgius Tuba; Stephanus Karoly; Joannes Pál; Joannes Kristoff

A migrációs irányokat bemutató térképeink rávilágítanak (*1. ábra*) a migráció szerteágazó jellegére, mind irányait, mind távolságait tekintve. Egy településről több helyre költözött a lakosság és az újratelepített települések lakossága is több helyről verbuválódott. Az 1715-ös névanyag térképre vitele alapján az É-D irány a meghatározó, de egyes települések (pl. Romhány) inkább a közelből 'toborozták' a lakosságot, míg Balassagyarmat esetében a nagyobb távolságok domináltak, Zsély esetében pedig a dél-észak irány kimutathatóan inkább – ami arra utal, hogy ez korai északra vándorlás lehetett, és 1715 után nem kapott utánpótlást a település északról (sem). Az 1715–1784 közötti népességdinamikát bemutató térkép alapján egyértelműen kirajzolódik a kép, hogy a vizsgált 2 járásban az Ipolytól északra fekvő térségek népességnövekedése és településnagysága is egyaránt kisebb volt (leszámítva a járásközpontot és környékét), mint a folyótól délre eső területeken. Szintén kiürülő góc volt a Salgótarján és Szécsény közötti térség.

Mindezen eredmények mellett a helynevek családnévként történő megjelenése problémákkal terhes. A toponímiai elemzések módszertanilag csak korlátozott érvényességűek akár a földrajzi, akár az etnikai eredetet vizsgáljuk. Nem tudható ugyanis, hogy pl. Aszódi Mihály (vagy valamelyik őse) mikor költözött el a névadó településről, s azt sem, hogy hány közbülső állomáson keresztül érkezett meg 1715-ben/20-ban aktuális lakhelyére. A migránsok aránya sem állapítható meg pontosan: attól, hogy egy településen a lakosság 25%-a visel helynévi eredetű családnevet (és ez elég ritka és magas arány), még lehetett alacsonyabb és magasabb is a beköltözők aránya. Erre utal az is, hogy több településnek szinte kicserélődött a lakossága 1715–1720 között a családnevek alapján, noha az összeírt lélekszám nem változott. A nem eredetre utaló nevek birtokosai is vándorolhattak. Kevéssé hihető, pl. hogy minden második nógrádi településen élt foglalkozás szerinti 'Varga', márpedig ez közkeletű név volt. (Mivel tót településeken is gyakori volt, bizonytalan az, hogy viselője kétnyelvű volt-e). Ráadásul a természetes szaporulat és a családnevek „kihalása" lánygyermekek esetén szintén befolyásolja a migránsok számát: a Drahoták 1715–1720 között szinte eltűntek és ennek nem biztos, hogy a betegségekkel szembeni kisebb ellenállóságot mutató génállomány az eredménye, hanem az is lehetséges, hogy tovább költöztek, vagy leánygyermekek révén beolvadtak. Nógrádi és gömöri eredetűeket Jászjákóhalmán is találunk (Bussai, Terjéki, Zagyvai), de a nagy távolságok mellett kis léptékű migráció nyomai is kimutathatók már az 1715–1720 közötti időszakból. Endrefalvából ekkor került Ludányhalásziba a Róka és a Szmoljár család, de az 1704-es katonai összeírásban szereplő magyarnándori Kökényesi Mihály a közeli Bercelen

kerül elő 1715-1720-ban (mellesleg Kökényes is dél-nógrádi település volt), az eltótosodó Felsőpetényből származó Szabados György a szomszédos Nőtincsen bukkan fel (NML XIV–3. C–5/5. 116-118).

Minden jel arra utal, hogy számos településen a szlovákok már 1715 előtt megtelepedtek – és már nem is olvadtak be, mert tótos származás- és foglalkozásneveiket megtartották. A Nógrád Megyei Levéltár digitális archívumában találhatunk Rákóczi-korabeli katonai összeírást 1704-ből. Ekkor az összeírt fegyverforgatók közül kb. 20-24 lehetett tót származású, az összeírt nógrádi katonák harmada. A háború okozta mobilitást és a járványok okozta kihalást támasztja alá, hogy az 1704-ben itt összeírt 71 névből csak 10 családnév fordult elő ugyanazon vagy egy szomszédos településen 1715/20-ban: Sápon a Blahók 1715-ben is előfordulnak, a Volják család Galgagután élt 1704-es és 1720-as adatok alapján – 1715-ös hiányuk (más községben sem fordulnak elő) arra hívja fel a figyelmet, hogy az adózók összeírása korántsem lehetett teljes (a mohorai Babics család is 1704-es és 1720-as jelenléttel bír). Bánkról egy Kusnyár már 1704-ben harcolt Rákóczi oldalán, a faluban 1715-ben pedig Csasztván és Petjánszki családnevek fordultak elő többek között – azaz a csesztvei és petényi eredetű betelepülők nem magyar családnevet kaptak, ami arra utal, hogy a két község lakossága ekkor már nem volt magyar, vagy az elszlovákosodó Bánk asszimilációs ereje volt nagy. 1801-ben a bánki evangélikus lelkész javadalomlevelénél az Ivanics, Janecskó, Simon és Velky család tagjai tanúskodtak: az előbbi kettő már 1715-ben is a településen lakott, az utóbbi név 1720-ból fordul elő. Itt tehát a „legtiszteletreméltóbb" gazdák (azaz, akik tanúskodtak) már a 18. század elején a faluban éltek (NML XII–2, ill. Hausel 2002).

Arra is van adat, hogy a betelepülés még 1720 után is folytonos volt, ami megmagyarázza egyes, 1720-ban még vegyes, vagy magyar ajkú települések szlovákosodását 1773-ra, a Lexicon locorum idejére (*3. ábra*). Bokor település szintén tót volt már 1715-ben, de az 1799-es tanúk között csak egy családnév fordult elő 1720 előtt is. Bér szintén tót volt már 1715-ben, de a 4 tanú közül csak egy neve fordult elő 1720 előtt (az is Hajduch-Hajdú átírásban) – 1799-ig tehát itt folyamatos volt a beköltözés (NML XII–2, ill. Hausel: 2002).

A fent vázolt egyedi jelenségeket térképeken is ábrázoltuk – a migrációs típusokat külön térképen mutattuk be – egyetlen, összegző átlátható térképen ábrázolni a bevándorlókat nem is lehet (terjedelmi okok miatt itt csak a Kékkői

járás viszonyait ábrázoljuk). Az 1715–1784 közötti népességnövekedés centrumait már elemeztük, egyértelműen az Ipolytól délre lévő területsáv jellemezhető a legnagyobb és egyben a legdinamikusabban növekvő településekkel (*2. ábra*) – igen erős korrelációt mutatva az etnikai térképen a betelepülőket reprezentáló szlovák településekkel (míg a megye északi régiói kiürülőnek tekinthetők). E csoporttól délre népes, de kisebb növekedést mutató településeket találunk (Bér, Ecseg, Kálló, itt tehát a betelepülés zöme az 1720-as évekre megtörtént, vagy nagy volt az utólagos elvándorlás). És ez elvezet minket két újabb térképhez: az egyik a két vizsgált járás 1715-1720-as etnikai jellegét mutatja be és veti össze a Lexicon locorum 1773-as helyi nyelvhasználatot bemutató alaptérképével (egyúttal kontrollként használva azt a névelemzés megbízhatóságához), párhuzamosan megjelenítve a település nagyságát és a kisebbség arányát (*4. ábra*), a másik a népesség utánpótlódásának módozataira világít rá (*3. ábra*).

A két összeírás felhasználásával populációdinamikai szempontból is csoportosíthatók az egyes települések (elismerve azt a sajnos kezelhetetlen tényt, hogy a két összeírás eltérései az összeírások megbízhatóságának különbségében éppúgy keresendők, mint a tényleges demográfiai változásokban). Vizsgálható, hogy mely települések esetén nagy a mindkét (1715 és 1720) összeírásban szereplő lakosság aránya (stabil település), mely esetekben dominál a kihaltak, mikor a bevándorlók szerepe, illetve hol mérhető jelentős belső szaporulat (amely az azonos nevű családfők számának gyarapodásával, illetve telekre kerülésével, telekaprózódással járt), s ez milyen nyelvű közösséghez kötődik, s hogyan befolyásolja ez az etnikai szerkezetet. A két járás e tekintetben is sokszínűnek bizonyult, hiszen szinte minden kombináció előfordul: Diósjenőn a perzisztens és a bevándorló nevek domináltak, Dejtárt a perzisztens és az eltűnő nevek határozták meg, Endrefalva etnikai képét a perzisztens magyar és bevándorló tót nevek alakították, az Ipolytól északra fekvő Szelcét a perzisztens magyar lakosság és a szlovák belső szaporulat alakította. A szintén határon túli Nagyzellőn a magyar családnevek eltűnése a lakosság elszlovákosodását eredményezte: a bevándorló és perzisztens nevek között mindkét etnikum egyaránt jelen volt. Terjedelmi okok miatt e térképet itt nem közöljük.

Mint látható tehát a népességcsere számos aspektusa és következménye nyomon követhető az 1715/1720-as összeírás névanyagának segítségével (mígrációs irányok, az utánpótlódás demográfiai forrásai, etnikai változások, közösségek állapota, népességnövekedés területi különbségei) az itt nem

vizsgált gazdasági potenciálon túl, ezért a helytörténeti és regionális kutatások számára egyaránt elsőrendű forrásanyagnak tekinthető.

Irodalom

Böszörményi, István 2012. Losonc utcái házai és lakosai a XVIII. sz. végén. *Gömörország* 2. (13) 2–16.

Danyi, Dezső – Dávid, Zoltán (szerk.) 1960. *Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787)*. KSH, Budapest.

Demeter, Gábor 2009. A névelemzés: divat vagy történeti rekonstrukciós módszer? Kísérlet a XVIII. századi összeírások migrációs és asszimilációs célú felhasználására. In: Demeter, Gábor – Bagdi, Róbert (szerk.) *Migráció és asszimiláció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban 1715-1992*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 5–11.

Hausel, Sándor (szerk.) 2002. *Nógrád megyei evangélikus lelkészek és tanítók díjlevelei* (1784–1804). Salgótarján. Fordította: Révész László.

Kniezsa, István 1941. *Adalékok a magyar szlovák nyelvhatár történetéhez*. Athenaeum, Budapest.

Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása: *Lexicon locorum Regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum*. 1920. Hornyánszky, Budapest.

Mészáros, Kálmán 1999. Zemplén vármegye katonai összeírása 1704-ben. In: Dr. Tamás Edit (szerk.) *Zemplén népessége települései*. Sárospatak. 112–138.

Szíjártó, M. István 2006. Somogy megye 18. századi betelepülése és az 1740-es évek nemesi felkelései. In: Uő. (szerk.) *Nemesi társadalom és politika*. Universitas, Budapest, 57–91.

Zólyomi, József 1999. *Csitár története*. Csitár. Elektronikus kiadás: http://mek.niif.hu/02100/02134/html/csaladok.htm.

Nógrád Megyei Levéltár XIV–3. C–5/5. 116–118.

Nógrád Megyei Levéltár IV.1.a. I.169. 1602. 06. 10.

Nógrád Megyei Levéltár XII. 2. (Eredeti cím: Authenticae conscriptiones proventuu)

www.mol.gov.hu – adatbázisok (http://193.224.149.8/adatbazisokol/osszes-adatbazis, 1715/1720 Conscriptio regnicolaris)

www.radixindex.com (az 1891-es Jékelfalussy-adattár anyaga)

http://digitalisleveltar.nogradarchiv.hu/NMLFiler/login?field._UserID=ANONYMOUS&field._UserPWD=anonymous 2013-03-30.

Gábor Demeter:

Výskum svojrázností kolonizácie Novohradskej zupy po vyhnaní Turkov na základe demografických údajov Consriptio regionalis z rokov 1715/20

MNL OL a Arcanum sro. digitalizovali a sprístupnili databázu 1715/1720 Conscriptio Regicolaris, (www.mol.gov.hu – databáza) ktorá nie je užitočná len pre miestnych historikov a vedcov geneológie, ale prostredníctvom systematickej dátovej štruktúry a veľkého množstva dát v regionálnom meradle slúži tiež ako opora pre historické zemepisné výskumy. Mapovanie udalostí poskytuje príležitosť aj na posúdenie a aj na prehľad národných trendov, a tak prekročí zistenia invididuálných a náhodne vybraných príkladov. V nasledujúcom experimente z pôvodnej databázy (posúdiť ekonomický potenciál) sa cieľ líši, ale z hľadiska historického výskumu je využitie indiferentné. V prítomnej štúdii sme analyzovali demografické dôsledky dvoch okresov kraja Nógrád (Kékkői a Szécsény okresy; viac ako 100 obcí a 1000 mien), ktoré - vrátane aj iných zdrojov (ako 1773 Lexicon locorum, sčítania ľudu z rokov 1784/85 a zápis vojakov z roku 1704) a metód, ako je tematické mapovanie – poskytuje príležitosť preskúmať stav a dynamiku populačnej dynamiky znovuzaľudnenia, migrácie a etnických aspektov z doby Osmanskej ‘‘frontierzóny’’. Výskum skúmajúci rámec daňového potenciálu (čo bol pôvodný účel tohto conscriptio) štúdiu nie je našim cieľom.

Gábor Demeter:

Exploring the demographic features of areas of Nógrád County resettled following the withdrawal of the Ottoman Empire, using the 1715/20 Conscriptio Regnicolaris

The systematized data structure and the huge amount of data in the 1715/1720 Conscriptio regicolaris digitized and made accessible in a database by the Hungarian National Archives and Arcanum Ltd, can be relied upon to offer information to researchers, not only of local history but also of historical geography, on a regional scale. This study is an attempt to use the database in a manner differing from its original objective (the surveying of economic potential), one that is, however, interesting to historical researchers. We analyzed the demographic aspects of two districts in Nógrád County (the Kékkő and Szécsény districts which are comprised of over 100 settlements and 1000 names). This analysis, along with other sources (the 1773 Lexicon locorum, the 1784/85 census, the 1704 military census) and other methods, such as thematic cartography, made it possible to study the frontier zone’s repopulation dynamics following the Ottoman era from the point of view of population dynamics, as well as from ethnic and migration aspects.

1. ábra: Nógrád megye migrációs típusai (irányok és távolság szerint) a török kor előtt és utána az 1715-1720-as összeírás névanyaga alapján. Az alaptérkép a Nagy Béla által a Lexicon locorum alapján készített településszintű etnikai térkép.

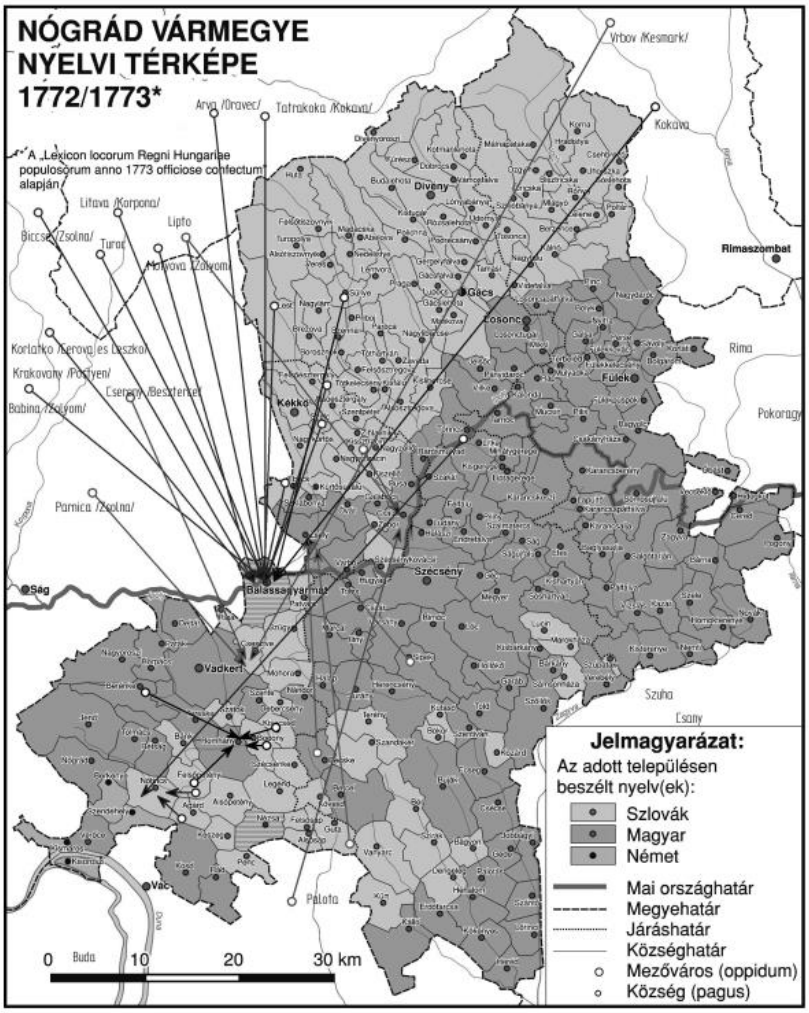

2. ábra. Települések nagysága és növekedésük 1720-1784 között

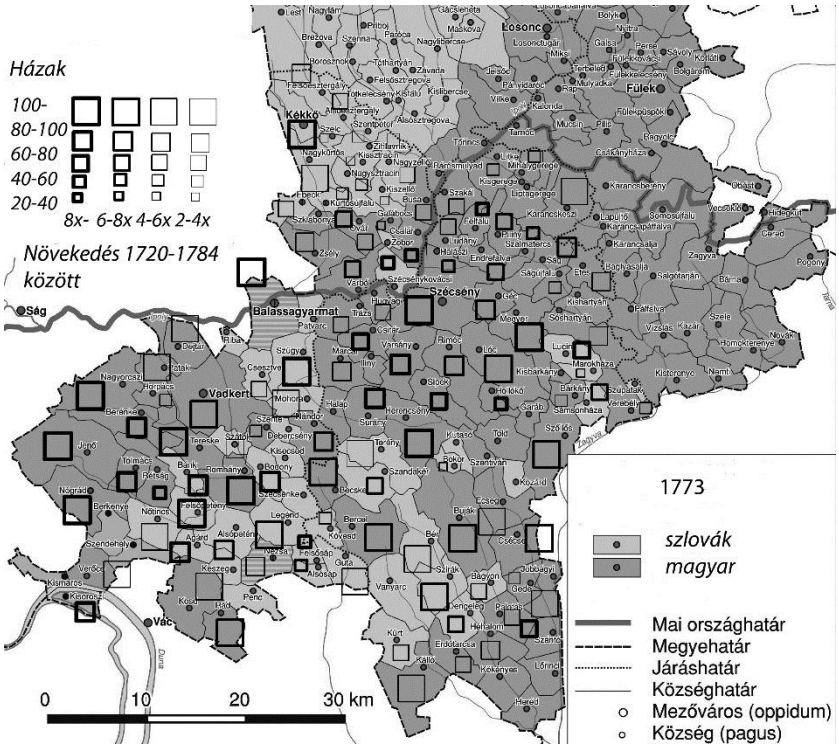

3. ábra: Települések népesség-növekedésének forrásai 1715-1720 között

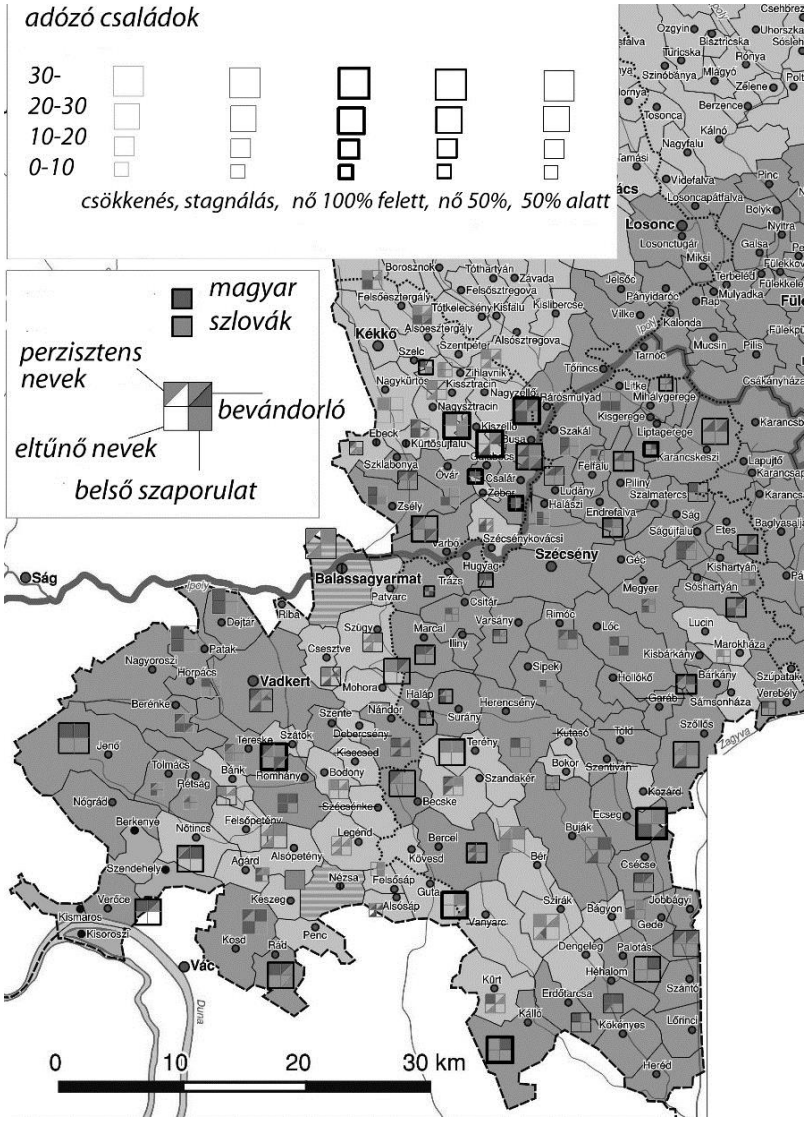

4. ábra: A két vizsgált járás 1715-1720-as etnikai jellege összevetve a Lexicon locorum 1773-as helyi nyelvhasználatot bemutató alaptérképével

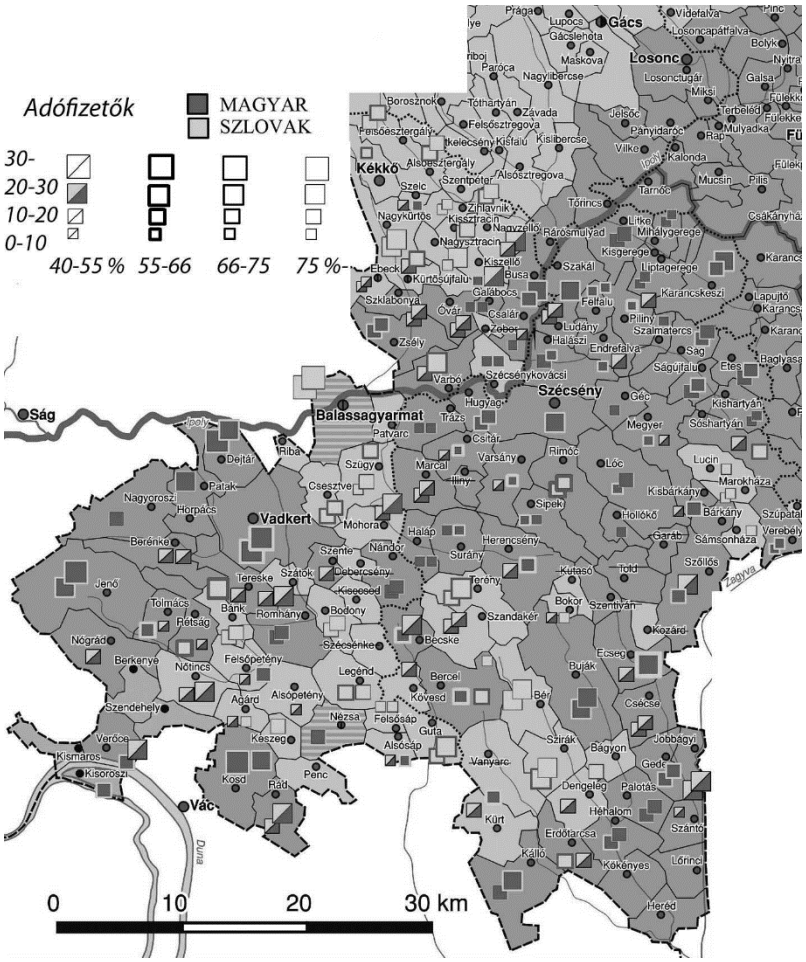

“ТИХ БЯЛ ДУНАВ СЕ ВЪЛНУВА” ДЕЙНОСТТА НА ГРАФ ИЩВАН СЕЧЕНИ ПО РЕГУЛАЦИЯТА НА ВОДИТЕ В ДОЛЕН ДУНАВ И ПРОЛОМА „ЖЕЛЕЗНИ ВРАТА“

Райна Симеонова-Харгитаи

Темата за ролята, която играе река Дунав – наречена с право «река на континента Европа» – в историята на държавите през които тече, е разработена многократно от български и чужди автори (Паскалева 1986; Boleszny 1878 и др.).

За приноса на Австрийската империя за откриването на корабоплавателен път в Долнодунавския басейн, научаваме от обстойната монография, написана от Виржиния Паскалева (1986). В своя обемист труд авторката споменава и името на унгарския магнат, граф Ищван Сечени, който, в началото на 19-ти век е един от инициаторите за ускоряване и разширяване на параходното плаване по Долния Дунав. Благодарение на неговата упорита дейност в разучаване на възможностите за корабоплаване в Дония Дунав и непоклатимата борба, която той води за осъществяване на плановете си, водния път до устието на реката става безпрепятствен. Това се осъществява чрез разчистване на пролома при Железните врата на реката и чрез други технически дейности. В резултат на това дело народите от Източна Европа се свързват с вътрешните водни пътища на Западна Европа. България става достижима и по речен път, като се открива възможността да се ползува реката за търговска и превозна цел.

В първите десетилетия на 19-ти век унгарският аристократ и политик, граф Ищван Сечени (1791-1860), е воден изключително от целта да поведе унгарската нация по пътя на модерното капиталистическо развитие. В изпълнение на ”nobile officium„ той провежда редица реформи и осъществява свои проекти, между които е и идеята му за откриване на търговски речен път по Долния Дунав до Черно море. Плановете му за строежи на пристанища и мостове, регулиране водите на реките в Унгария и дунавското параходно плаване, счита за най-важни задачи в живота си. На водния транспорт по Дунав от Виена до Константинапол,

е гледал като на необходима връзка между Изтока и Запада (Gajdos 1997, 20; Csorba 2010, 147).

Развилото се в началото на 19-ти век, активно параходно плаване по Дунава, в горната и средна част на реката, води и до решението за основаване на Първо дунавско параходно акционерно дружество, което се осъществява през 1829 г. с участието на няколко виенски банкери. Граф Ищван Сечени е убеден, че основалото се акционерно дружество ще даде тласък в развитието на корабоплаването и в Долния Дунав, защото съвпада с официалното становище на империята за проникване в Ориента (Palotás 1982; Diószegi 2001, 58). Осъществяването на плана си Ищван Сечени вижда и в сключения през 1829 г. Одрински мирен договор между Русия и Турция, според който се разрешава свободното плаване по долното течение на река Дунав с търговска цел. Преценявайки значението на този акт и възможността унгарците чрез посредническата си роля да заемат важни позиции в изграждането на безпрепятствен път до устието на реката, граф Ищван Сечени прави първи стъпки за реализирането на своите проекти. Моментът е изключително подходящ и съвпада с проекта и призива на губернатора на Унгария – Йожеф, за уреждане на терена в района на Железни врата на Дунава. След кратки посещения във Виена при канцлера, княз Метерних и на унгарски представители в австрийската канцелария, Сечени е готов на собствени разноски да тръгне на път по Долния Дунав, с цел проучване на терена (Gonda 1892, 45-51; Estók 2010).

Ищван Сечени осъществява своя план през 1830 г., като освен от своя млад приятел, аристократът граф Янош Валдщейн, той е придружен и от инженера Йожеф Беседеш, известен за времето си специалист по речните въпроси, както и от няколко обслужващи лица. Пътуването става с голяма лодка, построена специално за тази цел, управлявана от четирима моряци с помощта на дълги лопати. Към това плавателно средство е било прикрепена и една по-малка спасителна лодка. Плавателното тяло е имало странен външен вид, с дървената си къща в средата и с издигнатата над нея наблюдателна-командна кабина. Не случайно, сам Сечени отбелязва, че ”корабът ни беше така конструиран, какъвто навярно е бил корабът на първия човек„. В Музея на транспорта в Будапеща и до сега се пази макета на водното превозно средство, с което Сечени преминава разстоянието от Пеща до устието на реката.

Отпътуването става от Пеща на 24 юни 1830 и трае четири месеца. Сечени достига до устието на реката, като продължава пътя си по Черно море до Константинапол с платноходка, а завръщането им става по суша и то на коне, като пътят им минава през Пловдив, София и Белград

Но кои са границите на Долния Дунав, разстоянието, което преминават двамата аристократи по време на своето пътуване през 1830 година? Както е известно, река Дунав е дълга 2850 км, а Долното Подунавие представлява една трета от цялото протежение на реката. Границите на Долния Дунав се очертават от румънското пристанище Оршова до ръкава на устието – Сулина.

Близо до Оршова, който е бил ”митнически и карантинен пункт за преминаване в Австрийската империя„ се намира пролома Железни врата, който е разположен в Южните Карпати и е на две мили разстояние под Оршова. В наше време ”Долното поречие се изчислява на 1113 км и обхваща Дунавската хълмиста равнина в България и Влашката в Румъния„ (Паскалева 1986).

Както вече споменахме целта на пътуването на граф Сечени е било, да установи какви са възможностите за преминаване при пролома Железни врата и останалите местностите по протежение на Долния Дунав. Странният на вид плавателен съд, с който пътува Сечени, наречен с красивото име ”Дездемона„, успява да преодолее препятствията в района на Железни врата, отсечка, осеяна от подводни скали, водовъртежи и плитчини, които са били основната пречка за преминаването на по-големи кораби. Експерименталният път на Сечени, изпълнен с много премеждия и вълнения, го убеждава, че параходното плаване е възможно само чрез разчистване и регулация на терена на Долния Дунав. Това е единственият начин, по който може да се възроди търговска дейност с балканските народи и да се стигне до Черно море (Bártfai 1943).

По време на пътуването си и двамата аристократи, Ищван Сечени и Янош Валдщейн, водят дневници, от които научаваме за това смело, но и изпълнено с много неизвестности и трудности начинание. По време на това пътуване граф Сечени се разболява тежко, даже диктува на приятеля си Валдщайн, своят политически тестамент. Талантливият граф Валдщайн надарен с художествени наклоности, изготвя по време на това пътуване рисунки на различни селища и местности. Не случайно, че корицата на издадената през 1943 г. книга, съдържаща дневниците на

двамата унгарски пътешественици, е украсена с рисунка на Валдщайн, изобразяваща свищовската крепост (Bártfai 1943).

Ето как Сечени описва в своя дневник нашите брегове: ”*България е красива страна. Бреговете и на Дунав са отлични...* „. Следват размислите му какви плавателни съдове са способни да плуват по тези води. Общите му изводи са, че водния път по Долен Дунав е изпълнен с плитчини, със скали, с водовъртежи и водопади и че трябва да се взривят скалите около пролома на Железни врата. Резултатите от това изследователско пътуване по Долния Дунав, инженер Беседеш описва в изготвения от него доклад. Но не той става бъдещият проектант на регулацията на водите на Долен Дунав. С изработването на подробен план Сечени натоварва талантливия унгарски хидроинженер – Пал Вашархеи (Gonda 1892).

Залогът за осъществяване на проекта Сечени вижда в добре подготвените унгарски хидроинжинери. В Унгария още в края на 18-ти век е основан Институт по Геометрия и Хидротехника. В този институт се обучават и специализират известните унгарски инженери, като Шамуел Лани, Йожеф Беседеш и най-известния всред тях, Пал Вашархеи.

По време на престоя в Константинапол Сечени провежда среща и разговаря с приближени на султана хора, а по-късно и със сръбския крал Милан, който е бил заинтерисован в осъществяване на плана на Сечени. Въпреки усилията на граф Сечени, тези преговори не довеждат до желаните резултати (Bártfai 1943).

След завръщането си граф Сечени е назначен от кралската канцелария за комисар по регулацията на Долен Дунав, за периода 1833-1836 г. Специалистите, които са били запознати с този план, са считали за невъзможно неговото осъществяване, поради липсващите технически и финасови предпоставки. Необходимо е било и съгласието и дипломатическата подкрепа на заинтерисуваните страни, като Сърбия, Турция, Румъния както и на Русия. Въпреки тези явни проблеми, Сечени остава непоколебим в решението си. Той отдавна е наясно, че за остраняването на всички – подводни и надводни – пречки пред безпрепятственото корабоплавне, ще струва милиони, и че регулацията на водите в района може да трае с години. Въпреки това той прави всичко възможно, а то не е малко.

Първо построява в този район път на левия бряг на Дунав, годен за теглене на кораби, както и за сухопътен транспорт на стоки. По време на строежа се е налагало често да прочистват пътя от надвеснали скали. Описаният метод за взривяване, който те прилагат, е бил пълен с опасности. Следвало построяването на защитна каменна стена на пътя, дълга близо 120 километа – от Базиаşи до Турно-Северин. По този начин е било осигурено безпрепятственото теглене на кораби и тогава, когато нивото на реката е било по-ниско. Но големите трудности не са още преодоляни.

В края на 1834 г. Пал Вашархеи завършва плана за прочистване на скалните рифови и речните прагове, с които изобилства пролома Железни врата и започва прочистването на реката. Това е станало възможно, когато нивото на реката е била много ниско. Пал Вашархеи, който неодавна се е завърнал от специализация в Англия, с цел проучване на метода за подводно взривяване, успява да отстрани издадените върхове на гранитната скалата ”Стенка„ и на намираща се на 15 км от нея кварцова скала ”Козла„. Следвала скалата ”Дойка„„ която е изпълвала по-голямата част от реката. Разчистен е тесен коридор за корабоплаване, което става с помоща на 1500 работници. За тази му дейност Сечени говори с възторг (Gonda 1892).

През пролетта на 1834 г. параходът ”Арго„ е пуснат в постоянен рейс по Долния Дунав, а през 1936 г. параход ”Панония„ преминава Железните врата и спира за първи път на българския бряг. Но това са по-скоро експериментални, пробни пътувания.

Въпреки, че начинанието и регулиращия план на Вашархеи не са приети от Унгарската строителна дирекция, главно по финасови причини, Сечени продължава изпълнението на пълномощията, с които е натоварен, като пътува всяка година до Оршова, където престоява по няколко месеца, за да наблюдава лично дейността по разчистването на терена. Но не всички трудности са още преодоляни. Близо до брега на реката се издигала скалата наречена ”Гребен„ и това не е била последната пречка...След скалното образуване ”Юз-катаракт„ с водопад, започвал ”гигантския по своя обем речен проход известен под името *Казан*„„ който завършвал с Железни врата. През 1846 г. работите по прочистването на реката приключват, както по финансови причини, така и от незаинтересоваността, която проявяват по-висши кръгове към тази дейност. През

същата година умира и инженер Пал Вашархеи, който оставя своите неосъществени, но прецизно разработени планове (Gonda 1892).

Две години по-късно, през 1848 г. Акционерното параходно дружество възстановява проучването на катараките при Железните врати и по начертания план за отстраняване на най-опасните островърхови скали са взривени шеснадесет кубически метра скали и скални върхове. Така стъпка по стъпка параходното плаване по Долния Дунав се разширява. Скоро става съвсем ясно, че освен Железни врата е небходимо да се отстранят подобни трудности и по българските брегове. За това са били необходими още редица регулационни дейности. Освен техническите трудности, през 19-ти век последват такива исторически събития, като Кримската война, както и по късно избухналата Руско-турска война (1877-78 г.), които предизвикват, нови политически и дипломатически прблеми за разрешаване, свързани с режима за корабоплаване по Долен Дунав (Паскалева 1986, 119-144).

Оценявайки огромното значение за преодоляването на трудностите по прочистване на река Дунав в района на Железни врата, заинтересованите страни разглеждат многократно възможностите за реализиране на това дело. За разрушаването на намиращите се по коритото на реката огромни скални масиви, са били необходими освен средства, но и подходяща техника. Това се реализира едва в края на 19-ти век. Споразумение по въпроса се ражда през 1890 г., м. септември, когато в присъствието на австрийски, унгарски, сръбски и други официални лица е взривена крайбрежната скала ”Гребен„. С общи усилия започва систематичното регулиране на дейността по прочистването на долнодунавските води. Така в този район на реката се осъществява корабоплавателен канал, дълъг 15 километра, широк 60 метра и дълбок 2-3 метра (Gonda 1892).

Граф Ищван Сечени не доживява тези събития. Каменната подпорна стена, издигната покрай пътя до реката, построена от него, остава под водата, когато през 20-ти век се извършва ново модерно преустройство на корабоплавателния път при Казанския проход и пролома Железни врата. Паметната плоча, поставена през 1885 г. в чест на Сечени, е опустушена през 20-те години на 20-ти век. Но неговата непоколебимост и и твърдост в изпълнение на поставената задача, остават за пример, както и спомена за делото му.

Литература

Bártfai Szabó László (szerk.) 1943. *Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez. 1808-1860. (Gróf Széchenyi István keleti utazása).* Posner. Budapest.

Boleszny Antal 1878. *Széchenyi munkálatai az Al-Dunán*. Aigner. Temesvár.

Diószegi István 2001. Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája 1876-1918. Budapest.

Csorba László 2010. *Szécsényi István*. Budapest.

Estók János2010. Széchenyi István gróf élete és kora. Budapest.

Gajdos Gusztáv 1997. *Széchényi István*. Budapest.

Gonda Béla 1892. *Az aldunai Vaskapu és az ottani többi zuhatag szabályozása*. Fanda. Budapest.

Palotás Emil 1982. *Az Osztrák-Magyar monarchia balkáni politikája*. Budapest.

Паскалева Вержиния 1986. *Средна Европа и земите по Долния Дунав през XVIII-XIX*. София.

Hargitai-Szimeonova Rajna:

„Hullámzik a csendes, fehér Duna”: Gróf Széchényi István tevékenysége az al-dunai vízfolyam és a Vaskapu-átjáró szabályozásában

A tanulmány témája az al-dunai vízfolyam szabályozásának története, illetve annak bemutatása, milyen szerepet is játszott gróf Széchényi István ebben a folyamatban. Széchényi kitartó munkájának köszönhetően, amit az Al-Duna hajózási lehetőséinek feltárásában végzett, illetve annak a kemény harcnak, amit tervei megvalósítása érdekében vívott, a folyótorkolatig tartó vízi út akadálytalanná vált. Ez a Vaskapu-átjáró megtisztításával és más műszaki munkálatokkal érték el, de ennek köszönhetően Kelet-Európa népei összekapcsolódtak vízi úton is a Nyugattal. Bulgária így már folyami úton is megközelíthetővé vált, lehetőség nyílt a folyó kereskedelmi és utazási célú használatára.

Rajna Simeonova-Hargitai:

"Waves of the taciturn, white Danube." The role of Count István Széchenyi in regulating the lower Danube and the Iron Gates channel

This study focuses on the history of how the waterway making up the lower region of the Danube was regulated and the role of Count István Széchenyi in the process. It was thanks to an enduring effort on Széchenyi's part in exploring the navigation possibilities of the lower Danube and his hard fight to get his designs implemented that the obstacles along the waterway leading to its mouth were eliminated. This involved cleaning up the Iron Gates and other technical operations, Thanks to it, the peoples of Eastern Europe became able to connect to the West along a waterway. Bulgaria became accessible through the Danube as soon as it was possible to sail the river for commercial purposes and travel alike.

GÖRÖGÖK A JÁSZKUNSÁG GAZDASÁGI ÉLETÉBEN A 18-19. SZÁZADBAN

Papp Izabella

Balkáni kereskedők Magyarországon

„A görögnek való a kereskedés. Annak is csak a czincárnak. A magyar nemes kardjából nem lesz soha rőf." Jókai Mór Rab Ráby című regényének főhőse tette ezt a megállapítást, de a történeti munkákban is hasonló vélekedéseket olvashatunk a magyaroknak a kereskedéshez való viszonyáról. Eckhart Ferenc például így fogalmaz: *„Közismert dolog, hogy a magyarnak a kereskedésre sohasem volt sem tehetsége, sem hajlama. Kül- és belkereskedelmünk a legrégibb idők óta idegenek kezében volt"* (Eckhart 1918: 356.). A magyar társadalom sajátos fejlődéséből következett, hogy hazánkban a polgárosodás folyamatában jelentős szerep jutott a nem magyar népelemeknek: a németeknek, görögöknek, majd a zsidóknak.

A 17-18. század folyamán a görög gyűjtőnévvel jelölt balkáni kereskedők töltötték be ezt a hiánypótló szerepet. Olyan időszakban érkeztek, amikor a német polgárság *már nem*, a zsidó kereskedők pedig *még nem* játszottak jelentős szerepet a kereskedelmi és hitelélet területén, a magyar polgárság pedig csekély számánál és gazdasági erejénél fogva a legtöbb helyen nem volt alkalmas ezeknek a feladatoknak az ellátására.

A Magyarországra érkező kereskedők valamennyien ortodox vallásúak voltak, s a balkáni kereskedelem közvetítő nyelvét a görögöt használták. Ezért – s mert sok esetben maguk is többféle módon hangsúlyozták görögségüket – a magyarok körében egyöntetűen *görög kereskedőknek* nevezték őket a hivatalos és köznyelvben egyaránt. (Papp 2004). A továbbiakban a *görög* megnevezést használjuk megjelölésükre. Bár közöttük a Balkán félsziget csaknem valamennyi nemzetisége megtalálható volt, ezek a néptöredékek a települések többségében olyan mértékben összefonódtak, hogy lehetetlen a megkülönböztetésük. Legnagyobb számban görögök, makedovlachok (elgörögösödött románok), szerbek, örmények, bolgárok, bosnyákok, albánok (arnótok) érkeztek Magyarországra (Bur 1985, 251).

A görögök karaván jai által szállított jellegzetes keleti árucikkeket, a különleges selymek, bőrök, textíliák gazdag választékát, a jó minőségű és olcsó kézműipari termékeket szívesen fogadták Európa piacain. A bécsi textilmanu-

faktúrák számára fontos alapanyagot jelentett a *„kelet fehér aranya”* a szülőföldön gazdagon termő gyapot, melynek szállításával számos görög család szerzett jelentős vagyont. Tevékenységük a kereskedelemnek szinte minden ágára kiterjedt. A tokaji, miskolci görögöknek jelentős szerepük volt a Lengyelországba irányuló borkereskedelemben. A 18. században a Magyarországról lengyel piacra kerülő bor 40-60 %-át görögök szállították. (Bur 1978: 281-314). A jászkunsági görögök kezdetben termény- és marhakereskedelemmel foglalkoztak, az egriek borral, viasszal, gubaccsal kereskedtek, az újvidékiek viaszt szállítottak az olasz városokba. Pest a balkáni gyapot és gyapjú egyik fontos vásárhelye volt. Kecskeméten rizs-, gyapot- és dohányraktárakat tartottak fenn. Emellett jelentős hadiszállítók is voltak, Rákóczi hadseregének ruhaellátására a Thesszalonikiben lévő textilmanufaktúrákból szállították az abaposztót. Fontos szerepük volt a kávéfogyasztás szokásának meghonosításában. Bár az első kávéházak Pest-Budán a török uralom alatt nyíltak, a törökök kivonulása után a görög kereskedők kapták meg a kávémérés jogát, s a 18. században több kávéházat nyitottak vidéki városainkban is (Haupt 1995, 70-76).
Nyugat felé a kereskedelmi utak Magyarországon keresztül vezettek, ahol a konkurencia hiányát tapasztalva már a 18. században megkezdődött a görögök letelepedése. Bár fogadtatásuk az országon belül a helyi kereskedők gazdasági erejétől függően változó volt, a későbbi asszimiláció folyamatát ez nem befolyásolta jelentősen. A mentalitásbeli hasonlóságon túl ebben fontos szerepet játszott a görögöknek a körülmények által rájuk kényszerített életformából is következő kiváló alkalmazkodó képessége. Az idegen nyelvi és eltérő vallási környezetbe került kereskedők miközben igyekeztek megőrizni görögségüket, hamar átvették a befogadó közösségek szokásait, elfogadták a helyi értékrendet és belső szabályokat. Ennek köszönhetően a gazdasági sikereket követően vagy azzal párhuzamosan az idők folyamán többen közülük jelentős szerephez jutottak a helyi közösségeken.

Bár a gazdasági, kereskedelmi életben betöltött szerepüket számos tanulmány méltatja, összefoglaló munka még nem készült a balkáni kereskedők magyarországi történetéről. Ez bizonyára azzal is magyarázható, hogy a róluk szóló történeti munkákból olykor ellentétes kép rajzolódik ki: egyes esetekben, mint a magyarországi kapitalizmus megteremtői, a magyar tudomány és kultúra fő mecénásai szerepelnek, máskor pedig az országra káros tőkekivitel, borhamisítás, a belföldi kereskedők megkárosítása kapcsolódik megítélésükhöz. (Dobrossy 1975, 23.) A történeti feldolgozásokban a róluk kialakult kép az 1960-as évektől vált árnyaltabbá, elsősorban *Füves Ödön* munkássága nyomán. Számos résztanulmányt készített a magyarországi görögökről, majd 1972-ben elkészült a pesti görögök történetének átfogó összegzése, ami sajnos

ma is csak kéziratban olvasható (Füves 1972). Ezt követően az ország több területéről jelentek meg fontos helytörténeti munkák (pl. Gál–Dujmov 2010), de a régen várt országos összegzés még várat magára Ahhoz ugyanis, hogy a balkáni kereskedőknek a magyar gazdasági életben betöltött valódi helyét és szerepét megítélhessük, fontos, hogy az ország minden olyan településéről képet kaphassunk tevékenységükről, ahol egykor éltek. Így válhatnak pontosabbá az olykor általánosító, esetenként pedig téves megfogalmazások.

A balkáni kereskedők magyarországi tevékenységében három olyan időszak különíthető el, ami tevékenységük és a gazdasági életben betöltött szerepük változásával járt. Az első a *vándorkereskedés ideje*, amikor áruval megrakott karaván jaikkal közvetítő kereskedelmet folytattak hazájuk és a nyugati területek között. Második a *letelepedés időszaka*, ami a vámkedvezmények megszűntét jelentette, ezáltal a magyar kereskedőkkel azonos feltételekkel kereskedhettek. A harmadik jelentős váltásnak pedig az új vetélytársak, a *zsidó kereskedők megjelenése* és gyors térhódítása tekinthető, amely a görögök gazdasági, kereskedelmi szerepének csökkenésével járt együtt.

A következőkben a görög kereskedőknek egy különleges magyarországi törvényhatóság, a Jászkun Kerület gazdasági és kereskedelmi életében betöltött szerepét, annak változásait próbáljuk érzékeltetni.

A Jászkunság a 18. században

A görög kereskedők a Jászkunságban olyan sajátos gazdasági és társadalmi közösségbe kerültek, amelynek jogi és közigazgatási helyzete teljes mértékben különbözött az ország más törvényhatóságától. A jászkun elnevezés két, etnikumában, életmódjában és kultúrájában is eltérő néptöredék, a jász és a kun népnevet őrizte meg. A jászok és a kunok privilegizált, katonáskodó népelemként telepedtek meg Magyarországon, ahol területi autonómiát és személyes szabadságot kaptak. Nem tartoztak földesúri szolgáltatásokkal, s ezen a területen nem alakult ki a jobbágy–földesúr viszony. A kiváltságok nyomán a jászkunoknak jelentős önkormányzati jogállásuk volt, amely a szabad királyi városokéval mutat hasonlóságot. A kivételezett jogi helyzet jelentős kötelezettségekkel párosult: vállalták a közterheket, fizették a hadiadót és háborúk idején a királyi zászlók alatt kötelesek voltak hadba vonulni (Bagi 1991).

A Jászkunság népének két jelentős sorsfordulója éppen a görögök beköltözésének idejére, a 18. század első felére esett. 1702-ben I. Lipót császár eladta a Jászkunságot a Német Lovagrendnek, ezáltal az itt élők jobbágyi helyzetbe kerültek. Sosem nyugodtak bele kiváltságaik elvesztésébe, és mindent megtettek azok visszanyeréséért. 1745-ben Mária Terézia lehetővé tette számukra a megváltást, a redemptiót, amelyhez a lakosok maguk vállalták az

eladási ár – 500 ezer rajnai forint – visszafizetését, ami komoly áldozatot, hatalmas anyagi terhet jelentett a lakosok számára. Az uralkodóktól kapott kiváltságok, majd az önerőből történő megváltás büszkeséggel és öntudattal töltötte el az itt élőket. Miután a legfőbb jogok a megváltásban való részvétel mértékéhez kötődtek, meglehetősen zárt közösségek alakultak ki a Jászkunságban, ahová idegeneket nem szívesen fogadtak be (Bánkiné Molnár 2000).

Ebbe a környezetbe érkeztek már a 17. század végétől a helyiektől nyelvükben, vallásukban és szokásaikban is teljes mértékben különböző balkáni kereskedők. Miután a Jászkunság a török hódoltság része volt, török alattvalók lévén, igen kedvező feltételekkel, jelentős vámkedvezményekkel szállíthatták áruikat a nyugati területekre, Ausztriába, az örökös tartományokba. A kereskedelmi utak az Alföldön, s benne a jászkunsági településeken át vezettek. A görögök hamar felismerték a kínálkozó lehetőséget, hiszen a földműveléssel, állattartással foglalkozó helyi lakosok között alig akadt kereskedő. A Jászkunságban az ipar és kereskedelem az országosnál is alacsonyabb színvonalú volt. Az egymástól távol fekvő területek között nem alakult ki tartós gazdasági kapcsolat, nem volt jelentős az árucsere, amihez a korabeli útviszonyok fejletlensége is hozzájárult.

A jászkunok számára az igazi értéket a föld jelentette. Ez különösen az 1745-ös redemptiót követően vált jellemzővé, hiszen a széles körű jogok a földtulajdonhoz kötődtek (Bánkiné Molnár 1995). A kereskedelmi viszonyokról még 1850-ben is ezt olvashatjuk: „*Kereskedést nem igen találni a jászkunoknál, kivéve néhány ló és marha kupeczet és Pestre járó tyukászt, a boltok nagyobb részt görögök és zsidók kezei között vannak.”* (Palugyay 1854). 1869-ben pedig így jellemzik a jászkunoknak a kereskedelemhez való viszonyát: „*A jászkunsági polgár csak akkor nézi valamire a kereskedőt, midőn rászorul… A redemptus embernek szégyen volna pénzért dolgozni, szégyen volna, ha fiai közül egyre is rá lehetne mondani, nem gazdaember…A népünknél tapasztalható szellem, mely a mesterséget a kereskedést lenézi, s csupán a földbirtokost tekinti polgárnak, hatással van a kereskedőkre, a kézművesekre is. …a kereskedő mihelyt egy kis tőkére tesz szert, a tőkét nem üzlete emelésére fordítja, hanem vesz ez kis fekvőséget, s elkezd gazdálkodni”*(Balogh 1869).

A fentiek alapján természetesnek tekinthető, hogy a helyi lakosok kezdettől fogva szívesen engedték át a kereskedelemmel, bérletekkel, hitelezéssel összefüggő tevékenységeket az arra vállalkozó balkáni kereskedőknek.

Boltok és árukészletek a jász és kun településeken

A Jászkunságba betelepülő görögök a vándorkereskedés időszakában részt vállaltak a marhakereskedelemből, de később a fő tevékenységük a bolti árusítás lett. A boltokat meghatározott évi díjért bérelték a településektől, amelynek egy részét főként a kezdeti időszakban természetben is törleszthették. Az

eddig ismert legkorábbi bérleti szerződés 1734-ből maradt fenn, amely Túrkeve városnak Görög Mihállyal történő megegyezését rögzíti. A kereskedő az évi összegen kívül egy vég abaposztót volt köteles a városnak adni. Karcagon 1738-ban Görög János bérelte a város boltját, s részletes felsorolás tartalmazza a város számára elvitt áruk jegyzékét. 1751-ben Dorián Görög Miklós a következő feltételekkel vette bérbe a karcagi boltokat (Papp 1998: 330):

„Készpénzt fog adni	90.-
Papirost	2 kötést
Borsot	2 fontot
Riskását	11 fontot
Abaposztót	2 véget
Kötőféket	8 db
Sót	2 mázsát”.

Kunszentmártonból 1759-ből maradt fenn az első szerződés a város két boltjának bérbeadásáról, egyiket *„Gyurka nevezetű görög”,* másikat *„Demeter görög”* vette bérbe. A szerződés az éves bérleti díjon kívül a tanácstagok számára egy-egy párt csizma, a templom javára pedig egy arany biztosítását írta elő. Jászberényben az 1737-es összeírás idején három boltban árusítottak a görögök, 1747-ben pedig már öt boltot béreltek a városban (Papp 1996).

A 18. századi görögök kis szatócsboltjai jellegzetes színfoltjaivá váltak a településeknek. Igazi vegyeskereskedések voltak ezek, melyeknek árukészlete nem csupán alkalmazkodott a lakosok igényeihez, hanem választékával – különösen az egyes luxusjellegű keleti textíliák esetében – ízlésformáló szerepet is betöltött. A napi szükségletek kielégítését szolgálták az ún. vegyes áruk vagy kisáruk, melyek közé a legkülönfélébb használati tárgyak, optikai eszközök, kefekötő áruk, fésűk, lámpák tartoztak, de megtalálható volt a spanyolviasz, pipa, ábécéskönyv vagy furulya is. Legnagyobb mennyiségben textilárukat gazdag választékát árusították a jászkunsági görögök. A drága keleti selymek, bőráruk mellett nagy mennyiségben tartottak a durvább posztókból, pamut és gyolcsárukból is. A ruhák díszítéséhez szükséges kiegészítők, gombok, kapcsok, szalagok, csipkék megszámlálhatatlan változata szerepel a boltleltárakban. A bolti árukészlet hatással volt a helyi viseletek kialakulására. A jász és kun női viselet egyes darabjai hasonlóságot mutatnak a görög női viselet jellegzetességeivel. A kelmék és kiegészítők megválasztásánál a görög boltok árukészlete szolgált alapul (Papp 2011). Miután a jászkunok kiváltságaikért katonai szolgálattal tartoztak, nagyon fontos szerepe volt a szinte minden boltban megtalálható abaposztónak, a katonai ruhák alapanyagának. A keleti áruk mellett minden kereskedő árusított nyugati árucikkeket is. A letelepedés időszakában pedig, amikor már nehezebbé vált az árubeszerzés,

egyre több magyar terméket tartottak a boltokban, s helyet kaptak a gazdálkodáshoz szükséges szerszámok és eszközök is, ami nagyon fontos volt a helyi lakosok számára.

A jászkunsági görög boltok árukészlete – más településekkel összehasonlítva – már a 18. század elején is igen jelentősnek mondható. Míg pl. Arad megyében a balkániak 58 %-ának 100 forint alatti, a Bács megyei kereskedők 68 %-ának pedig 500 forint értéket meg nem haladó árukészlete volt, s a Duna menti községek görög boltjainak áruértéke sem haladta meg az 500 forintot, Jászberényben 1737-ben az egyik boltban több mint 800 forint értékű árut találtak az összeírók, a másik két bolt árukészlete pedig meghaladta az 1500 forintot (Bur 1985). A későbbiekben a Nagykunságban és a Jászságban tovább növekedett az áruérték, ami 1753-ban Jászberényben és Kisújszálláson egy-egy boltban a 6000 forintot is meghaladta. Az áruválaszték azt bizonyítja, hogy a vásárlók igényesek voltak, Jászberényben megvásárolták a drága keleti selymeket és keresték az angliai posztót is. A legtöbb áru itt is a Török Birodalomból, Lengyelországból és az osztrák tartományokból került a boltokba (Papp 1993).

A boltok bérlete a települések és a görögök számára egyaránt hasznosnak bizonyult, s a kereskedők a lakosok megelégedésére látták el ezt a feladatot. A források szerint olykor évtizedeken át ugyanazok a bérlők kapták meg egy-egy településen a boltok, később a kocsmák, mészárszékek bérletét is. A jászkunsági boltok többségében nem egyedül dolgoztak a görög kereskedők. Ez azt jelentette, hogy míg egyikük a boltban tartózkodott, társa járta a vidéket, terményt vásárolt, házhoz vitte az árukat, pénzt kölcsönzött. Az 1754-es országos összeírás idején a Jászkun Kerületben összesen 75 balkáni kereskedő élt. Az összeírás adataiból a kereskedők közötti munkamegosztás is rekonstruálható. A boltok egy részében *önállóan* tevékenykedtek a görögök, többen azonban *társkereskedővel* dolgoztak, akivel egyenrangú kapcsolatban álltak. Sokan foglalkoztattak kis boltjaikban *legényt*, aki a későbbiekben maga is önálló kereskedővé válhatott. A hierarchia alsó szintjén az *inasok* álltak, akik nem elsősorban kereskedői munkát végeztek, feladatuk inkább az üzlet rendben tartása, takarítás, rakodás, kisegítő munka volt. A Jászkunságban 1754-ben 33 önálló kereskedő, 19 társkereskedő, 7 segéd, 8 inas és 8 szolga tevékenykedett (Papp 2004, 94-96).

A görögök letelepedésének, a beilleszkedés folyamatának fontos állomása volt Mária Terézia 1774-es *hűségeskü rendelete*, amellyel a vándorkereskedés megszüntetésére, és a végleges letelepedésre kötelezte őket. Ez azt jelentette, hogy a letelepedő kereskedők számára megszűntek a korábbi vámkedvezmények, és így a továbbiakban a magyar kereskedőkkel azonos feltételek mellett kereskedhettek. Akik nem tettek esküt, azoknak vissza kellet térniük véglegesen a szülőházába. A Jászkunságban már a hűségeskü rendelet előtt

megkezdődött a görögök letelepedése, amit a helyi tanácsok a lakosi jog megadásával, boltok építésével is segítettek. 1774-ben csupán néhányan hagyták el végleg az országot, de kereskedelmi kapcsolataik még hosszú időn át megmaradtak a Jászkunságban élő rokonaikkal, ismerőseikkel.

A jászkunsági lakosok emlékezete sokáig megőrizte a görögök boltjainak helyét. Túrkeve történetírója a 19. század végén így ír az egykori görög boltokról: *„Ahol most a nagyvendéglő melléképülete van, ott volt a boltja Tódor görögnek, ki annyira becsületes kalmár vala, hogy megbukott. A Pál görög boltja a nagy utzán, a Hajdu Benjámin féle ház előtt, és közvetlen előtte az 1-ső Miklósé, egész a hatvanas évek közepéig tartotta magát. Az arisztokrata Zsófia kisasszony boltja a Hajdú Lajos féle házban volt, kit a nép a görögös Sophia néven Szofiának nevezett. Volt aztán a régi „kőpincze" mellett Borbolya asszonynak is boltja, ez azért emlékezetes, mert a legelső bolt volt a városunkban, és Mihály görögnek ott, hol most dr. Szeremley Mihály orvos lakik. Mitsu görögnek azon a helyen, hol az említett polgári olvasókör ütött tanyát."* Írásából az a kedvező vélemény is tükröződik, ami a Jászkunságban élő kereskedők és a helyiek kapcsolatát jellemezte: *„Rendkívül ideális kalmárok voltak ezek, s ez az oka, hogy meggazdagodni sohasem tudtak. Áruikat kevés, a szó magasabb értelmében vett „tisztességes" haszonnal adták, s népünk e fajt, bár itt kalmár életet folytattak: tisztelte."* (Kupa 1893).

Görögök a jászkunsági haszonbérletekben

A magyarországi görögség gazdasági virágkora a 18. század második felére tehető. Ebben az időben még nem jelentkezett komoly ellenfélként a későbbi versenytárs, a zsidó kereskedő. Még éltek a kereskedelmi kapcsolatok az óhazával a megtelepedett görögök esetében is. Boltjaikban a keleti eredetű áruk éppúgy megtalálhatók voltak, mint a nyugati országokból vásárolt termékek, így a lakosság igényeit megfelelő színvonalon tudták kielégíteni. II. Lipót 1790. évi dekrétuma a letelepedett görögök számára nem csupán a szabad vallásgyakorlást engedélyezte, hanem lehetővé tette a föld és házvásárlást, ingatlanszerzést is. Az eddigi bérlőkből tulajdonosok lehettek, földet, szőlőt vásároltak, maguk is házat, boltot építettek. A Jászkun Kerületben ebben a helyi tanácsok is segítették a görögöket. Jászberény városa már 1772-ben külön házakat épített a görög kereskedők számára, Kisújszálláson 1792-ben a tanács két görög bolt építését támogatta, Karcagon ugyancsak segítséget nyújtott Janovics Mihálynak háza és boltja építéséhez (Fodor 1942).

A jászkunsági görögök számára a kereskedésből származó jövedelem lehetővé tette, hogy az idők folyamán egyre nagyobb részt vállaljanak az ún. királyi kisebb haszonvételekből, a boltok mellett a kocsmák, mészárszékek, vendégfogadók bérletéből is. A helyiek ugyanis nem csak a kereskedéstől

idegenkedtek, de nem szívesen vállalkoztak a jelentős jövedelmet biztosító bérletekre sem. Bár a redemptiót követően a boltok árendálásában a redemptusok elsőbbséget élveztek, a legtöbb esetben nem éltek ezzel a lehetőséggel (Bagi 1985, 185). Az 1760-as években a közösségek jövedelmének növelése érdekében felsőbb rendelet arra kötelezte a tanácsokat, hogy haszonvételeiket adják bérbe. A kerületi rendeletek ekkor még tiltották az idegenek, főként a görögök és zsidók részvételét a bérletekben, ezért 1767-ben helyi lakosok, nem ritkán a települések befolyásos tagjai – főbírók, tanácstagok – bérelték a beneficiumokat. A bérleti időszak egy évre szólt, s már a következő évben nyilvánvalóvá vált, hogy a helybéliek hosszabb távon nem vállalják ezt a tevékenységet. A korábbi bérlők közül többen lemondtak, Jászfényszaruból pedig elszökött a bérlő, helyébe két görög kereskedő, Zsigmond Tamás és Juhász Demeter került. Helyi vállalkozók hiányában az 1773-as bérleti időszakban néhány jászsági település kivételével a Jászkunság valamennyi boltjait görögök bérelték (Papp 1996, 117-129).

Az 1770-es évekre kialakult a bérbeadások gyakorlata, amely a Jászkun Kerületben hosszú ideig elfogadottá vált. A bérleti időszak – néhány kivételtől eltekintve – 3 év volt, a bérleti díjat évente négy részletben kellett kifizetni. Míg a boltok bérleti díja csak ritkán haladta meg a 100-200 forintot, a kocsmák, mészárszékek, vendégfogadók bérlete elérte az 1000-5000 forintot is. A jelentős összegű bérlet rendszerint több bérleményt foglalt magában, a nagy jövedelmet jelentő kocsmákhoz tartozott általában a csekély haszonnal működő mészárszék is. A 18. század végére tovább nőtt a görögök aránya a bérletekben. Az 1782-85-ös bérleti időszakban a boltok mellett már több helyen béreltek kocsmát, mészárszéket, vendégfogadót is. Kialakultak, majd állandósultak azok a bérlőcsoportok, amelyek olykor évtizedeken át bérelték egy-egy település haszonvételeit. Jászkiséren Pap István és Pap György volt a boltok és kocsmák bérlője, Jákóhalmán és Mihálytelken a berényi Kristóf Antal rendszerint valamennyi haszonvételt bérbe vette, Kunszentmártonban Kálló Demeter, Kálló Tódor és Vaits István bérelte a település boltjait. Jászberényben is ugyanazokat a neveket találjuk a bérleti szerződéseken: a Hadzsi, Harsányi és Morzál család tagjai évtizedeken át meghatározó szerepet játszottak a város kereskedelmi életében (Papp 1996: 117-129).

A boltok, kocsmák, fogadók bérlete, a kereskedésből származó jövedelem jó anyagi helyzetet biztosított a görögök számára. Kis boltjaikban már nem csupán az áruk cseréltek gazdát, hanem ezek váltak a hitelügyletek legfőbb színtereivé is. A jászkunoknak korában sem módja, sem gyakorlata nem volt a hitelezésben, ezt a görögök közvetítésével ismerte meg. Az 1745-ös redemptió rendkívüli anyagi terhet jelentett a települések és a lakosok számára, a felvett kölcsönöket éveken át törlesztették. Ugyanakkor ebben az időben már csaknem minden jászkunsági településen élt olyan görög, akihez kölcsönért lehetett

fordulni, vagy a boltjából hitelbe vásárolni. Különös jelentősége volt annak, hogy a redemptió terheiből a görögök is részt vállaltak. A jászberényi Görög Demeter 1000 rajnai forintot kölcsönzött a városnak a megváltási összeghez (Papp 2004: 38.). Ez a gesztus is hozzájárult a helyiek és a görögök közötti jó kapcsolat kialakulásához. Nagyon sokan vásároltak különböző árukat hitelbe, melynek értékét a gazdasági év végén törlesztették. A jászkunok körében is jellemző volt az a korabeli mondás, miszerint „*görögh*öz *menni*" annyit jelent, mint boltba menni és hitelbe vásárolni.

Görög redemptusok, nemesek, tanácstagok a kiváltságos településeken

A görögök jelenléte azért is hasznosnak bizonyult a települések számára, mert vállalták a kerületi lakosok számára előírt közterheket. Fizették kereskedésük után az évi adót, a bérleti díjakat, a hadiadót, s emellett gyakran tettek önként is felajánlásokat különböző célokra. Bőkezű adományaikra a legtöbb példát végrendeleteikben találjuk, melyekből jól tükröződik az a tisztelet és megbecsülés, melyet a befogadó új hazájuk iránt éreztek. A hűségeskü a katonai terhek vállalását is előírta a görögök számára. A jászkunok körében ennek különösen nagy jelentősége volt, hiszen a kiváltságokért elsősorban katonai szolgálattal tartoztak. A kiváltságos közösségekbe kerülve ezekből a terhekből a görögök is részt vállaltak. Morzál István jászberényi kereskedő 1794-ben így rendelkezett végrendeletében: *„Ily költséges háborúnak folytatására kívánok Fölséges Koronás Fejedelmünknek is kis segítségére lenni csekély tehetségemhez képest 200 rajnai forintokkal"* (Papp 1994: 53-62). Az 1848-as szabadságharcban pedig már a görögök közül is többen részt vettek, őseik által választott új hazájukat sajátjukénak tekintve. A túrkevei Kondorosi Mihály a harcba indulva így írt a végrendeletében: *„Szeretett magyar hazám jelen vészteljes napjaiban …e nemes kötelesség hő érzetében beállottam én is az indulandó nemzetőrök közé, s megyek hazám védelmére, oda, hol a jövendő előttem sötét és kétes homályba van rejtve, hol – meglehet – halálomat és síromat lelendem…"* (Papp 2004: 207).

A görögök beilleszkedésével tevékenységük is sokoldalúbbá vált az idők folyamán. Bár továbbra is a bolti árusítás maradt a fő foglalkozásuk, Jászberényben Morzál István megnyitotta a város első kávéházát, ugyanitt a görög Hadzsi László kapta meg a sómérés jogát. Kunszentmártonban a rév bérlete is görög kereskedő tulajdonában volt, egyes településeken pedig a halászat és vadászat bérleti jogát is megkapták.

A Jászkun Kerület támogató véleménye és kedvező hozzáállása minden téren segítette a görögök beilleszkedését. Feltehetően a kialakult jó kapcsolat is szerepet játszott abban, hogy a Jászkunságban nem jött létre a görög közösségek érdekvédelmi szervezete, a *kompánia*. Egy-egy jászkunsági településen csupán néhány görög élt, és konkurenciától nem kellett tartaniuk. A

tanácsok gyakran maguk vállalták a görgök védelmét, oly módon is, hogy a boltbérleti szerződésekben korlátozták a konkurens zsidó kereskedők tevékenységét.

A kiváltságos közösségekben évtizedeket eltöltő görögök jól érzékelték, hogy a jászkunok körében valódi értéke a földnek van. Vagyonuk lehetővé tette, hogy maguk is vásároljanak kertet, szőlőt, földet. Ez gyakran oly módon valósult meg, hogy a lakosok tartozásuk fejében zálogba adták ingatlanukat, s miután nem tudtak fizetni, az a görögök tulajdonává vált. Így jutott földhöz 1790-ben a karcagi Janovics Mihály, aki pénzt kölcsönzött Rab István számára, s miután nem tudta visszafizetni a tartozást, előbb zálogképpen adta át 9 láncalja földjét, később pedig kénytelen volt örökös tulajdonába átengedni. A jómódú kereskedő neve mellett olvashatjuk először 1799-ben a *redemptus* megjelölést, ami ezen a területen az anyagi elismerésnél jóval többet jelentett: befogadást az ősi kiváltságosok soraiba (Papp 2004: 41).

A görögök a gazdasági sikereket követően, illetve azzal párhuzamosan próbáltak részt vállalni a közügyek intézésében is. 1810-ben a karcagi görögök azzal a kéréssel fordultak a helyi tanácshoz, hogy az elöregedett tanácstagok helyébe közülük is válasszanak új tagokat. Csigarida Miklós görög parókus a következőképpen indokolta kérését:

„1. Azért, hogy minden városokban, ahol a Görög Unitus vagy nem Unitus híveknek temploma vagyon, az népnek sokaságához képest a Magistrátusban senátorok és szék ülő személyek vagynak.

2. Mivel az én helybéli híveim többnyire olyan tehetősek, hogy az leg első gazdákkal birtokokra nézve is vetélkedhetnek a városunkba.

3. Hogy mint redemptus lakosok akár írás, akár nyelvek dolgában tanult emberek, és az kívánt hivatalnak elviselésére alkalmatosok” (Papp 2004: 41).

A fentiekből is látható, hogy erre az időre a görögök már elérték a helyi legmagasabb közjogi státuszt, redemptusok lettek. Ennek ellenére a karcagi tanács ekkor még egyértelműen elutasította a görögök kérését. Minden olyan téren, ami a gazdasági helyzetükkel, kereskedelmi tevékenységükkel függött össze, támogatta őket, vagyonuk révén csaknem mindent elérhettek. Amikor azonban úgy érezték a város vezetői, hogy ősi kiváltságaikat veszélyeztetik, elzárkóztak a kérés teljesítésétől. Később ez az inkább érzelminek mondható akadály is elhárult, 1834-ben Túrkevén tanácstaggá választották Kondorosi Mihályt, s Jászberényben is több görög kerülhetett be a városi tanácsba, majd a Jászkun Kerület tisztségviselői közé. Ez akkor vált igazán nagy jelentőségűvé, amikor megjelentek a gazdasági versenytársak a zsidó kereskedők, akiknek beköltözéséről a helyi tanácsok döntöttek (Papp 2004, 41).

A görögök beilleszkedésének egyik fontos, külsőségekben is megnyilvánuló eredménye volt a nemesi rang elérése. A 18. század végén a görög eredetű nemes családok száma 500-ra tehető az országban (Schäfer 1930, 53;

Papp 2002: 20-36). A Jászkunságban is éltek görög nemesek, Jászerényben Avakumovics Serafin és Dávid, Karcagon Rácz Mihály és Rácz Demeter, Kunmadarason Astris Mihály személyében. A helyi közösségekben azonban a nemesi cím nem jelentett különösebb előnyt. Míg máshol a nemesek a társadalmi hierarchia legfelsőbb szintjén helyezkedtek el, itt ezt a helyet a kiváltságok következtében a redemptusok foglalták el, s a legszélesebb körű jogok őket illették meg. A nemessé vált jászkunsági görögök elfogadták ezt a helyzetet, és vállalták mindazokat a közterheket, melyeket a kerületi szabályozás és szokásjog előírt a helyiek számára (Papp 2004, 42).

A gazdasági versenytársak

A görögök elmagyarosodása a 19. század közepére csaknem teljesnek mondható, hiszen ebben az időben többnyire már a harmadik, negyedik generációjuk élt az új hazában. Miközben a görögök a Jászkunságban szokásaikban, mentalitásban is alkalmazkodtak a helyiek értékrendjéhez, melyben a föld, a gazdálkodás volt a meghatározó, ezzel párhuzamosan egyre csökkent a kereskedelemben betöltött szerepük. Kényelmesebb életformát szoktak meg, többen közülük felhagytak a kereskedéssel, gazdálkodók lettek, mások értelmiségi, tisztviselői pályát választottak. Míg a 18. század folyamán a korai kapitalizmus feltételeinek megteremtésében a görög kereskedőknek jutott jelentős szerep, a hitelélet, az árucsere fejlettebb módozatai elsősorban a zsidó kereskedők tevékenységével valósultak meg. A Jászkunságban azonban ezt a váltást komoly gazdasági küzdelem előzte meg.

A görögök kezdetben közösen léptek fel a zsidók beköltözése ellen, majd településenként fogtak össze, és számos tiltakozással, kérelemmel fordultak a Jászkun Kerület, illetve a városok vezetőihez. A karcagi görögök 1816-ban a kerületi főkapitányhoz írott levelükben így indokolták kérésüket: *"Száz esztendő múlik, mióta a görög kereskedők valamint Magyarországnak több helyein, úgy a Nagykunságban és nevezetesen Karcag városában kereskedést folytatnak, és a hazafiaknak megelégedésére, tehetségük szerint szolgálnak, nem különben a közterhet viselik, és ezáltal Őfelsége a Haza előtt magukat érdemesekké tenni meg nem szűnnek."* (Papp 2004, 44, 229). Minden kérelmükből jól tükröződik az a kedvező helyzet, melyet az idők során a helyi közösségekben elértek, s ami komoly öntudattal is párosult. A Kerület és a helyi tanácsok vezetői kezdetben egyértelműen a görögöket támogatták, és igyekeztek távol tartani a beköltözést kérő zsidó kereskedőket. Később azonban már a lakosok is igényelték az újabb árukat, a korszerűbb kereskedési formákat.

A kiváltságos közösségekben legkorábban a Kiskunságban jutottak szerephez a zsidó kereskedők, hiszen itt volt a legalacsonyabb a görögök száma és gazdasági ereje. Egy 1831-es jelentésben olvashatjuk: *„A négy felső*

kiskun helységbe görögök nem költöztek légyen be, sőt inkább akik eddig ott laktak is, lassanként elenyésznek annyira, hogy közülök boltos kereskedők sem igen találtatnak" (Papp 1998). Ugyanakkor a Jászságban igen erős ellenállás volt tapasztalható a beköltözést kérő zsidó kereskedőkkel szemben, akik a görögök szerint nem a lakosok javára tevékenykednek, hanem mint írták: *„a csalásban jártasak lévén ... semmi másra nem törekednek mint a lakosok rászedésére és megkárosítására"* (Papp 1998). Jászberényben igen jelentős görög közösség élt, és tagjai az idők során fontos szerephez jutottak a város vezetésében is. Többen közülük tanácstagok lettek és befolyásukat sokáig felhasználták a zsidó kereskedők távoltartására, amelyben a helyi tanács és a Kerület vezetése is támogatta őket. A törvényes alapot sokáig Mária Terézia kiváltságlevelének az a része jelentette, mely szerint a települések maguk dönthetnek arról, kit fogadnak be. Később pedig a törvények sajátos értelmezésével igyekeztek távol tartani a zsidó kereskedőket. Jászberényben a tanács 1850-ben engedélyezte az első zsidó kereskedő beköltözését Buck Gábor személyében. Ugyanakkor Túrkevén még 1861-ben is elutasították Schwarz József beköltözési kérelmét, a következő indoklással: *„Azonban alkotmányosan választott Tanátsunk, minden eljárásaiban s tetteiben követendő zsinór mértékül s alapul az 1848-ikis előtti törvényeket tűzvén ki, mint életfeltételeikhez, mind fény mind árny oldalaikban ragaszkodik, mely 1848-iki s előtti törvények sehol sem engedik az Izraelitáknak meg azt, hogy valamint a bányavárosokban, úgy a szabad Jkun Kerületekben is lakhassanak, s polgári jogot nyerjenek."* (Papp 1998, 340).

A források alapján feltűnő az a különbség, ahogyan a Jászkun Kerület és a helyi tanácsok vezetése a két egymást váltó kereskedőcsoporthoz viszonyult. Míg a görögöket ellenállás nélkül befogadták, a zsidók betelepülést még az országos törvényhozás ellenében is igyekeztek megakadályozni csaknem fél évszázadon át. A gazdasági szükségszerűség azonban erősebbnek bizonyult a helyi tilalmaknál, és a 19. század második felében valamennyi jászkunsági településen a zsidó kereskedők vették át a görögök helyét és szerepét.

Tudós kereskedő és tudós pap a Jászkunságban

A Jászkunságban letelepedett görögök elsősorban kereskedők voltak. Tudományos tevékenységével kiemelkedett közülük a Kiskunságban élő Zavirasz György, a magyarországi görögség jeles tudósa, aki írói és fordítói munkásságával azt tekintette legfontosabb feladatának, hogy a török elnyomás elől menekülő és a világban szétszóródott honfitársai megőrizhessék anyanyelvüket. Zavirasz György élete végéig megőrizte a kereskedői foglalkozást, miközben a boltja melletti kicsiny szobában kiemelkedő tudományos művek, fordítások születtek. Idegenben élő honfitársai számára készítette el *Kereskedelmi szógyűjtemény…* című összeállítást, a *Magyar-újgörög párbeszédek*

… c munkája pedig a mindennapi életben jól hasznosítható beszélgetéseket tartalmazott. Emellett történeti, teológiai és nyelvészeti munkákat, tankönyveket írt görög nyelven. Sokoldalúságát bizonyítja a *Négynyelvű botanikai névszótár* elkészítése. Kalocsán iskolát nyitott a görögök számára, melynek jövedelmét könyvtára gyarapítására fordította. Csaknem 15 évig dolgozott élete fő művén az első tudományos igényű újgörög irodalomtörténet megírásán. Ebben a művében 517 görög író életét és műveit dolgozta fel, akiknek munkássága a 350 éves török elnyomás alatt az antik és modern görögség közötti kapcsolatot jelentette. Munkáját a későbbi görög irodalomtörténeti kutatás is alapmunkaként használta fel. Zavirasz György 1804-ben halt meg Szabadszálláson, gazdag könyvtárát a görög egyházközségre hagyta, hogy az mindenki számára hozzáférhető legyen. Életműve, munkássága a magyar-görög szellemi kapcsolatok szép példája.

Az idegenben élő görögök számára a nyelvnél is fontosabb összetartó erő volt a vallás, amit nemzedékeken át megőriztek. Valamennyi fennmaradt emlékanyagukból az ősi ortodox vallás fontossága, tisztelete tükröződik. A Jászkunságban egyetlen városban Karcagon épült görögkeleti templom a helyi és környékbeli hívek adományaiból, ami felújítva ma is látogatható. Itt teljesített papi szolgálatot csaknem 50 éven át Popovics János, aki felismerte, hogy egyre inkább elmagyarosodó hívei csak akkor őrizhetik meg vallásukat, ha azt magyar nyelven gyakorolják. Karcagon készült el *„Az ortodox hitvallók imakönyve „Synopsis…”* fordítása, amely 1861-ben Nagyváradon nyomtatásban is megjelent. Emellett több görög nyelvű egyházi könyvet, szertartáskönyvet fordított magyarra, mint az *Isteni Szent Evangéliumok, a Hagiazmatárion, a Három Liturgia,* ezek azonban kéziratban maradtak. Az általa vezetett anyakönyvekből is jól látható az elmagyarosodás folyamata: a század végére egyre inkább csökken a különböző szertartások, főként a házasságkötések, keresztelések száma. Popovics János a karcagi katolikus temetőben, egykori görög hívei körében nyugszik, fordítói munkásságát unokája Popovics Konstantin folytatta.

Bár Zavirasz György és Popovics János tevékenysége, fordítói munkássága látszólag ellentétes irányú, mégis mindkettőjüket ugyanaz a nemes szándék vezette: a görög azonosság, a nemzeti tudat megőrzése a változó körülmények között, a változó lehetőségek keretein belül.

A jászkunsági görögök emlékét a karcagi görög templomon kívül a temetőkben lévő síremlékek és néhány fennmaradt egyházi tárgy őrzi. Több településen a régi boltok helyét is megőrizte a lakosok emlékezete, s ma is *görög utcaként* emlegetik azokat az utcákat, ahol egykor boltjaik álltak. Ezen túl pedig rendkívül gazdag iratanyag maradt ránk az egykor itt élt görögökről, melynek segítségével történetük, tevékenységük főbb jellemzői, olykor pedig egy-egy életút fontos állomásai is jól nyomon követhetők.

Összegzésként megállapítható, hogy a Jászkunságban a görögök tekinthetők az első idegenből betelepült vállalkozóknak, akik egy különleges jogállású, s a redemptiót követően a polgárosodás számos elemével rendelkező környezetben az adott időszakban saját eszközeikkel jelentős mértékben segítették a polgárosodást. Tevékenységükkel sokáig pótolták a helyi munkamegosztásban meglévő hiányt, és az idők során elfogadott, később pedig teljes mértékben egyenrangú tagjaivá váltak a kiváltságos közösségeknek.

Az egykor a Jászkunságban élt görögök az idők folyamán elmagyarosodtak, életmódban és mentalitásban is a helyi értékrendhez alkalmazkodtak. Ez a folyamat törvényszerűen járt együtt a kereskedelemben betöltött szerepük csökkenésével, és az őket váltó új kereskedőelem térnyerésével.

Irodalom

Bagi Gábor 1991. *A Jászkun Kerület és a reformországgyűlések*. Szolnok.

Balogh Gábor 1869. Anyagi emelkedésünk akadályai. In: *Jászkunság*, 1869. nov. 7.

Bánkiné Molnár Erzsébet 1995. *A Jászkun Kerület igazgatása 1745-1876*. Szolnok

Bánkiné Molnár Erzsébet 2000. *Redemptusok. Gazdaság és életmód Kiskunfélegyházán a redempció első évszázadában*. Debrecen

Bánkúti Imre 1975. Egy görög kereskedő tevékenysége Kecskeméten és a Délalföldön. In: *Cumania*. Kecskemét, 80.

Bur Márta 1978. A balkáni kereskedők és a magyar borkivitel a XVIII. században. In: *Történelmi Szemle*, 2. 281-314.

Bur Márta 1985. A balkáni kereskedők és árukészleteik a XVIII. századi Magyarországon (1737-1753.) In: *Ethnographia*, 2-3. 251.

Dobrossy István 1975. A görög kereskedők szerepe és jelentősége Miskolc XVIII. századi üzlethálózatában. In: *A Miskolci Hermann Ottó Múzeum Közleményei*. 14. Miskolc, 23.

Eckhart Ferenc 1918. Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. században. In: *Századok*, LII. Budapest

Fodor Ferenc 1942. *A Jászság életrajza*. Budapest

Füves Ödön 1972. *Görögök Pesten 1686-1931*. Kézirat. MTA Kézirattár Budapest.

Gál Judit – Dujmov Milán 2010. *Adatok a váci ortodox keresztény közösség történetéhez*. Vác Város Levéltára, Vác.

Haupt Erik 1995. Görög kávéházak Pest-Budán. In: *Posztbizánci Közlemények*, Debrecen, 70-76.

Kupa Árpád 1893. A görögök. *Túrkeve* c. folyóirat. Március 20.

Palugyay Imre 1854. *Jászkun Kerületek s Külső Szolnok vármegye leírása*. Pest.

Papp Izabella 1993. Jászberényi görög boltok árukészlete 1737-ben. In: *Múzeumi Levelek* 71-72. Szolnok, 39-50.

Papp Izabella 1994. Jászberényi görög kereskedő végrendelete 1794-ből. In: *Múzeumi Levelek* 73-74. Szolnok. 53-62.

Papp Izabella 1996. Görögök a jászkunsági haszonbérletekben a XVIII. század végén. In: *Múzeumi Levelek* 75. Szolnok. 117-129.

Papp Izabella 1998. A görögök szerepkörének módosulása a Jászkunságban a XVIII-XIX. században. In: *Az Alföld társadalma*. Nagykőrös
Papp Izabella 2002. Görög nemes családok Magyarországon a 18-19. században. In: *Posztbizánci Közlemények* V. Debrecen. 20-36.
Papp Izabella 2004. *Görög kereskedők a Jászkunságban*. Szolnok
Papp Izabella 2011. Görög nők a Jászkunságban a 18-19. században. In: *A vászoncselédtől a vállalkozó nőig. A nő a Jászkunság társadalmában*. Jászberény
Schäfer László 1930. *A görögök vezető szerepe Magyarországon a korai kapitalizmus kialakulásában.* Budapest.

Изабела Пап:

Гърците в стопанския живот на комитат Яскун през 18 и 19 век

Балканските търговци играят значителна роля в търговския и религиозния живот на Унгария през 18 век. Дейността им била особено изявена в онези региони, където освен тях нямало други търговци.

Такъв регион бил облагоделстваният от привилегии Яскун, където още по време на османското владичество пристигат амбулантни търговци. В други части на Унгария, където местната буржоазия била по-развита, се отбелязват случаи пристигащите търговци да бъдат посрещани с неприязън и протести. В Яскун, обаче, до такава степен липсвали търговци, че балканските търговци били приети не само без съпротива, но им били дадени и редица привилегии. Този факт заслужава да бъде отбелязан, тъй като местните жители, горди със своите привилегии, трудно приемали чужди елементи. Гръцките търговци през 18 и 19 век изпълняват важна роля в местното разпределение на труда. В условията на съжителство те се адаптират към местните условия до степен асимилация, така по-късно ролята им била поета от еврейски търговци. Статията разглежда протичането на този процес.

Izabella Papp:

Greeks in the commercial and economic life of the Jászkunság

Balkan merchants played a highly significant role in Hungary's commercial and religious life in the 18th century. Their activity was particularly outstanding in regions where there were no other merchants.

One such region was the Jászkun District [Hungary today] which was particularly advantageous, where they appeared as itinerant merchants during the Ottoman occupation. In some parts of the country, where the local merchant class was strong, there sometimes were protests against and enmity towards the foreigners. However, there was such a lack of merchants in the Jászkun region that the Balkan arrivals were

not only accepted without protest, but were actually offered a number of benefits. This is particularly noteworthy because the local populace, proud of its royal prerogatives, tended to keep its distance from foreigners.

During the 18th century and the initial decades of the 19th, the Greek merchants compensated for a shortage in the local division of labor. However, complacent in their cohabitation, they adjusted so thoroughly to local conditions that Jewish merchants gradually took over the leading role. This study offers a glimpse into the main features of the process.

ЗА БЪЛГАРСКИТЕ ГРАДИНАРИ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ТЕХНИТЕ ВИДНИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛИ

Кристина Менхарт

Всяка национална общност, която живее на територията на друга държава има своя история, както и видни личности, които се стремят да увековечат спомена за предците. За изследването на българската общност в Унгария принос имат не само унгарски и български историци, етнографи или други специалисти, а също и изтъкнати членове на общността, които описват "отвътре" историческите, обществените и стопанските особености на българската колония. Настоящата статия от една страна представя научната дейност на трима, неотдавна починали изследователи на българите в Унгария, а от друга се стреми да интегрира техните възгледи за историята и бита на българските градинари.

Александър Гюров (1936–2012) завършва българска, руска и унгарска филология в СУ "Кл. Охридски", работи в Българската телевизия, а с Унгария се свързва посредством брака си. След преместването в Будапеща работи като учител, по-късно близо четвърт век е сътрудник на Българския културен институт. Научните му интереси са в сферата на унгаро-българските исторически връзки от заселването на българите на унгарска територия през историята на българската царска династия до съдбата на българските войници, загинали в Унгария (вж. Гюров 1995; 2001; 2002а; 2002б; 2003; 2005).

Лилия Пенева-Винце (1929–2007) завършва филология в СУ "Кл. Охридски", но докторската си дисертация вече пише по етнография, за традиционната уредба на българската къща. Работи в софийския Етнографски музей и е един от сътрудниците при създаването на етнографския музей на открито. Преселва се в Унгария през 1972 г., след като сключва брак с етнографа Ищван Винце. Научните й изследвания обхващат темата на традиционалното строителство, народното лозарство и винарство, традиционната народна кухня, етнографията на българските градинари и банатските българи (Пенева 1980; Пенева-Винце 1981; 1997; 2002).

Пенка Чангова-Менихарт (1917–2011) завършва педагогическа гимназия в София и следва там икономика и финанси. През 1943 г. сключва брак с представителя на унгарската корабоплавна компания "Мефтер", Ищван

Менихарт и тогава живота й се свърза с Унгария, а след войната и с българската общност в страната. Работи повече от 30 години като сътрудник в консулския отдел на българското посолство и през този период има възможност да се запознае с по-голямата част от българите, които живеят в Унгария. По време на работата си неуморно записва личните истории на градинарите, събира снимки. През 1989 г. написва първата стопанска монография на български език за дейността на българските градинари в Унгария, публикува и няколко статии и един албум със снимки (Чангова-Менихарт 1989; 1994; 1996; 2006).

Методите, които гореспоменатите изследователи използват са различни – Ал . Гюров работи с архивни материали, документира всичко точно и прецизно от историческа гледна точка; Лилия Пенева-Винце работи с класически етнографски методи (наблюдения, интервюта на терен), като сравнява наблюденията си с данните на други автори. При П. Чангова-Менихарт се наблюдава широкото използване на метода „словесна история“, където данните се събират основно от разказите и личните преживявания на членовете на общността (българските градинари), като събраният материал се допълня с обективни данни от архива. Различните изследователски методи могат да доведат и до различни изводи, като влияние оказва и периодът, когато се писани научните трудове. Настоящата статия разглежда основните направления в историята на българската градинарска общост от пристигането на първите градинари до колективизацията и промените, които се наблюдават във втората половина на 20. век през призмата на трудовете на Ал. Гюров, Л. Пенева-Винце и П. Чангова-Менихарт. Целта на изложението е обрисуването на по-детайлна картина за историята на българската градинарска диаспора в Унгария, чрез критическия анализ на основните твърдения на разглежданите автори.

Начален период на заселването

В анализираните произведения се наблюдават някои различия при датировката на първото пристигане на българските градинари-гурбетчии на унгарска територия. П. Чангова приема (по данните на Гинчев, 1887, цит. Чангова 1989), че първата група градинари е доведена в Унгария (Трансилвания, гр. Брашов) от един български търговец на коприна още през 1720 г. В трудовете на на Ал. Гюров и Лилия Пенева-Винце се среща много по-късна дата на пристигането на първата градинарска тайфа – 1865 г., като се споменава, че българските градинари тогава се появяват в околността на Пеща, във Фот. Двете дати фигурират и в статията на Мариета Борош (1973) за българските градини, като тя изтъква, че за гра-

динарите от 1720 г. няма подробни данни. Факт е, че балканските търговци (които в унгарските територии се наричат „гръцки“ заради православната им религия) имат изключително голямо значение в развитието на търговията и услугите в Унгария (ср. Пап 2014 или статиите на Марта Бур 1978; 2011). Вероятно те прокарват и пътя на българските градинари, но тяхното постепенно навлизане на унгарска територия не е документирано точно. Градовете и промишлеността на унгарска територия започват да се развиват по-интензивно след средата на 19 век и тогава се създава истинската възможност за стопанския успех на българските градинари, които използват конюнктурната ситуация, породена от липсата на едро производство на зеленчуци. От гледна точка на масовостта на заселването на българските градинари вероятно е приемлива по-късната дата (1865 г), като може да се спомене, че и по-рано е имало опити за внедряване на българската градинарска технология, които обаче остават изолирани поради липсата на големи градски центрове.

Уредба и условия на живот в българските градини

Уредбата на българската градина, както и технологията, прилагана от българските градинари се описва подробно от П. Чангова (1989), като описанието се базира основно на разказите на очевидците и личните впечатления на авторката. При изграждането на градината тя изброява следните работни фази: веднага след огледа на земята, където ще бъде градината, съдружниците започвали строежа на колибата. Изкопавали ров 4x4 метра, с дълбочина половин метър, над който правели покрив от тръстика. Колибата обикновено нямала прозорец, понякога се слагало парче стъкло между тръстиката. Отпред е бил чардакът, където са държали сечивата и са подготвяли стоката за пазара. В ранния период са спали на сламени чували, а по-късно (началото на 50-те години на 20 век) на железни кревата. Готвели са на желязна печка. Подобно описание срещаме и в статията на Л. Пенева-Винце (2002), макар че размерите на уземната къща, дадени от нея, са малко по-различни, а и строежът е малко по-сложен: дълбочина 1,5-1,8 м, слиза се вътре по 3-4 спъпала, дължината е била около 7-10 метра, а широчината 5-6 м. Покривът се направен от тръстика, поставена върху дървена конструкция и се е допирал почти до земята. Животът в тези колиби е бил изключително труден, което споделят и информаторите: „*Когато дойдох при баща си, останах изумена от това, което видях на градината: черги върху чувалите със слама, в средата на колибата един трап, пълен с вода, за да се давят бълхите*.“ (разказ на М. Бундева, цитира Чангова-Менихарт 1989, 22). През зимата тези колиби поне са били топли: „*Топла, щото е в земята, пък имахме и кожуси*.“ (Пенева-Винце 2002, 13). В названието на

уземната къща намираме противоречие между двете авторки – П. Чангова нарича този подслон просто колиба, а при Л. Пенева-Винце се среща понятието „бурдей“, с което се означава и следващата фаза на постройките, характерни за българските градинари – т. н. „дъсчен бурдей“, който се строи на нивото на земята и има приблизително същите размери като уземната къща. Тази постройка има вече и прозорци, подът е измазан с жълта кал, а покривът е покрит със слама или тръстика. Вътре градинарите са спали на нарове или патове, а по средата е била разположена маса за хранене. В дъсчения бурдей не се е живеело през зимата, той е служил за складиране на инвентара. Бордеят като уземна колиба се споменава бегло и от Ал. Гюров (2001, 148).

„Бурдеят“[44] се описва и от П. Чангова, но тя използува това понятие за тухлена постройка на нивото на земята, изградена от около 3 помещения, отделно за работниците, за газдата и за кухнята, докато при Пенева-Винце тухлената постройка фигурира като къща, която е била построена паралелно с дъсчения бурдей и в началния период е била едностайна. Явните противоречия между двете авторки вероятно се дължат на факта, че се отнасят за различни периоди и вероятно и наблюденията са направени на различни места. За да се установи точно кое название за каква постройка се отнася, би трябвало да се разгледат първоначалните данни, както и да се попитат отново още живите очевидци[45].

Уредбата и техническата база на градините се разглежда също сравнително подробно. Долапът, устройството, което всъщност осигурявя стопанския успех на българските градинари, се описва накратко от П. Чангова, тя споменава карадолап (използуван при застояла вода) и асмадолап (използуван при течаща вода), без да се занимава с техническите подробности (за тях подробно пише пр. Борош 1973). Интересен момент в стопанската монография на Чангова са разказите на практикуващите градинари за различните видове долапи, както и другите поливни методи, с които се е отвеждала водата до главната вада. След поливната инсталация се е разработвала самата градина, като преораната площ се разпределя на фитарии и тирове. Приготвянето на караястъците (ями за прегорял боклук, тор), където се сеят семената и се отглежда разсада е също важен момент в градинската работа (Чангова 1989), а тяхното разположение в близост до къщата и стопанските постройки се

---

[44] Правописът на думата не е единен при авторите, предаваме я, както фигурира в техните трудове.

[45] Информаторка от Халастелек (62 г.) описва бурдея в градината на родителите си като тухлена постройка с 2-3 помещения, където през сезона са живеели работниците (1960-те години; собствен материал, 2013).

определяло от необходимостта в студено време да се завива разсада (Пенева-Винце 2002). Задвижването на долапа до Първата световна война става с животинска сила, а след това с моторна помпа (Гюров 2001). Това вероятно не е било съвсем масова практика, има данни, че през 50-те години на 20 век в будапещенския квартал Зугло в българските градини още са работели долапи, монтирани на кладенци, които се задвижват с кон (собствен материал 2013).

Всекидневният живот в българските градини, особено в първите десетиления е бил изключително тежък, което се изтъква и от тримата автори. Работният ден е траел 16-20 часа, а храната е била оскъдна и некачествена. П. Чангова пише, че храната на градинарите се състои основно от хляб, който са дробили в чорба от зелени треви и повреден зеленчук, без мазнина, застроена с брашно, а е имало и газди, които са давали на работниците само подсладена вода и накиснат в нея хляб. Месо се ядяло рядко, най-вече по празниците. Авторката споменава и градинаря Йордан Бочков, който пръв урежда кухня за работниците си, храни ги два пъти на ден с топла храна, с което спечелва критиките на Дружеството (Чангова 1989, 21). С храненето на българските градинари Л. Пенева-Винце се занимава много по-подробно, но в основните твърдения няма значителни разлики между авторките. Пенева (2002) установява, че до към Втората световна война навиците им на хранене са идентични с тези на най-бедните български селяни, за по-голяма печалба се „пести от и от залъка“. При нея намираме и „дневния ред“ на българския градинар: закуска сутринта в 8 (чай, хляб с лук и сол), обед в 12, като се консумират най-вече боб и картофи като чорби и яхнии, употребявали се и повредените зеленчуци от градината. Месо имало в неделя и по празниците, а млечни продукти и сладки въобще не се консумирали. Вечерята била в 20 часа, ядял се или остатъка от обедното ядене или се приготвяло ново ястие. Работният ден започвал при зори, понякога по тъмно и свършвал много по-късно от часа за вечеря. Кулинарната култура на българите в Унгария се променя едва когато пристигат цели семейства и започва трайното заселване.

Внедряване на българската градинарска технология в Унгария

В трудовете на П. Чангова и Ал. Гюров се обръща специално внимание на предаването на българската градинарска технология на унгарските специалисти. От страна на унгарските изследователи тази тема е много добре проучена (ср. Ревес 1915; Ламбахер 1917; Андял 1925-26; Салва 1959; Йесенски 1979; Цибуя 1987 и др.), тук ще се спрем само на интерпретацията на двамата български автори. Факт е, че промишленото зеленчукопроизводство в Унгария се разпространява в широк мащаб след

идването на българските градинари-гурбетчии. Техният успех се дължи на по-ефективната и по-евтина поливна техника, на специалната уредба на градината и начина на производството, както и на продължителния работен ден, мизерните условия в градините и големите усилия, които градинарите полагат за постигане на колкото се може по-голяма печалба (Чангова 1989, 31). Поради значително по-ниските разходи, конкуренцията на унгарските и немските градинари не е пречела на българската търговия със зеленчук. Унгарската преса и специалистите по аграрни въпроси в първите десетилетия на 20 век провеждат сериозни дебати по темата как може да се въведе българската градинарска технология. На 1 ноември 1911 г. излиза наредбата на унгарския министър на земеделието Игнац Дарани за развитието на зеленчукопроизводството чрез внедряване на българския начин на производство, като се включат и дребни стопани в основаването на градини по български образец. От унгарска страна се полагат огромни усилия за разпространяване на българския опит, организират се курсове, обучения, основават се държавни образцови градини (Чангова 1989; Гюров 2001).

Интерпретацията на резултатите от опита на унгарските власти за въвеждане на българската градинарска технология е коренно различна при двамата автори. П. Чангова описва положените усилия като сполучливи, като дава за пример една частна (градината на Пал Титер от Медгеш) и една държавна градина (стопанството в Надтетейн, ръководено от видния агроном Ищван Ревес). Авторката пише следното: „*Усилията на официалните власти и на специалистите се увенчават с успех. Становището, че унгарския стопанин не е в състояние да обработва градина по български образец, се опровергава. Напротив, унгарците труженици доказват, че са не по-малко способни, упорити и последователни в организацията и в обработването на градини по български образец от самите българи. Такива градини има в Оча, Арад, Естергом, Надсебен, Темешвар, Торонтал, Алмаш, в околностите на Сентеш*.“ (Чангова 1989, 40). В главата *Сътрудничество* тя се спира и на сдруженията между българи и унгарци, където българските градинарски специалисти получават възможност за създаване и експлоатиране на градина на територията на унгарските крупни имения (пр. сътрудничеството на Й. Бочков и граф Зичи). Назначаването на български градинари за ръководители на градини също се споменава – според П. Чангова през 1933 г. в 97 унгарски стопанства работят общо 321 български специалисти, които организират работата в градините.

Ал. Гюров е на коренно различно становище във връзка с резултата от горе описания аграрен експеримент. Според него: „*Внедряването на „зеленчукови градини по български образец“ обаче претърпява пълен*

крах, причините се анализират от споменатия унгарски аграрен специалист Ищван Ревес, който изхожда главно от създадените пред 1913 г. в комитата Бараня 50 такива градини (...). Констатацията си Ищван Ревес отнася за цялата страна, така посочените градини имат твърде кратък живот." (Гюров 2001, 149). Авторът прави извода, че най-съществения резултат от опита за конкуриране на българските производители е получаването на едва ли не монополно право за производство и реализация на зеленчуци.

Каква е причината за толкова голяма разлика при анализа на едни и същи данни? Как може агрономът Ищван Ревес да бъде ръководител на образцовото стопанство в Надтетейн, а междувременно да обяви целия проект за внедряване на българската градинарска технология за несполучлив? Причината вероятно се крие във факта, че констатациите се отнасят за различни територии, вероятно и за различни периоди, както и показват различна авторска позиция. Гюров пише, че Ревес прави заключенията си върху 50 градини от южна Унгария, които нито по големина, нито по оборудване не отговарят на изискванията за българската градина, така неуспехът им е почти сигурен. Крахът в държавното стопанство в Шиофок, който е описан детайлно от Ревес, вероятно е настъпил поради проблеми с човешкия фактор – унгарските работници, вербувани от други части на страната просто не са били в състояние да се справят със задачата. От авторската позиция на Ал. Гюров се изтъква неуспеха, а не началото на сътрудничеството, продължило и през 30-те години на 20 век. П. Чангова набляга именно на него, особено когато дава примери за съвместната работа между унгарци и българи. Друга причина за относителния неуспех на начинанието вероятно е, че то се въвежда „отгоре", без да се съобрази с реалните условия. По-късно, през 20-те и 30-те години броят на унгарските градини по български образец бавно се увеличава, като и българските градинари отиват охотно да работят там. Например през 1934 г. българските градини са 755, а унгарските, използващи същата технология – 153[46]. Основават се и общи сдружения: 1920 година се основава Кооперацията на унгарските и българските градинари, а през 1922 г. – Унгаро-българското търговско акционерно дружество. Те съществуват само няколко години, но все пак показват стремежа към сътрудничество между унгарци и българи.

---

[46] По данни на очевидци (пр. Ю. Р. 61 г.) в Зугло е имало „български градини", т. е. градини по български образец, които са били разработени и експлоатирани от унгарски градинари (50-те и 60-те години на 20 век).

Организации на българите в Унгария

От разглежданите автори с организациите на българите се занимават П. Чангова и Ал. Гюров. П. Чангова пише стопанска монография, именно затова се спира подробно на онези сдружения, които имат стопанска роля и са свързани пряко с градинарската дейност. Тя описва Българския градинарски съюз (орган на българската стопанска емиграция в Европа и Америка), както и организациите на българските градинари в Унгария – Градинарско дружество „Св. Трифон“ (1936), Взаимноспомагателна каса (1927), Посмъртната каса (1937) и Помирителен съвет (1914). Не се занимава с Дружеството на българите в Унгария (1914), с Българската църковна община (1916) и Българското училище (1918), но пише за строежа на Българския културен дом през 50-те години на 20. век, като изтъква, че построяването му е част от стопанските успехи на българските градинари в Унгария. Основаването, функционирането и по-нататъшната съдба на българските културни институции са анализирани подробно от Ал. Гюров (1998; 2001), като авторът рефлектира и върху актуалното положение и евентуалното бъдеще на българските учреждения в Унгария. Постояването на Българския културен дом той разглежда от друг аспект, като обръща внимание на факта, че събирането на парите от дарения без помощ от страна на българската държава е едва ли не последната възможност за изявяване на културната автономия на българската общност в Унгария.

Промени в българските градини след II. световна война

Периодът на 1940-те години е преломен и в живота на българската колония в Унгария. Войната и последвалите след нея събития коренно променят начина на живот на българските градинари. Описанието на тези събития в трудовете на разглежданите изследовататели се определя основно от периода, в който е написана дадената книга или статия. Стопанската монография на Пенка Чангова-Менихарт излиза от печат 1989 година, събитията са интерпретирани през погледа на „социалистическото общество“, което от една страна означава, че характерните за системата стопански форми се фаворизират, а от друга – не се споменават или само кратко отрицателните влияния и последствия. Трудовете на Ал. Гюров са написани след промените (1995; 2001), именно затова авторът има възможност да даде съвсем различна оценка на събитията, както и да се занимава подробно с онези явления, които оказват основно и често отрицателно влияние върху съдбата на българската стопанска емиграция в Унгария. Поради тези причини сравнението на трудовете на Чангова и Гюров е проблематично, но с поставяне на

фактите един до друг може да се получи по-обективна картина за историята на българските градинари през 50-те и 60-те години на 20 век.

От октомври 1944 г. до април 1945 г. в Унгария се водят ожесточени боеве, след което постепенно се установява сталинистки тип управление, което означава и колективизация на селското стопанство, разграждането или обсебването на гражданските сдружения, одържавяване на образованието и културата. Тези явления засягат силно българските градинари, като отношението на новата власт към тях е амбивалентно – от една страна тя се стреми максимално да ограничи стопанската и културната им автономия, а от друга – има нужда от зеленчукопроизводството за осигуряване на прехраната в големите градове, затова прави и отстъпки.

Според Гюров (2001, 169) първата форма на репресия спрямо българите в Унгария е опитът те да бъдат масово репатрирани в България, като изпълнителни органи са били „Антифашисткият комитет на българите в Унгария“ и Българската репатриационна служба, съществувала до 15 септември 1947 година. Българските производители са били обвинявани, че и през войната са произвеждали, т. е. са изхранвали и хитлеристката армия. Взема се решение всички българи до един месец да напуснат Унгария или ще бъдат интернирани. Решението не се прилага, тъй като унгарските власти провеждат разследване, което изяснява, че „Антифашисткият комитет на българите в Унгария“ функционира нелегално, без разрешение на унгарското Министерство на вътрешни работи според закона от 1938 г. От друга страна унгарското Министерство на снабдяването се обръща към министъра на външните работи, като изтъква, че за осигуряването на продоволствието в Унгария е абсолютно необходима „необезпокояваната трудова дейност на работещите в Унгария български градинари“ (1945 г., Гюров 2001, 170). Ролята на българските градинари във възстановяването на следвоенна Унгария е детайлно описано от П. Чангова, която споменава поименно онези градинари, които раздават безплатно зеленчуци на населението или снабдяват болници и училища със стока на ниски цени (1989, 86-86). 1946 г. Градинарското дружество[47] възстановява дейността си и една година по-късно сключва договор с унгарския Главен стопански съвет, който отпуска заем в размер 300 000 форинта за българските производители, с който те могат да покриват производствените си разходи. 1947 г. се сключва споразумение с Унгарския общ земеделски съюз за осигуряването на българските

[47] Градинарското дружество „Св. Трифон“ съществува до закриването на Българския градинарски съюз през 1948 г.

производители, за регламентирането на минималната работна заплата и за възможността за наемане на работници. Въвежда се и нов начин на продажба, като изкупуването става в самите градини (Чангова 1989, 92). От страна на унгарските и българските власти в този период започва обаче целенасоченото стесняване на автономията на българските стопански и културни организации – 1948-1949 г. излиза унгарска наредба за контрол на всички дружества и сдружения, който засяга и Дружеството на българите в Унгария (Градинирският съюз вече не функционира), то е принудено ежемесечно да праща доклади за дейността си, а за него се пишат подробни отчети за унгарското Министерство на вътрешните работи, като се изтъква, че повечето от членовете и ръководството са безпартийни и се държат настрана от новите кооперативни стопанства (1951 г., цитира Гюров 2001, 172). Дейността на Българската църковна община (изпращането на свещениците от България) е също строго контролирана от българските и унгарските власти, а българското училище е иззето от ръцете на общността и е подведомството първо на унгарското Министерство на образованието, а после до закриването си през 2011 г. – на българското Министерство на просветата.

В началото на 50-те години общо 530 български градинари са били обявени за кулаци, включително и председателят на дружеството Тодор Киров (Гюров 2001). Градинарите в околностите на Будапеща са забъркани и в провокация с търговия на златни монети (вж. главата „Черна страница в живота на колонията“ при Чангова-Менихарт), в резултат на което са осъдени да заплатят високи глоби 86 български граждани, а 9 унгарски граждани – на затвор. Според авторката българските градинари не ги пращат в затвор, защото производството щяло да пострада. Политическите нишки на тази афера до ден днешен не са изяснени, но целта се вижда ясно – автономната и материално независима прослойка на българските градинари също трябва да се пречупи, като унгарската власт сключва компромиси, когато е нужно да се осигури снабдяването на столицата и големите градове.

Интерпретирането на колективизацията също е коренно различно при двамата автори, Ал. Гюров не се занимава подробно с нея, просто изтъква отрицателното влияние на принудителното членуване в кооперативните земеделски стопанства, както и обръща внимание на българските и унгарските закони за гражданство, които допринасят за асимилацията на българската общност. Колективизацията, като успех на социалистическото селскостопанство е разгледана подробно от Чангова, като при нея критиката и действителните последствия се четат „между редовете“, тъй като тя се стреми да не критикува явно системата, но не може да

премълчи отрицателните явления. В главата „Колективицията“ авторката се занимава с българските специалисти, които работят в унграските ТКЗС-та, както и споменава онези кооперативни стопанства, които се градят върху труда на българските градинари. За производителите в околностите на Будапеща казва, че те не проявяват голяма активност при влизането в унгарските колективни стопанства или в организирането на тяхно ТКЗС, тъй като властта на първо време не ги притеснява, понеже има голяма нужда от тяхната продукция. Авторката нарича този период (до 1960-та година) „лебедова песен“ на българското гурбетчийско градинарство, просъществувало в тази форма през последните 250 години (Чангова 1989, 101). Като конкретен пример за развоя на „кооперативното“ дело дава стопаните в Халастелек, които до 1961 година не стават членове на нито едно от ТКЗС-тата, а поддържат частно производство. 1961 г. основават ТКЗС „Егетеретеш“, за обща дейност по доставката и реализацията на продукцията. Същият пример, без конкретно назовано място фигурира и в книгата на Ал. Гюров, но интерпретацията отново е коренно различна. От негово описание става ясно, че тази колективизация е насилствена, че организаторите на ТКЗС-то правят оплакване в Посолството срещу тези, които не искат да станат членове, то от своя страна отправя вербална нота към унгарското Министерство на външните работи, като настоява градинарите да бъдат екстернирани в България, което унгарските власти отказват (Гюров 2001, 172). Организираната кооперация явно е компромисно разрешение на този неприятен за производителите конфликт[48].

Последствията от колективизацията и развитието на промишлеността се виждат добре при описанието на промените в имотното състояние на градинарите (Чангова 1989, 109-113). Тя пише, че промените настъпват изключително бавно в градините, тяхната уредба и условията на работа си остават непроменени, както и дългия работен ден. С развитието на промишлеността изчезва и евтината работна ръка, газдите са задължени да плащат и осигуровките на работниците, което също покачва разноските. Това довежда от една страна до намаляване на площта на градините, а от друга до събиране на семействата в Унгария, като гради-нарските стопанства от 50-100 декара се свиват на 3-10 декара. Градинарите се ориентират и към купуването на дворни места в покрайнините на селищата – които по думите на авторката са *„...белите дробове в градинарството. С тях дишаше градинарската професия, с тях започнаха нов живот българските стопани в периода на големите стопански*

[48] Спомената вече информаторка разказва, че баща й, градинар от Халастелек, месеци наред се е крил при роднини, за да не трябва да влезе в ТКЗС-то.

промени в страната. Дворното място замести голямата градина, където имаше армия от работници, много шум и недоразумения. То е всичко за тези, които не членове на ТКЗС, източник на доход за цялото семейство, а за производителите кооператори – помощно стопанство." (1989, 111). Производството на зеленчук на малка площ води и до технологични иновации – стопаните преминават към интензивно градинарство с оранжерии, разсадопроизводство, цветарство и спират да произвеждат култури, които изискват голяма площ и много работна ръка. През 60-те и 70-те години на 20 век много български градинари се отказват от традиционното препитание и отиват да работят в държавните предприятия, а броят на градините се намалява и поради застояването на свободните терени в град Будапеща (в III, IV, XIV, XVI, XVII, XIX район).

Обликът на българската колония се променя динамично, след заселването на градинарите съставът на общността се допълва с българи, сключили смесен брак в Унгария, като тези заселници са най-често с висше образование. Вдига се и образователното ниво на потомците на българските градинари, което основно променя професионалната структура на българската общност. Тази тенденция се описва и от тримата разглеждани автори, като сравняването на становищата им пак се влияе от времето на написването на статиите. Най-ранен е анализът на Л. Пенева-Винце (1981), която се занимава с обществените промени, които характеризират българската градинарска общност до началото на 80-те години. Установява, че българите в класическия смисъл на думата не могат да се смятат за малцинствена група, а са по-скоро селскостопански предприемачи и градинари-специалисти, живеещи извън границите на България; че те не са единна общност, защото живеят разпръснато и между тях се наблюдават все по-големи професионални и генерационни различия. Обръща внимание и върху появата на градинарската интелигенция, при която се осъществява пълната културна и социална интеграция в унгарското общество, както и на смесените бракове, които водят до загуба на етническия идентитет, езика и традицонната култура и силно променят облика на колонията.

Промените в състава на колонията анализира и П. Чангова, която установява, че в годините след II. световна война обликът на българската общност се променя с всеки изминат ден – заселват се цели български градинарски семейства, а децата им получават възможност да продължат образованието си, но за сметка на това изоставят професията на родителите си. Сключващите смесен брак имат право да се установят както в България, така и в Унгария. Така българската колония се състои не само от български граждани, в нея влизат всички, които се чувстват българи.

Ал. Гюров (2001) обръща внимание на законите за гражданство и последиците от тях върху състава на колонията: „*от средата на петдесетте години единствен извор за нарастване на членове в българските колонии в Унгария са т. нар. смесени бракове*“. Заселилите се по този начин в Унгария българи в 90%-а са с висше образование, и те, присъединявайки се към българската общност в Унгария довеждат до край интелектуализацията на българските институции и не в един случай заемат ръководна роля и в унгарския икономически, обществен и културен живот.

Заключение

В настоящата статия беше представена историята на българските градинари в Унгария през погледа на трима видни техни изследователи – Александър Гюров, Лилия Пенева-Винце и Пенка Чангова-Менихарт, прекарали целия си творчески живот в българската общност. Главната цел беше запознаването на читателите с основните моменти на трудове им, като се започне от заселването на българските градинари, уредбата и функционирането на градините, внедряването на новата технология до промените след 1945 година. Сравнителният анализ от една страна показа комплексността на проблематиката, а от друга – разкри и редица противоречия в трудовете, чието изясняване в много от случаите изисква нови проучвания и преразглеждане на суровите данни от архивите.

Чрез съпоставянето на различните авторови позиции и начини на анализ се набелязват основните моменти в развитието на българската национална общност в Унгария, добре се очертава пътят на адаптация, интеграция и асимилация, който неминуемо изминава всяка общност, която напуска родината си, за да си търси другаде прехраната. Успехът и обществената приетост на българите в Унгария се обуславя от едно технологическо нововъведение – поливното съоръжение и уредбата на градините, а трудолюбието и коректното пазарно поведение им спечелва симпатиите на населението. Общата тенденция на акултурацията се прекъсва от съзнателните усилия, които колонията полага за да запази националната си идентичност, език и култура – със създаването и поддържането на училище, културен дом и църква.

Тримата автори са единни в определянето на българската общност като „нетипично малцинство“, в изтъкването на значителността на градинарските й иновации и в съзнаването важността на опазването на традициите и културата. Различават се в научните методи, в отношението към обекта на изследването и в акцента върху различни елементи от историята на българските градинари. Със сравняването на техните становища и резултати от една страна се получават по-пълни познания за българската

диаспора, а от друга страна могат да се набележат и посоките на бъдещите изследвания.

Литература

Boross Marietta 1973. Bolgár és bolgárrendszerű kertészetek Magyarországon 1870-1945. *Ethnographia* LXXXIV., 29-50.

Бур Марта 1978. Търговски връзки между Балканите и Средна Европа през 17-18 век. В: Из историята на търговията в българските земи през 15-19 век. София, 189-228.

Búr Márta 2011. Szent Naum tisztelői Magyarországon a 17-18. században. In. Doncsev T. – Menyhárt K. – H. Tóth I. (szerk.) Magyarország és a Balkán vallási és társadalmi kapcsolatai. Bolgár Kulturális Fórum. Budapest, 103-120.

Czibulya Ferenc 1987. *Bolgárkertészet magyar földön*. Mezőgazdasági kiadó. Budapest.

Гюров Александър 1995. Bolgár betelepülők Baranya megyében az évszázados hagyományok tükrében. *Baranyai történetírás*. Pécs, 349-420.

Гюров Александър 1998. Българското училище в Будапеща – обновление и традиция. Хемус 2. 30-35.

Гюров Александър 2001. *Единадесетвековно българско присъствие в Унгария*. Българско републиканско самоуправление. Будапеща.

Гюров Александър 2002a. *Две истини няма. Последната българска царска династия – унгарски извори и родство.* Българско републиканско самоуправление. Будапеща.

Гюров Александър 2002b. *Magyar minták. A Kossuth-emigráció és a bolgár nemzeti megújhodás kibontakozása. Napkút*. Budapest.

Gjurov Alexandar 2003. *Évszázadok öröksége. A magyarok nyomai bolgár földön*. Gutenberg Kiadó, Szófia.

Гюров Александър 2005. За основните фактори и традиции на трите български преселнически вълни в унгарските земи. В: Русков Иван – Кьосева Светла (ред.): *Български календар*. Българско републиканско самоуправление. Будапеща, 42-66.

Jeszenszky Árpád 1979. Adatok a magyar zöldségtermesztés múltjából. *Kertgazdaság* 1, 74-82.

Limbacher Károly 1917. *A bolgárrendszerű zöldségtermelés és a korai főzelék és zöldségfélék termesztése*. Lőcse.

Mahács Mihály (szerk.) 1925-26. *Angyal Dezső kertészeti munkái* 1-4. Pátria. Budapest.

Papp Izabella 2014.Görögök a Jászkunság gazdasági életében a 18-19. században. Jelen kötet, XXX.

Пенева Лилия и колектив 1980. *Народната къща. Вътрешна архитектура, уредба и покъщнина*. София.

Peneva-Vincze Lili 1981. Hagyományőrzés és beilleszkedés a Magyarországon élő bolgárkertészek körében. *Ethnographia* XCII, 2-3.
Пенева-Винце Лилия 2002. За материалната култура на българите в Унгария – посторойки, облекло, храна. В: Петкова-Пападопулос Адриана (ред.): *Българи в Унгария*. Akadémia Kiadó, Budapest, 12-31.
Révész István 1915. *A hazai bolgár és bolgárrendszerű kertészetek statisztikai ismertetése.* Budapest.
Szalva Péter 1959. *A szentesi paprika*. Budapest.
Чангова-Менихарт Пенка 1989. *Под слънцето на Унгария*. Земиздат. София.
Чангова-Менихарт Пенка 1994. Дарителството като израз на родолюбие на българите в Унгария. В: *Българите в Средна и Източна Европа*. Будапеща.
Чангова-Менихарт Пенка 1996. Български родове и родствени отношения в Унгария. *Български фолклор* 5-6, 101-107.
Чангова-Менихарт Пенка 2006. *Под слънцето на Унгария*. Фотоалбум. Българско републиканско самоуправление. Будапеща.

Menyhárt Krisztina:

A bolgárkertészekről – jeles kutatóik szemszögéből

A jelen tanulmány nyomon követi a bolgárkertészek magyarországi történetét a letelepedéstől, a gazdasági innovációk bevezetésén át, a közösség integrációjáig a magyar társadalomba, három, a bolgár közösséghez tartozó kutató írásainak összevetésével. Vizsgálja a letelepedés kronológiáját, a bolgár kertek felépítését, az ott zajló munkát és a kertészek táplálkozását, a bolgárkertészeti technológia magyarországi bevezetését, a bolgárok szervezeteit, illetve a közösség sorsát a II. világháború után, ütköztetve a kutatók gyakran eltérő látásmódját, amelyet alapvetően befolyásol a kor, amelyben műveik íródtak. Az összevetés célja objektívebb kép kialakítása a bolgár gazdasági emigrációból lett bolgár nemzetiségről.

Krisztina Menyhárt:

The Bulgarian horticulturalists as seen by outstanding researchers

This study is intended as a memorial to three outstanding researchers who focused on the Bulgarian horticulturalists of Hungary, Lilia Peneva-Vincze, Penka Csangova, and Alexander Gjurov, all deceased. The outlooks and investigation methods of the three scientists differed from one another. Peneva-Vincze focused on ethnography (such as the culture of cuisine), Csangova looked at oral history and personal destinies, and Gjurov used history and demography to study the community of Bulgarian horticulturalists in Hungary. Common to all three was the enthusiasm with which they conducted their research and the love and passion with which they approached their "subjects," the Bulgarian horticulturalists of Hungary. This study

analyzes their most important findings, from the initial settlement of the horticulturalists in Hungary to the establishment of the socialist cooperative farms, pointing out contradictions and common features. Its objective is to offer a nuanced image of the history of the Bulgarian community in Hungary, and to point towards possible directions for future research.

БЪЛГАРСКИ СРЕДНОВЕКОВНИ СТОПАНСКИ АПОКРИФНИ МОЛИТВИ

Ася Събева-Юричкай

В класификацията на апокрифните молитви съществува един подвид, т. н. стопански апокрифни молитви. Наред с лечебните молитви, тези за продължаване на рода (за забременяване, лесно раждане и предпазване на новороденото), за внезапни несгоди (ухапване от куче, вълк, змия), стопанските апокрифни молитви са едни от най-често срещаните възгласи към Бога, Св. Богородица и светците (Петканова 1982).

Това е така, защото те се отнасят към храната и поминъка на средновековния човек, без които той не би могъл да съществува. Човекът създава за себе си дом, градина, орна земя, лозя, има добитък, пчели и др., които са основа на неговото съществуване. Затова стопанските молитви се отнасят за тези обекти и са твърде разпространени. Те се казват на всеослушание в присъствието на един или повече хора,често пред цялото село да запазят имотите и добитъка на хората от зло, урочасване. Това са напр. сезонните молитви против внезапни дъждове, град, наводнения, преждевременен или късен сняг, гръм или молитвите за запазването на добитъка – да го бранят от мечок и мечка, от вълк и вълчица и всякакви други диви зверове, или за умножаване на добитъка. Има даже апокрифни молитви, които пречат на виното да вкисва, употребяват се при строежа на нов дом и на нов храм, за успеха при риболов или в много други случаи (Петканова 1982; Събева-Юричкай 2008).

Стопанските молитви са жизнено важни за човека. Разполагаме и с молитви със смесено съдържание – за здраве, благополучие на човека, за стопански изгоди, здраве на добитъка, които обобщават „благополучието“ в едно.

Тук ще представим някои (общо три) репрезентативно избрани чисто стопански молитви. Едната е „Молитва против уроки по пчелите”, другата – „Молитва против вреден дъжд”, а третата – “Молитва-амулет на великомъченик Трифон за опазване на лозе, градина или нива”

(Атанасова 2001; Петканова 1982; Христова 2001). Обект на тези апокрифни молитви са части от стопанския живот и имота на хората, като най-висша ценност. Разглежданите молитви са създадени през 17–18 век, но съществуват и много по-ранни.

Текстът на първата молитва е следният:

„В името на отца, сина и светия дух. Вземи 3 стръкчета тиквени и 3 от лоза и 3 вейки от плет и с три камъка на входа, покади с тамян три пъти, месец март, ден първи.

[При разпръскване на пчелите.] *Гърмяха и летяха сладки и благи пчелици и срещна ги Св. Зосим и рече им: – Къде отивате благи пчелици? – Отиваме в галилейската планина къщи да градим. Рече им Св. Зосим: – Заклинам ви да не отивате в гората галилейска, нито къщи да градите, нито килийки. Върнете се при раба божи (кажи му името) и там градете къщи и килийки!*

Св.Зосим върна моите пчели към своята майка."

Тази молитва започва с практическата магическа част, според която трябва да се изпълнят дадени символични действия. Тиквените стръкчета, лозовите ластуни и вейките от плет служат като увиващо се средство за предпазване на пчелите от разрояване, а камъкът като застопоряващ символ за оставане на едно място. Тамянът е както канонично, но също така и извън канонично средство за опушване.

Апокрифната молитва е сезонна и календарна. Посочена е датата 1 март, когато трябва да се каже, защото тогава започва роенето на пчелите в стопанската година. На помощ се извиква Св. Зосим – покровител на пчелите, който може да спаси от бягство и така рояците пчели да останат при собственика си.

Лишаването от кошери и пчелни рояци е била голяма загуба в средновековното българско стопанство, защото медът е бил единственото подсладяващо средство, преди появата на индустриалната захар. В диалогично оформената молитва е налице и омилостивяващ подход – пчелите се назовават „благи" и „сладки".

Текстът на втората молитва е следният (със съкращения):

[Да се чете на Гергьовден, на Възнесение господне, на Св. Дух. Да се чете в четирите краища на селото до три пъти.]

"Да се помолим на Господа! Попът: – Наистина достойно, праведно и хубаво Арх. Михаил биде поставен от господа наш Исус Христос да пази реките, та дяволът да няма никаква власт над тях. Господ дойде с велика клетва с Отца, със Св. Дух да отблъсне чрез света Троица дявола от реките, за да няма той власт над християнския труд,унищожавайки го с буен дъжд...."

Следват редица заклинания към дявола *„да няма сила над християнския труд"* и *„да нямаш власт да наводняваш житата в християнските ниви"*.

И тук е налице една сезонна и календарна обоснованост – това е времето около Гергьовден, когато молитвата трябва да се чете на всеослушание, този път пред жителите на цялото село. Прави впечатление, че тази молитва се чете от свещенник, не рядка практика в средновековието и по-късно, макар че молитвата е апокрифна. Действието й трябва да се разпростре върху селото и землището му, целта й е да спаси реколтата от наводнение. В този сезон често вали силен дъжд и реките излизат от коритата си – тук предадено като силата на дявола, който прави злини. На нея се противопоставя силата на Господ, Арх. Михаил, Исус Христос, Св. Богородица, евангелистите и още няколко важни библейски персонажи. Цялата молитва представлява едно голямо заклинание против дявола, с цел той да отстъпи от зловредното си влияние и да напусне селото и землището му. На лице е дуалното противопоставяне между злото и доброто.

Предавам и текста на третата апокрифна молитва:

„Виждам, прочее, аз, грешният и последен (сред човеците) Трифон, тези изгарящи плодове и като ги съжалих, с тази молитва се обърнах към моя Господ бог, за да погине всяка твар, която поврежда всяко лозе, дърво или зеленчук, нива или градина. Коленичих пред човеколюбивия Бог с думите: – Послушай, Боже, призоваващия те и изпрати от своето обиталище ангел, който да порази всеки лукав и зловреден звяр, унищожаващ лозя, градини и ниви. На тези нечисти животни изчитам

имената: гъсеници, скакалци, червеи, червейо-гъсеници, врабци, мухи, комари, въшки, хлебарки, бълшици, плъхове и др. Всички, които повреждат листата, гроздето и другите плодове и зеленчуци аз свързвам сам със следната клетва:

– Заклинам ви Във името на Светите ангели и на Всички сили, и на тъмните тъми, и на хилядите хилядни, които със страх пристъпват Господнята слава, не повреждайте лозето, нито нивата, нито градината, нито които и да са дървета или зеленчуци на Божия раб (тук се посочва името) или на това място, или на този храм (посочва се чия е собствеността: примерно нивите, лозята и градините на Рилския манастир), но идете във пустите планини, във безплодните дървета, където да Ви даде Господ целодневна храна. Заклинам ви във честното тяло на Христос и в кръвта му на истинен бог и наш Спасител, който се предаде за наше спасение и избавление и в Чието име сме длъжни да умираме – не измъчвайте нито лозето, нито нивите, нито градините, нито дърветата, които дават плод, нито тия, дето не са плодни, нито унищожавайте листата и зелениината. Ако пристъпите тази клетва, не пред мене, смирения и последен Трифон ще съгрешите, а пред Бога на Аврам, Исак и Яков, който ще съди живи и мъртви. Затова и по-напред Ви казах – идете в пустинните планини, в безплодните дървета и растения . Ако не ме послушате, ще помоля човеколюбивия Бог да изпрати ангелите си срещу тези твари и да ги погуби с желязо и олово. Ако престъпят клетвата ми и не чуят молитвите ми на мене, смирения и последен Трифон, заради моята клетва ще бъдат изпратени птици, които да ги изядат. И още един път Ви заклинам със святото и велико име, което бе написано на камък и камъкът не го издържа и се разпадна, както се стапя Восъкът от силата на огъня. Излезте от тука, Всякакви гадини и отидете, където Ви казах – в места непроходими и безводни, излезте завинаги от тези места обработени."

Тази молитва е едновременно отгонителна и омилостивителна.Това е заклинание към всички вредни твари, които могат да повредят реколтата от ниви, градини и най-важното – лозята. Не случайно защитник пред Бога се явява Св. Трифон, който в българската народна култура е светец-закрилник на лозята, лозарите, виното, винарите, кръчмарите и всички други дейности или хора, свързани с производството на вино. Той с помощта на Бога напъжда всички гадини (по стар средновековен начин

изброени са много вредители на посевите) в пустите планини, в безплодните дървета и растения, в места, непроходими и безводни, но все пак омилостивително там им се предлага храна като компенсация. Последната част съдържа заплаха от желязо и олово (като отгонителни средства), като тези сили биват заплашени и с изяждането им от напратени птици.

Интересен и стопански насочен е и начинът, по който се изработва нов амулет от младо животно, който после се надписва с магическия текст на апокрифната молитва (Христова 2001). Приготвянето е сложен ритуал с младо животно. Преди всичко е било необходимо да се набави „девствен„ пергамент – кожа от новородено животно, което още не е докоснало земята. Теленцето или агънцето, което е наречено за амулет е поето веднага след раждането, след което то бива умъртвено по най-безболезнен и бърз начин,така че хем да не усети болка, хем да не се повреди кожата му. След това тази кожа се обработва, изсушава и се подготвя за писане. Когато е напълно готова, в специално подбран ден и час (според целта на амулета) се пристъпва към подготвянето на перото, като при неговото подостряне се призовават различни небесни сили. Мастилата, с които се изписва амулета също са специални – черно и червено, като в черното мастило се слагали и няколко капки кръв от прилеп или друго хтонично животно, а в червеното – цинобър и екстрат от роза или шафран. В един ръкопис от 9. век са запазени описанията на 7 различни мастила за 7-те дни на седмицата. След изписването на амулета, той се оставял цяла нощ да преседи на открито небе под звездите, за да попива енергиите на космоса и едва след това се давал на бъдещия му притежател (Христова 2001).

Тези три апокрифни молитви са само една изключително малка част от молитвите със стопанско въздействие, които съществуват в българската традиция. Те са израз на стопанския бит на българския народ и са съчинени за опазване на стопанската собственост. Те са написани на пергамент или хартия и се поставят на даденото стопанско владение – под покрива или над вратата на къщата, на лозето, нивата, градината, при кошера с пчели, при добитъка и други важни стопански места. Апокрифните молитви не са табу и се четат на всеослушание, така силата им е по-голяма и действието по-пространно и широкообхващащо.

Стопанските апокрифни молитви са част от стопанския живот на българския народ през вековете, чак до днес. И в няколкото молитви, които събрах при теренната ми работа в България днес се говори за стопански блага, които се измолват от Господа, Св. Илия и Св. Богородица.Тук предавам текста на една днешна апокрифна молитва:

„*Святий Боже, смили се над нас, дай ни Твоята благост, напой земятя ни с чиста вода, дарувай ни въздух, полезен за нейното плодородие. Спаси ни от обхваналото ни зло. Дай Дух прав в замяна на връхлетелите напасти, заради молитвите на Света Богородица и всички твои светии. Амин!*

Господи Боже наш, Св. Илия, изпрати от небето дъжд, който да напои жадната земя на ситост, да има изобилни плодове, зеленчуци нужни за човеците, за да се храним със земните растения.

Боже, дай ни всички блага като подател и Отец на милосърдието. Амин!

Господи, Ти, който по твоя заповед променяш въздуха, дай на земята обилен дъжд с благотворителен въздух, за да донесе на твоите люде изобилно плодородие и по Твое благоволение да насища всяко животно поради молитвата на Св. Богородица и на всички светии.

Господи, Боже наш, Ти, който сътвори небето и земята, украсил със зеленина, трева и различни семена и като си я накичил цялата с цветя, благословил си я за благоукрашение. Сам и сега Владико, погледни от светото си жилище върху този имот и го благослови. Направи го да принася о време плодородие и го изпълни с Твоето благословение. Отдалечи от него всеки вреднонаситен вятър. Да се освети и прослави Твоето пречисто и свято име на Отца и Сина и Светия Дух, сега, всякога и во веки веков Амин!„ (Собствен теренен материал, молитвата е записана 2011 г., казана е от Александрина Манева от гр. Горна Оряховица, 80 годишна).

Така виждаме, че традицията не е прекъсната, само се е видоизменила и стопанството, по-точно селското стопанство продължава да бъде важен елемент в областта на молитвата.

Литература

Атанасова Диана 2001. Ритуални действия в неканоничните молитви. Молитвата като ритуал (по материали от РКН No. 646 НБКМ). В: *Култ и обредност. Годишник на Асоциация „Онгъл”*, т. 2. Издание на асоциация „Онгъл”, София, 48-54.

Петканова Донка 1982. Апокрифи. В: Петканова, Донка (ред.): *Стара българска литература*, т. 1. Български писател, София.

Христова Боряна 2001. *Амулетите и талисманите в българската писмена традиция*. Анибус, София.

Juricskay–Szabeva Aszja 2008. Adatok a középkori bolgár apokrif imák rendszeréhez. Előtanulmány egy összehasonlító kutatáshoz. In: Eperjessy Ernő (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiségek néprajzából* 7. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 35-62.

Jurcskayné Szabeva Aszja:

A bogár középkori gazdasági apokrif imádságok

A bolgár hagyományban a gyógyító, segítő, bajelhárító apokrif imádságok mellett, léteznek az ún. gazdasági apokrif imádságok is, amelyek a mezőgazdaság és állattartás nehézségeit hivatottak kiküszöbölni. Ennek oka, hogy ezek a szövegek a középkori ember alapvető egzisztenciáját érintették, az általa létrehozott otthon, kert, szántó, szőlő, jószágok védelmét szolgálták. A szövegek jellemzője, hogy nagy nyilvánosság előtt mondták el, hogy így védelmezzék a földet és a haszonállatokat a gonosztól. A legváltozatosabb szövegeket ismerjük: pl. égszakadás, jégeső, a fagy vagy havazás ellen, az állatokat a ragadozóktól védő imádságokat, vagy akár a bor ecetessé válását megakadályozó imát. A tanulmány ezek közül mutat be néhány jellemző példát.

Aszja Szabeva Juricskay:

Occupation-focused folk prayers in Bulgarian tradition

The concept of apocrypha comes from the Greek *ἀπόκρυφος, apókruphos*, the direct meaning of which is a hidden or secret [biblical] book. In the pre-Christian and early Christian eras (1st and 2nd centuries) the books that became the apocrypha did not have any negative connotations. At that time these works were considered real prayers, means of natural communication with god, the saints, and with other supernatural forces, to achieve positive changes in the life on Earth of the people, at least as far as defenses and healing went. This study is a presentation and analysis of Bulgarian apocrypha (folk) prayers intended to bring about success in their occupational endeavors and/or to avert failure.

MUNKÁCSI KÖRKÉP A 19. SZÁZAD ELEJÉRŐL

Cselényi István Gábor

Munkács alatt a jelen tanulmányban az egykori Munkácsi Görögkatolikus Püspökség területét értem. Köztudott, hogy ez az egyházmegye az 1646-os **Ungvári unió** gyümölcse. Ez a Rómával egyesült egyházkerület magában foglalta nemcsak Kárpátalját (Abaúj-Torna, Ugocsa, Ung vármegyéket és Bereg java részét), hanem a mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei részeket (amelyekhez a hajdúvárosok is hozzá tartoztak), sőt Borsod, Szepes, Zemplén, valamint Máramaros is. Erről a régióról, illetve annak 18-19. századfordulójának idejéről rendelkezünk egy kiemelkedő dokumentummal, amely nem más, mint az 1806-os összeírás **Bacsinszky András** munkácsi megyéspüspök, a kárpátaljai felvilágosodás vezéralakjának összeállításában.

Demográfiai kép

Mivel az összeírás a parókiák anyakönyvi adataira épült, a mű alapján kitűnő képet alkothatunk a Munkácsi Egyházmegye **demográfiai helyzetéről**. Az összeírás ugyan csak a görögkatolikusokra terjedt ki, de túlsúlyuk miatt ez sokat mond e régió tágabb népességéről is. Az érintett vármegyéket ábécé-sorrendbe állítva, az alábbi **demográfiai adatokat** kapjuk az 1805-ös évről, a Bacsinszky-féle összeírás alapján (1. táblázat).

Összesített adatok: az egyházmegyében 677 parókia volt, 507 696 görögkatolikus lélekszámmal, 3912 új házasság köttetett, 16 263 gyermek született és 13 760 ember halt meg, tehát a népszaporulat 2053 volt. Egy parókiára vetítve az arányszám: évi 24 születés, 20 haláleset, 4 fő természetes szaporulat, 5,7 házasságkötés.

Ehhez kapcsolódik az a kérdés is, **hány főből álltak** e területen a családok. Abaúj-Torna megyében ez a szám 4,5 fő, Beregben szintén ennyi, Borsodban 5,6, Máramarosban 5,1, Szabolcsban 5,65 fölött, Szatmárban 5,1. Szepes és Gömör vármegyében 5,3, Ugocsa megyében 5,3, Ungban 4,9, Zemplénben 4,7. A demográfiai adatok jól mutatják a **görögkatolikus nép életképességét**, amiből valami talán még a későbbi (1912-ben létrejött) Hajdúdorogi Egyházmegyében is tovább élt, hatott mind a mai napig.

Szokás számba venni a **népsűrűségét** is. Erről nem szól az összeírás, de vannak adatok a munkácsi püspökség joghatósága alá tartozó vármegyék népsűrűségéről, II. József idejéből. Eszerint Máramaros népsűrűsége 10 fő alatt volt, Ung és Bereg megyéé 11 és 20 között, Szabolcs, Szatmár

népsűrűsége 20 és 30 között, Borsod, Abaúj, Zemplén, Gömör, Szepes, Sáros népsűrűsége pedig 31 és 40 fő között (Frisnyák 1980, 56).

1. táblázat: A Munkácsi Egyházmegye demográfiai adatai

Megye	**Parókiák száma**	**Lélek-szám**	**Születé sek**	**Halálo zások**	**Népsza-porulat**	**Házasság-kötések**
Abaúj-Torna	22	19 612	235	44	191	193
Bereg	76	50 388	1072	885	187	305
Borsod	10	10 035	385	336	49	106
Sáros	71	50 898	1726	1465	261	414
Szabolcs	22	20 042	667	645	22	27
Szepes és Gömör	8	10 835	504	371	133	96
Ugocsa	31	23 291	662	488	174	185
Ung	68	49 266	1443	1320	123	436
Zemplén	130	89 345	3471	3109	362	696

Népi-nyelvi viszonyok

Másodjára az **etnikai-nyelvi viszonyokat** vegyük sorra. Az egyházmegye többségét **ruszin hívek** alkották. Volt idő, amikor ruténeknek (ruthéneknek), máskor kisoroszoknak vagy kárpátukránoknak nevezték őket, saját megnevezésükben azonban a ruszin (ruszinszkij) megjelölés vert gyökeret. A ruszinság tudatában volt, hogy eredetileg egy népet alkottak az ukránokkal, vagyis a kárpáton túliakkal, azonban a Kárpátokon belül fokozatosan elkülönültek; a jelzett időszakra úton voltak az önálló nemzetté válás felé. Önálló államiságot nem értek el, nemzetiségként is csak hazánk ismerte el őket. Ez a barátság odavissza is érvényes volt. Nemhiába szokás magyar szempontból őket „leghűségesebb népként" (*gens fidelissima*) emlegetni. Ez – a tárgyalt időszak után nem sokkal – a 1848-as-49-es szabadságharcban is megmutatkozott. Még egy jellemzőjüket szeretném kiemelni, mint görögkatolikus pap. Sorsuk egybefonódott a **görögkatolikus egyházzal.** Hihetetlen, de a Bacsinszky-féle összeírás nem is jelez egyetlen faluban sem ortodox (pravoszláv, vagy, ahogy régebben mondták, görögkeleti) híveket (ez a dominancia csak a 2. világháború utáni korban szűnt meg, sőt a szovjet éra alatt hivatalosan nem is létezett a kárpátaljai görögkatolikus egyház).

1806-ban a **ruszinok száma** a Munkácsi Egyházmegyében 345 786 fő volt, ez a püspökség híveinek 63,8%-át alkotta. A ruszinok ugyan egyetlen megyében sem tették ki a görögkatolikus népesség 100%-át, de Sáros vármegyében arányuk 98,65%, Beregben 96,75%, Ungban 95,14% volt. Az arányt csak

Szabolcs és Szatmár rontotta le, a maga 5, ill. 7%-ával (Udvari 1990, 14; Thirring 1936, 21).

A Bacsinszky-féle összeírást 1990-ben új életre keltő Udvari István így rajzolja meg a kérdéses időben a **ruszinok lakta területet**: északi határa a Kárpátok gerince a Poprád folyótól a Fehér-Tisza forrásvidékéig, déli határa Máramarosban Husztig a Tisza, Huszttól a Zemplén megyei Valaskócig. (Meg kell még jegyeznem: ruszinok kisebb tömbökben az ország több keleti térségében is éltek még, sőt Délvidékre is sokan lesodródtak – ld. Bácskeresztúri egyházmegye.) Tudjuk, volt egy ellenkező irányú mozgás is: Délvidékről szerb (rác) tömegek áramlottak fel Magyarország belsejébe, részben a Duna mentén (ld. Ráckeve, Szentendre, a Duna-kanyar rác-templomai), ahol megmaradtak ortodoxoknak, és a Tisza mentén (ld. a rácvárosokat: Rácdorog, Rácfehértó), ahol viszont egybeolvadtak a ruszinsággal, és így kerültek épp a Munkácsi Egyházmegye keretei közé. Megemlítendő, hogy egészen kis csoportokban még bolgárok (bolgár ortodoxok) is szóródtak szét az ország főleg keleti területein, Nyíregyházán is éltek bolgárkertészek, illetve görög kereskedők is voltak sokfelé.

De térjünk vissza Munkácsra és a ruszinságra. A **ruszin és magyar nyelvhatár** több-kevésbé egybeesett a Kárpátok gerincétől az Alföld felé eső dombok és az Alföld érintkezésének határvonalával. Homonnán túl a ruszin és szlovák községek egybefonódtak. A Szepességben nem egységes tömbben, hanem a lengyel falvakkal szomszédságban, keverten helyezkedtek el a ruszin falvak. A **Lexicon locorum** szerint 742 helységben dominált a ruszin nyelv. Ebből 517 községet a II. József-kori népszámlálás is megerősít (Danyi – Dávid 1960). Udvari (1990, 60) becslése szerint a ruszinság az akkori Magyarország népességének 7%-át alkotta. A biztosnak tekinthető 517 község mintegy fele 300-nál kevesebb lélekszámmal rendelkezett, csak a falvak 31%-ában élt 300 és 600 fő közötti népesség. Udvari következtetése: a ruszin települések mintegy 85%-ában olyan alacsony volt a lakosság száma, hogy iparos, kereskedő, tanító nem találhatott bennük munkát.

Ezt az etnikai képet azonban sokkal **árnyaltabban** kell kezelnünk. A „tiszta" ruszin lakosság mellett nagy számban éltek a területen **kétnyelvűek** is. A ruszin-magyar kétnyelvűek az egyházmegye 5,37%-át alkották, a ruszin-szlovák kétnyelvűek a hívek 1,65%-át, a ruszin-román bilingvisek 0,85%-ot tettek ki. És ott voltak a kifejezetten magyar, román vagy szlovák hívek is. A populáció 6,23%-a volt magyar, de Szabolcsban ez az arány 40%, Borsodban 31%, Abaújban 24% volt, a hegyaljai, a dorogi, kállói, nyíri és szántói esperesi kerületben pedig ez az arány meghaladta az 50%-ot is. (Innen érthető a későbbi Hajdúdorogi Egyházmegye, mint **magyar** egyházmegye megalakulása.) Jelentős volt a román népesség száma is: Szatmárban 74%, Máramarosban 35%-ot

értek el. Az egyházmegye lakosságának mintegy 1%-a volt szlovák. Ez az arány Abaúj-Torna vármegyében 8%, Szepesben 14% volt.

Az etnikai-nyelvi viszonyokat tovább árnyalja, hogy az itt lakók jelentős hányada **vegyes vallású volt** és vegyes házasságban élt. A népesség számottevő hányada elmagyarosodott (vagy kis mértékben elszlovákosodott). Egyetlen példa erre: Abaúj vármegyében a tiszta görögkatolikus házasságok aránya 65% volt, de ezen belül a kassai esperesi kerületben ez az arány az 50%-ot sem érte el. Másik példa: a homonnai és a nagymihályi kerületben a ruszin népesség nyelvi térvesztése volt megfigyelhető a római katolikus vagy evangélikus vallású szlovákság javára (Veres 1972, 61-66).

Társadalmi rétegződés

Egyházi konskripcióról lévén szó, a **társadalmi rétegződésről** csak közvetve kapunk képet. Más források utalnak rá, hogy a görögkatolikus népesség a nemeseket is magába foglalta. Van erre konkrét adat is. A máramarosi nemesség 1787-ben a lakosság 16,6%-át alkotta, ezek között voltak a ruszin, román kisnemesek is (Hodinka 1923, 39-43). A Bacsinszky-féle összeírás szerint az egyházmegye úrbéres népességének 65,7%-át telkes jobbágyok, 22,17%-át házas zsellérek és 11,86%-át házatlan zsellérek alkották. Udvari (1960, 64) szerint az egyházmegyében a zselléresedés folyamata előrehaladottabb szakaszban volt, mint az egyéb vallású úrbéres parasztok körében. Figyelembe kell venni azt is, hogy Szabolcs megyében (a hajdúvárosokkal együtt) kisebb volt az úrbéres népesség, hiszen a hajdúk nemeseknek számítottak.

Az egyházi jelleg miatt érdemes felidéznünk, hogy az egyes rétegek mivel járultak hozzá az **egyház fenntartásához** (vö. párbér). Kivétel nélkül minden jobbágygazda tartozott évente az adott helységben megtermő gabonaneműből a parókusnak két, a kántornak egy vékával adni. Minden jobbágy köteles volt minden évben egy napi igás (fogatos) munkát végezni. A házas zsellér köteles volt évente beszolgáltatni a parókusnak egy, a kántornak fél véka gabonát, valamint egy nap gyalog- vagy kézi munkával szolgálni a lelkésznek. Utóbbira a házatlan zsellér is kötelezve volt. 1787-től legtöbb helyen egy szekér tűzifát is kellett a jobbágygazdának adnia (Udvari 1990, 58).

Ami a **lelkészkedő papság** anyagi helyzetét illeti, a Munkácsi Egyházmegye ebben az időben évente 63 590 ezüst forint és 17,5 krajcár kongruakiegészítést kapott, ami egy-egy parókusra kivetítve 135 Ft támogatást jelentett. Ehhez járult a már említett párbér, és a stoláris jövedelmek. A szülőnő megáldásáért 6 krajcár, keresztelésért 20 kr., házassági hirdetésért 9 kr., házasok felkészítésért 18 kr., esketésért 1 Ft, 14 kr, menyasszony-avatásért 12 kr. járt. A temetés stólája 75 kr. volt, amihez még letéti evangéliumok (17 kr.) és egyebek is járultak. A gyászbeszéd, búcsúztatás „szabadáras” volt. Egy

olvasott mise „ára” 24, énekes mise 48 kr. volt. A házszentelés (Vízkereszt után) 60 kr.-ba került. Ezekben a stólákban általában a lelkész és a kántor részesedése is benne volt.[49]

Összehasonlítás kedvéért érdemes megadnunk **néhány termék korabeli árát**. 1 font (kb. fél kg) tehénhús ára 7 krajcár volt, újszalonna fontja: 20 kr., ószalonnáé: 24 kr., egy pár vágnivaló csirke: 30 kr., 1 pár tyúk: 34 kr., 1 pár kacsa: 40 kr., ősszel és télen 6 tojás, tavasszal és nyáron 8 tojás: 3 kr.[50] A szőlőmunkások napszáma a Hegyalján Szent György napig 17-21 kr., Szent György nap után 20-24 kr., szüreti puttonyos bére: 12 kr., taposó bére: 15 kr., sajtós napszáma: 15 kr. volt.[51]

Iskolaügy

A materiális javak után néhány szót a szellem táplálásról, az **iskolaügyről**. Az összeírás e tekintetben kissé hiányos. Így nem tudósít, pl. az ungvári papnevelésről és az ottani tanítóképzőről, pedig ezek a görögkatolikusság szellemi bástyái voltak. Képet ad azonban a **népiskolákról**, és főleg azok fejletlenségéről. A konskripció mindössze 95 nép-, nemzeti vagy anyanyelvi iskoláról tud, utóbbiakat néhol triviális iskoláknak nevezték. Végső soron csak minden hetedik vagy nyolcadik anyaegyházban volt anyanyelvi iskola. A filiákban kevés helyen volt iskola. Ami a népiskolák jelenlétét illeti, két véglet ezen a skálán: Abaúj, Sáros és Ugocsa vármegyékben egyáltalán nem is voltak görögkatolikus népiskolák, Szepes felső részében viszont minden községben. A fejlettebb szepességi iskolai viszonyok magyarázata: felsőbb iskolai központok (Lőcse, Kassa, Bártfa) közelsége, és a kedvező pénzkereseti lehetőségek. Ezért nem véletlen, hogy a Szepesség (annak ellenére, hogy ott a görögkatolikusok aránya kisebb volt), neves egyházi személyiségeket „termelt ki”. Részletesen megadva a számadatokat: Bereg és Borsod vármegyében 4-4 népiskola volt, Máramarosban 10, Szabolcsban 13, Szatmárban 40, Szepesben 14, Ungban és Zemplénben 5-5.

A népiskolai tanítók egyúttal kántorok (kántortanítók) is voltak, és legfőbb feladatuk a **hitoktatás** volt. Sok helyütt nem volt iskola, de valamiféle kateketizáció folyt. Ilyen volt, pl. Abaúj-Torna, ahol, mint említettem, nem volt népiskola, mégis 23 helyen volt hitoktatás. Bereg megyében 131 helyen, Borsodban 12 helyen, Máramarosban 105 helységben, Sárosban (iskola hiányában) 122 helyen, Szabolcsban 27 helységben, Szatmárban 81 helyen, Szepes és Gömör vármegyében 8 helyütt, Ugocsában (szintén iskola

---

[49] Bacsinszky András püspök stóladíjszabása, Ungvár, 1803. március 24.

[50] Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltár IV A/1 Fasc. 7. No 227. 1807, 282. 1815, 281. 1815

[51] Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltár IV/1. Fasc. 3. No 454.

hiányában) 43 parókián, Ungban 75 helyen és Zemplénben 166 egyházközségben (Udvari 1990, 79-81). Az teljes szám 793, ami, a népiskolák sovány kis 95-ös számával egybevetve, jelzi, hogy a Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye a hitélet és a liturgia továbbélésében látta elsősorban népe fennmaradásának feltételét.

Irodalom

Danyi D. – Dávid Z. 1960. *Az első magyarországi népszámlálás. 1784-1787*. Budapest.

Frisnyák S. 1980. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye 18-19. századi történeti földrajzi vázlata. In: *Acta Academiae Pedagogicae Nyíregyháziensis* 8/A.

Hodinka A. 1923. *A kárpátaljai rutének lakóhelye és múltjuk*. Budapest.

Udvari I. 1990. A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészségeinek 1806. évi összeírása. *A Vasvári Pál Társaság füzetei* 3. Nyíregyháza.

Thirring G. 1936. Az 1804. évi népösszeírás. *Statisztikai Szemle* XIV/1.

Veres L. 1972. Adatok Borsod megye 18. század eleji újratelepülésének történetéhez. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei XII*. Miskolc.

Cselényi, István Gábor:

Pánorámá Munkácsá ná nácsála 19. viká

Püd terminam *Munkács* trebá rozumité cilaje prasztránsztva bövsaé Munkácsevszykaé Grekakátalécykaé Jepárchié. Dobri szyá znále os észyá jepárchiá je plad Ungvárszykaé unié 1646. raká. Éd Rémavé tohdö szyá vérnulé ne lem territorié Püdkárptyá (kamitáté Ugocsa, Ung é kamität Bereg), na é császty tépérüsnyaha kamitátá Szabolcs-Szatmár-Bereg (szüdá prenádlezsálé haradá Hajdu), á tákoj é kamitátö Abaúj-Torna, Borsod, Szepes, Zemplén, Máramaros. Ják upozirováv szeszy regian na mezsé 18-19 sztalitiá chárákterizuje jeden szlávnöj dokument – Regiszter 1806. raká, katröj bó szasztávlenöj va vremená szlávnaha praszvitétélyá munkácsevszykaha Vládöké Ándrejá Bácsinszky. Ná asznavi szyaha regisztrá ávtar demansztruje demográfiu, jázökovi, nácianálni, szociálni sztaranö bötíá é gyilá vaskalavány á ná territorié jepárchié.

Gábor István Cselényi:

Panorama of Munkács in the early 19th century

My definition of Munkács [Mukacseve] includes the region incorporating the one-time Greek Orthodox Diocese of Munkács. This diocese, which had a union with Rome, consisted not only of Trans-Carpathia [Ukraine today] (Abaúj-Torna [today Abov-Turňa, Slovakia], Ugocsa [today partly in Romania and partly in Ukraine], and Ung [Slovak: Užský komitát or Užská župa, today partly in Slovakia and partly in Ukraine] Counties, and a good portion of Bereg County [today partly in Hungary and partly in

Ukraine) but also portions of today's Szabolcs-Szatmár-Bereg County [today in Hungary] that included the Hajdú towns and villages [Hungary] and even Borsod [Hungary], Szepes [today Slovakia and Poland], Zemplén [Slovak: Zemplín, mostly in Slovakia, with a bit in Hungary] and Máramaros counties [(Romanian: Maramureş; Rusyn: Мараморош. Today partly in Romania and partly in Ukraine]. There is an outstanding document covering this region at the turn of the 18th/19th centuries. It consists of the 1806 census, as compiled by András Bacsinszky, Diocesan of Munkács and a key figure in the Trans-Carpathian enlightenment.

The work gives us an insight into the insight into the demography of the diocese as well as of ethnic and linguistic conditions. The majority of the faithful in the diocese were Rusyns (Ruthenes). In 1806 there were 345,786 Rusyns in the Munkács Diocese, which came to 63.8 percent of the religious community or 7 percent of Hungary's overall population. Alongside the "pure" Rusyn populace was a large number of bilingual families (Rusyn-Hungarian, Rusyn-Slovak, and Rusyn Romanian) who were church members. We can also glean information on the social stratification of the diocese from the document. According to the Bacsinszky census, 65.7 percent of the sharecroppers were serfs granted a portion of the land, 22.17 percent were cotters, and 11.86 percent were land-only cotters. In Szabolcs County (including the Hajdú towns) the sharecropper population was lower since the Hajdús (herdsmen) qualified as nobility. The census also reported on the financial status of the religious leaders. During this time, the Munkács Diocese received annual funding of 63,590 silver forints (florentina, gulden or florin). and 17.5 krajcárs (krauzers, crucifera) in supplementary funds. When projected to the number of parishes, that meant 135 forints support apiece. Added to this were stola dues and lecticale. Now, a few words on intellectual nourishment, i.e. schools. The census report covers only 95 elementary, national, or ethnic language schools, sometimes calling the latter trivial schools. The instructors in the elementary schools were also cantors (responsible for choir instruction) and their primary task was religious education. In many places there was no school at all, but there was always some form of religious education, catechism. Religious education existed in 793 places which, when compared to the small number of elementary schools, suggests that the Munkács Diocese saw the primary road to the survival of its people in the sustenance of religious life and the liturgy.

НАПРЯМКИ В МИСТЕЦТВІ XIX СТОЛІТТЯ МУКАЧІВСЬКОЇ ГРЕКОКАТОЛИЦЬКОЇ ЕПАРХІЇ: БУДІВНИЦТВО ЦЕРКОВ

Бернадетт Пушкаш

Розвиток церковного управління

В XIX столітті греко-католицька церковна структура розширювалася і далі, це разом з іншим привело і до розділу мукачівської єпархії. В 1816 році 193 її парафій перейшли до новоствореної пряшівської єпархії, через пять років 72 парохії було приєднано до великоварадинської єпархії. В середині століття, в 1853 році 94 парафії відійшли до ґерлянської єпархії, а в 1873 році було створене гайдудороґське зовнішнє намісництво з 33-ма парафіями (Pirigyi: 1990, II. 59–85; Janka: 2002, 7-10).

З великими розмахом йшло будівництво нових інституцій: в 1826 році сиротинець для синів священиків, пізніше інститут по вихованню дівчат, згодом Учительська семінарія в Ужгороді. В циркулярах єпархії ординарії уніфікували літургічні переписи, внесли зміни в дисципліну посту, урегулювали діловодство та прибутки парафій. У всьому цьому визначальним стало латинське канонічне право (Janka 2013).

В часі єпископа Василія Поповича (1837–1864), в 1858 році прийшла черга на оновлення Кафедрального собору в Ужгороді, а єпископ Стефан Панкович (1864–1874) дав відреставрувати будову єпископської резиденції. Інститут по вихованню священиків, капітула і численні церковні приходи також за його заступництвом одержали значну державну поміч. Король дарував Кафедральному собору літурнічне вбрання вартістю 10 000 форінтів.

В 1864 році в Ужгороді будо створено Товариство Святого Василія Великого, яке розпочало регулярне видавання книг і часописів угорською та русинською мовами, для підтримки „морально-духовної освіти об’єднаних католиків” (Pirigyi 1990, II. 64).

В 1866 р. активізувався т. зв. гайдудорогський рух, мета якого було схвалення угорської мови як літургічної для угорськомовного греко-католицтва та заснування самостійної єпархії. В 1868 році був проведений

Вседержавний Конгрес у Гайдудороґу, в результаті цього і могло бути створеним Зовнішнє Намісництво, до якого було включено 33 парафії. Перший зовнішній намісник найважливішим завданням вважав створення комісії по перекладах з девяти членів (Farkas 1896, 18–62). Оскільки в питанні вживання угорської мови ситуація залишилася без змін, в 1898 році була створена і нова організація, Державний Комітет Католицьких Угорців Грецького Обряду. А в 1900 р. вирушила до папи Лева XIII репрезентативна проща, проте в справі угорської літургічної мови треба було чекати ще довгі роки (Emlékkönyv 1901, 19–29).

Паралельно з цим греко-католицьке священство одержало свою роль і сфері підтримки духовних і національних устремлінь русинства. Єпископ Юлій Фірцак (1891–1912) став ініціатором т. зв. „гірської акції", направленої на духовний і матеріальний підйом русинського народу. В 1897 році у цьому питанні він провів наради з парламентським депутатами комітатів Береґ, Унґ, Угоча та Мараморош. Та ініціативи, що розпочалися в цьому часі, внаслідок вибуху I світової війни припинилися (Pirigyi 1990, II. 67–68).

До створення гайдудороґської єпархії, яка об'єднала угорське греко-католицтво, черга дійшла після довгої волокити, тільки в 1912 році буллою Пія X „Christifideles Graeci". (Szabó 1913) В міжчасі, на початку XX століття, після війни виникла і ідея створення нової греко-католицької митрополії. За задумом з-під юрисдикції естерґомського та заґребського архієпископа були би вийняті мукачівська, пряшівська, гайдудороґська і крижевацька єпархії, і шляхом підняття древнього мукачівського владицтва до рангу архієпископства була би централізована греко-католицька церковна орнанізація нового часу, але ця концепція не змогла зреалізуватися (Pirigyi 1990, II.72).

В історії інституцій, самої організації і також і мистецького життя греко-католицької церкви в XIX столітті можна спостерегти устремління з одного боку модернізації, а з іншого боку тенденцій до зміцнення централізованого управління і контролю (номінація керівних єпархіальних художників і різьбярів по дереву, рекомендованих або наказаних центром проектів церков, іконостасів). Але у цій сфері, у процесі загальної втрати значення та змісту універсального сакрального мистецтва появлялися результати радше протиречивої вартості.

Дерев'яні церкви

Збереження традиції. В XIX столітті, поряд з масштабним будівництвом кам'яних церков у деяких районах історичної мукачівської єпархії продовжувалася архітектурна практика попереднього століття, і далі будувалися – хоча й у меншому числі – дерев'яні церкви. Цей спосіб будівництва в чергу зберігся на гористих, лісистих теренах поблизу кордонів з Польщею, Галичиною, де із-за матеріальних умов і сильної прив'язаності до звичних форм залишилася визначальною місцева традиція будівництва з дерева і практика сусідньої Галичини. Для цього періоду є характерним специфічне слідування за традицією, яке можна назвати майже романтично-історизуючою тенденцією.

У Верхній Угорщині велика частина збудованих в цьому часі церков йде за найбільш архаїчним типом, за типом церкви-будинку (*Іновце* /Inóc/, 1836; *Крива*, 1826; земплинський *Прислоп*, коло 1863 k.; *Шміговец* /Smugóc/, перебудова ранішої церкви 1894). (Ковачовичова-Пушкарьова – Пушкар 1971, 150, 220, 308). Ці будови возведені з полігональним святилищем, поздовжньою навою, доповнені західною вежею, над усією церквою покриті цільним шатровим дахом. В той же час серед вирішень святилищ трапляється чимало нових варіантів, що свідчать про настрій поекспериментувати. В *Іновцях* наприклад створено святилище формою пів-ромбу, у *Кривій* ламаною лінією пів-кола, у *Нижньому Комарнику* пів-шестикутником (трапецієвидною формою).

Виникнення гуцульської форми церкви. Поряд з традиційними, поздовжними в плані церквами, створеними пов'язанням трьох квадратних просторів (серед інших *Буковец* /Bukóc/, 1808) (Макушенко: 1976, 63) на Закарпатті появився своєрідний варіант церкви т. зв. гуцульського дерев'яного храмового будівництва, який є звичний по той бік Карпат, тобто церкви з хрестовидним планом (Тарас 2007, 416-417). Дерев'яна церква такого типу була збудована в *Ясінях* /Kőrösmező/ в 1824 році. У плані цієї, одної з найбільш специфічних у Мукачівській єпархії поствізантійських церков до центрального квадрату приєднуються менші, теж близько квадратні простори. Вдумливо сконструйована будова урівноважена по пропорціях: розмір ширини святилища і притвору дала половина поздовжнього розрізу нави, ширина бічних частин дорівнює діагоналі святилища, висота найбільшої частини рівна абсолютній довжині церкви (Могитич 1987, 183–186).

Подібно до більшості церков гуцульського типу її східно-західна вісь довша від осі перехресних її частин. Відповідно до звичних вирішень церков такого типу над навою створено восьмигранна шия, завершена наметовим верхом з ліхтарем, вона майже вписується в ряд перехресних частин з двосхилими дахами, зі середини вивершеними коробовим склепінням. Іншу подібну будову, дерев'яну церкву воздвигнуту за планом рівнораменного хреста, за надписом, що зберігся, поставлено в 1871 році в Лазещині (*Mezőhát)* (Сирохман 2000, 609–611). Деякі перекази згадують, що церква ніби мала бути збудована в 1780 р. і була перевезена з Галичини на санях (Могитич 1987, 184).

Будівництво кам'яних церков

Модернізація. На території історичної мукачівської єпархії будівництво кам'яних церков, що розпочалося в XVIII столітті, на протязі XIX століття одержало ще більший розмах. Під знаком модернізації давніші дерев'яні церкви у ряд замінюються цегляними та кам'яними церквами. За розпорядженням Королівської Намісної Ради про наказ будування кам'яних церков (1797) повстав ряд нових греко-католицьких церков, перші на території заснованих Йосифом II. (Гаджега 1922, 221). Сатмарського та кошицького зовнішніх вікаріятів: на Угорський низовині, в Сатмарі, Саболчі і у Верхній Угорщині, в першу чергу в Земплині і в сусідніх комітатах. На Закарпатті цей процес відбувся в середині XIX століття, по розпорядженню мукачівського єпископа Василія Поповича (1837–1864) (Пекар 1997, 422). В часі його владицтва на території мукачівської єпархії, не враховуючи зовнішніх вікаріятів, стояло всього 30 кам'яних церков, після його смерті їх число виросло до 234 (Кралицкій: 1893, 93–94).

Масштаб нових греко-католицьких будівництв, особливо у першій половині XIX століття виразно більший, порівняно з числом нових храмів, збудованих іншими церквами та релігійними структурами. (Lyka: 1922, 293). Вірогідно в цьому зіграло роль і те, що в процесі еманципації і укріплення греко-католицької церкви консолідація церковних приходів саме на цей період створила можливість, щоб подібно до інших релігійних формувань, одержати храм збудований з твердого матеріалу. Те, що це піднесення до рівню інших наскільки було повільним, підтверджує і той факт, що і у більшості збудованих вже раніше – на кінець XVIII століття – греко-католицьких церков лише у той час настала черга їх обладнання, а саме поставлення іконостасу. У Верхній Угорщині між 1800 і 1846 роками кам'яні церкви були збудовані вже в близько сорока населених пунктах (Lyka 1922, 326). Так у Земплині у цей період збудована церква у *Вашаргеї* /Vásárhely/ (1800), *Дамовці /D*ámóc/ (1816-

32), в *Комлошці* /Komlóska/ (1820) (Véghseő - Terdik: 2012, 210, 211). А на території мараморошського вікаріяту серед іншого греко-католицькі церкви повстали в 1800 році в *Госсумезе* /Hosszúmező/, а в 1801 р. в *Мараморошсігеті* /Máramarossziget/ (Слободян 1994, 70–71).

Сліди місцевої поствізантійської архітектурної традиції – крилоси і трійка веж. Серед збудованих у великому числі на протязі XIX століття пізньобарокових, класицизуючих церков тільки в випадку кількох з них можна вказати на риси, що вказують на давнішу східну традицію. Друга частина склепіння нави пізньобарокової церкви в *Нірдюлаї* /Nyírgyulaj/, що повстала між 1800 та 1807 роками (Terdik 2011, 29) дещо ширша від першої, а це вказує на її хрестовидний у плані характер, на церкві башта над середохрестям завершена потрійним хрестом (Entz: 1987, II. 187). Ці ознаки і можуть вказувати на дальше існування традиції акцентованої нави і виходячих з неї крилосів. З хрестоподібною навою подібного характеру, але з виступаючою – щоправда лише як ризаліт – бічною навою, що нагадує рамено хреста, була збудована пізньобарокова церква в *Ніркарасі* /Nyírkarász/. Дані, які згадує раніша література, відносяться до попередніх дерев'яних церков. (Véghseő–Terdik 2012, 144). Перша з 1735-1736 р. (Schematizmus 1982), друга збудована в 1795 р. (Czagány–Kálmán–Kürthy 1988, 339). Кам'яна церква була збудована між 1808 та 1816 роками будівничим,який походив з Надькароя /*Nagykároly*/ (Entz 1987, 193). Колишню пізньобарокову церкву в *Годасі* /Hodász/ (1807) збудували за планом афонського характеру, у виді листка конюшини, вже відомим в архітектурі кам'яних церков XVIII століття: в останню, східну частину нави, поєднаної з півколом святилища, добавили бокові північну і південну хорові ніші. (Entz 1987, I. 431; Véghseő–Terdik 2012, 182). Цю церкву через статичні проблеми перед 1998 знесли, побудувавши нову. Подібно збудована в 1832 році і пізньобарокова церква в *Уйфегерто* /*Újfehértó*/ (Entz 1987, II. 406).

В класицистичній церкві в Цигелці /C*igelka*/ в комітаті Шарош (1816) на спільному сідловому даху нави і святилища появилися менші шоломи, що повторюють силует шолома західної вежі церкви. Ці шоломи вежі акцентують поздовжню вісь церкви таким способом, що вони нагадують ряд церковних веж, що підіймаються в сторону заходу все вище, а це в свою чергу є органічною часткою двохсотлітньої традиції місцевої лемківської церковної дерев'яної архітектури.

Притримування до середньо-європейського розвитку – пізньобарокові, класицистичні ознаки. Більшість створених в XIX столітті парафіяльних церков повстали як варіанти на основі опрацьованих у другій половині XVIII століття типових проектів. За загально поширеною практикою вони будувалися з півокруглим чи сегментнолінійним півкупольним святилищем, з поздовжньою, єдиною навою, покритою двомачотирма чеськими парусними склепіннями, на західному фасаді з чотирикутною в плані вежею, завершеною складним шоломом з лантерною.

В оформленні фасадів у першій половині століття домінували ще пізньобарокові формальні знаки (*Фабіангаза* /Fábiánháza/ перебудова ранішої церкви: 1829; *Сакой* /Szakoly/ 1826-34, перебудовано: 1936) (Véghseő–Terdik 2012, 181, 166), а також стилеві засоби класицизуючого пізнього бароку. У цих церквах фасадна вежа приєднана до нави дуговидною аттичною стіною або трикутним фронтоном, її членують три рівні вузькі прості карнизи, а над завершеним дугою західним входом глуха арка чи менше кругле вікно. На бічних стінах, де-не-де членованих лізенами, навколо завершених також дугою вікон появляються прості обрамлення (*Торньошпалца* /Tornyospálca/, 1810-16). (Entz 1987, II. 387; Véghseő–Terdik 2012, 147). Як оздобніше вирішення на вежі – стінні зеркальні ніші, на фасаді просте членування головним карнізом та лізенами доповнено наріжними елементами (*Напкор* /Napkor/, 1866) (Véghseő–Terdik 2012, 159). Завершені рівно чи дугою ворота західного входу місцями одержали різьблене розетами кам'яне обрамування (*Уйфегерто* /Újfehértó/ – на його декорованому трояндами сегментнодужному покрайному камені дата – 1832; в *Орош* /Oros/, 1854 – бачимо декор у формі лаврових листків, а на стеблових каменях кам'яну троянду; *Напкор* /Napkor/).

Від середини XIX століття все поширенішим стало вживання *класицистичних,* пізньокласицистичних формальних ознак - (*Буй* /Buj/, 1818–1825; *Нірташ* /Nyírtass/, 1851, *Янкмайтіш* /Jánkmajtis/, 1855), (Entz 1987, I. 314, 449; II. 219). Притримування до віденського класицизму у цей період характерне особливо для церков, збудованих у Верхній Угорщині (Lyka 1922, 293).

На Закарпатті серед новозбудованих церков у класицистичному стилі збудована в 1806 році греко-католицька церква в *Вилоку* /Tiszaújlak/, (Schematismus 1915, 141). На західному фасаді однонавної церкви з вужчим ніж нава святилищем відкривається проста брама з рівним завершенням, над нею півкола вікон, подібних до вікон нави. Фасад завершено

тимпаном, що опирається на головний карниз, він з круглим вікном. Над ним підноситься фасадна вежа з балконом навруги, квадратна в плані, яка від кругового балкону становиться восьмикутною, вежу завершує восьмикутний шолом пірамідальної форми. Отож у цьому районі вирішення вежі з балконом навкруги неї стало популярним, таке рішення бачимо і на вежі збудованої в 1859 році в *Мукачеві* класицистичної греко-католицької церкви, його вплив до певної міри вплинув і на інші перебудови в кінці століття (див. зламне завершення восьмикутних веж ужгородського Кафедрального собору), (Schematismus 1915, 71).

Церкви, збудовані в кінці XVIII, на початку XIX століття, в багатьох випадках вже в другій половині XIX століття були перебудовані – і саме в класицизуючому стилі. Вежа колишньої церкви в *Ніредьгазі* /Nyíregyháza/ (1774) в першій половині XIX століття одержала своєрідний шолом з низькими уступами. На західному фасаді церкви за фотографіями було членування, що нагадувало колонний зал (Entz 1987, II. 178).

Готуючись до рубежу століття – еклектика. В останній третині XIX і на рубежі наступного століття, в часі оновлення збудованих раніше церков, або у будованих вже в значно меншому числі нових церквах поряд з дальшою наявністю традиційних пізньобарокових елементів появляються і еклектичні стилеві засоби історизму. Це можна спостерегти в першу чергу у виборі декору фасаду, що віддзеркалює намір ефектного осучаснення зовнішнього вигляду церкви. В цьому часі збудована нова неороманська вежа в *Тісавашварі /Tiszavasvári/*, в *Орошi* /Oros/, *Бекені* /Bököny/ коло 1900 року перебудовують вежу вже в історизуючому стилі (Entz 1987, I. 311; II. 251, 380). В *Надьдобоші* /Nagydobos/ греко-католицька церква перебудована в неороманському стилі в 1883 році. Після розібрання старої церкви в *Ніредьгазі* /Nyíregyháza/, в 1896–1897-му нова парафіяльна, згодом єпископська церква з парою веж на фасаді збудована по проектах *Берталана Войтовича* /Vojtovics Bertalan/, яка поряд з історізуючими стилевими ознаками фасадів у плані нагадує східне тридужне вирішення: до нави додається ніби поперечна, хрестовидна нава, приєднуються з подібними до святилища полігональні раменами на горі з хорами.

Перебудови, що розпочалися у другій половині XIX століття, не залишили недоторканими і найвизначніші давніші будівлі. Перебудова *ужгородського Кафедрального собору* розпочалася вже в 1814 році, коли замість його пізньобарокової вежі була збудована пара західних фасадних веж.

Оновлення інтер'єру Кафедрального собору сталося в 1857–1858 роках, зовнішні зміни і перебудова, її розширення в пізньо-класицистичному, та еклектичному стилі відбувалося від 1876 до 1879 року. Тоді воздвигли перед фасадом Кафедрального собору і портик з тимпаном, підпертий чотирма коринфськими колонами, до якого коло головних сходів приєднано з двох боків бічні сходи, тоді ж збудували над багато профільованим головним карнізом дві трирівневі, восьмикутні вежі з завершуючими шоломами, з висуненими як балкони розділяючими карнізами. На першому рівні веж квадерну площину стіни членують лізени з коринфськими завершеннями, більш акцентованими роблять їх і наріжні різаліти. *Ужгородську* барокового часу *єпископську резиденцію* від 1844 року також доповнили новими елементами, серед іншого двома північними вежами, а побудовою каплиці Успення Богородиці приєднали до будинку церкви. Еклектичні по стилю роботи по оновленню, що носять і пізньо-класицистичні ознаки, закінчилися на 1846 рік. (Сирохман 2000, 18–21.; Памятники 1987, 182).

В 1856 році в Маріяповчі фасадну пару старих, нижчих веж з бароковими шоломами зробили вищими на 4 сажні. (Puskás 1995. XLIV/3–4.,184). Між 1868–1876 роками, після вседержавного собору, церкву в *Гайдудорогу* перебудували в романтичному стилі. Вона одержала неороманську зовнішність, і її збільшили: вона стала тринавною базилікою, внаслідок побудови двох бічних нав. В інтер'єрі - навпроти святилища і по двох боках – витворили яруси-хори (Sz. Kürti 1978).

Формування традиції новішого часу. В XIX столітті в процесі осучаснення і розширення сітки сільських церков, в будуванні парафіяльних кам'яних церков, як і попередньо, беззмінно приймали участь в першу чергу місцеві каменярі, які виконували своє завдання на пересічному провінційному рівні. В більшості вони працювали за простими, схематичними проектами, які орієнтувалися на видані у другій половині XVIII століття типові проекти (Сирохман 2000). Прості форми, ясна форма і будова, дисципліновані пропорції з одного боку популяризували приклад збудованої в дусі класицизму сучасної церкви в умовах села. Поряд з цим їх праця продовжила життя і барокових традицій попереднього століття. У своєрідний спосіб, саме через збудовані у значному числі від рубежу XVIII–XIX століття класицизуючі пізньобарокові церкви і їх обладнання стала пізньобарокова мова форм для новішого, досить

тривалого періоду акцентованою частиною греко-католицької сакральної мистецької традиції.

Бібліографія

Czagány, Kálmán – C. Kürthy, Zsuzsanna 1988. *A múlt emlékei Szabolcs-Szatmár megyéből. Műemlékjegyzék.* Nyíregyháza.

Emlékkönyv 1901. Görög Szertartású Katholikus Magyarok Országos Bizottsága In: *Emlékkönyv a görög szert. katholikus magyarok római zarándoklatáról.* Hungária Ny., Budapest.

Entz, Géza (szerk.) 1987. *Szabolcs-Szatmár megye műemlékei*. I–II. Budapest.

Farkas, Lajos 1896. *Egy nemzeti küzdelem története.* Budapest.

Janka, György 2002. A hajdúdorogi külhelynökség története. In: Ivancsó I (szerk.) *Liturgikus örökségünk I, Az első magyar nyomtatott Liturgikon megjelenésének 120. évfordulójára.* Nyíregyháza, 7-16.

Janka, György 2013. A 100 éves hajdúdorogi Egyházmegye története. Nyíregyháza

Lyka, Károly 1922. *A táblabíró-világ művészete. Magyar művészet 1800–1850.* Budapest.

Pirigyi, István 1990. *A magyarországi görög katolikusok története.* II. Nyíregyháza.

Puskás, Bernadett 1995. „A máriapócsi kegytemplom és bazilita kolostor." *Művészettörténeti Értesítő*. XLIV/3–4., 169-191.

Schematismus 1915. *Schematismus cleri ritus catholicorum dioecesis Munkácsiensis ad a. d. 1915.* Ungvár

Schematizmus 1982. *A Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Kormányzóság Schematizmusa.* Hajdúdorogi Egyházmegyei Hivatal, Nyíregyháza.

Sz. Kürti, Katalin 1978. A hajdúdorogi görögkatolikus templom ikonosztázionja. *Műemlékvédelem* XXII/1. 63-67.

Szabó, Jenő 1913. *A görög-katholikus magyarság utolsó kálvária-útja 1896–1912.* Budapest.

Terdik, Szilveszter 2011. *„... a mostani világnak ízlésse, és a rítusnak módja szerint" Adatok a magyarországi görög katolikusok művészetéhez.* Collectanea Athanasiana. Nyíregyháza

Véghseő, Tamás – Terdik, Szilveszter 2012. *„...minden utamat már előre láttad" Görögkatolikusok Magyarországon*. Strasbourg.

Гаджега, Василій 1922. Додатки к исторіі Русинов и руських церквей в Марамороше. *Науковий Збірник Т-ва Просвіта.* І. Ужгород.

Ковачовичова-Пушкарьова, Бланка – Пушкар, Імріх 1971. *Дерев'яні церкви східнього обряду на Словаччині.* Науковий Збірник Музею української культури в Свиднику – 5. Annales Musei culturae ukrainiensis, Svidník.

Кралицкій, Анатолий 1893. Память пок. епископа В. Поповича. In: Хрестоматия церковно-славянских и угрорусских литературных памятников (ред. Сабовъ, Е.) Унгваръ. 93–94.

Макушенко, Петр 1976. *Народная деревянная архитектура Закарпатья (XVIII – начала XX века).* Москва.

Могитич, Іван 1987. Громадські споруди. In: *Гуцульщина. Історико–етнографічне дослідження* (ред. Гошко, Ю.) Київ. 182–188.
Памятники 1987. *Памятники истории и культуры Украинской ССР.* Киев
Пекар, Атанасій 1997. *Нариси історії церкви Закарпаття.* Т. II. *Внутрішня історія.* Записки ЧСВВ. Серія II. Секція I. Рим – Львів.
Сирохман, Михайло 2000. *Церкви України, Закарпаття.* Львів.
Слободян, Василь 1994. *Церкви українців Румунії. Банат, Задунав'я, Мармарощина, Південна Буковина.* Львів.
Тарас, Ярослав 2007. Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат. Культурно-традиційний аспект. Інститут народознавства НАНУ, Львів.

Puskás Bernadett:

Az egyházi művészet 19. századi irányzatai a soknemzetiségű munkácsi görög katolikus püspökségben

A bemutatott időszak újabb fontos egyháztörténeti események, jelenségek kora, az egyházkormányzat fejlesztési törekvéseinek ideje: a görög katolikus egyházmegyei szervezet bővülése (Eperjesi egyházmegye, 1816., Hajdúdorogi külhelynökség, 1873.), új intézmények kiépülése, bizonyos szerepvállalás a ruszinság törekvéseinek érvényesítésében, másrészt a magyar görög katolikusság összefogása az egyházszervezeti önállóság és magyar liturgikus nyelv megvalósítása érdekében. Ugyanakkor az egyházmegye művészeti életét különféle sajátos jelenségek jellemzik.

A templomépítkezések kérdéskörét illetően, bár ebben az időszakban is épülnek még archaizáló felfogású, poligonális szentélyű, hosszanti alaprajzú fatemplomok, sőt az egyházmegyében ekkor épül először Körösmezőn bizánci kereszt alaprajzú, ún. hucul típusú fatemplom, az előző század végén megindult kőtemplom-építkezés még nagyobb lendületet vett. A késő barokk, klasszicizáló épületek egy része megőrzött néhány tradicionális jegyet (pl. a hajóból kinyúló klíroszok), azonban nagyobb részük a közép-kelet-európai stílusfejlődéshez való igazodásról tanúskodik. Ez különösen a századforduló építkezéseiben mutatkozik meg.

Bernadett Puskás:

19th century trends in religious art in the Greek Orthodox diocese of multinational Munkács

The timeframe on which this study focuses encompasses important events and phenomena of religious history including the development aspirations of the church leadership. The organization of the Greek Orthodox diocese grew to include the diocese of Eperjes [today Prešov, Slovakia] in 1816 and the Hajdúdorog [Hungary] eparchy in

1873. New institutions came into being and the church accepted a role in working to achieve Rusyn aspirations. At the same time, the Hungarian Greek Orthodox church began its effort to achieve diocesan autonomy and the adoption of Hungarian as the language of liturgy. In parallel, various specific trends began to dominate in the artistic life of the diocese.

Although some olden style rectangularly shaped wooden churches with polygonal chancels were built and a Byzantine style cross-shaped wooden church was constructed in Körösmező [Yasinia or Ясіня, today in Ukraine] as the first in the diocese, the use of stone in church-building, which had begun at the end of the previous century, picked up at this time. Some of the late Baroque classic style buildings retained certain traditional features (kliroi spreading out from the sides of the aisle) but most shifted towards the Central and East European style. This was particularly true in the architecture at the turn of the century.

AZ ELFELEJTETT ELIT. SZLOVÁK ANYANYELVŰ NEMESEK A 19. SZÁZADI FELSŐ-MAGYARORSZÁGON

Demmel József

A magyarországi szlovák kulturális-gazdasági elit történeti kontextusának a 19. századra vonatkoztatott legfontosabb kérdése a szlovák anyanyelvű nemességre irányul, pontosabban arra a feltevésre, miszerint a szlovákság a korabeli Magyarországon, csonka, elit nélküli társadalom volt, hiszen nem volt nemessége. E szemléletmód a dualizmus korai időszakában gyökerezik: az 1870-es évek elkeseredett politikai és társadalmi küzdelmeiben a szlovák törekvéseket valóban a felső-magyarországi regionális elit, a helyi nemesség támadta a legélesebben, és a szintén jelentős mértékben nemesi reprezentációjú országgyűlés támogatásával számolta fel a szlovákság olyan alapvető intézményeit, mint például a szlovák tannyelvű gimnáziumok vagy a legfontosabb szlovák kulturális egyesület, Matica slovenská. A szlovákság és a magyar nemesség kibékíthetetlen szembenállása ekkor vált olyan, korábbi időszakokba is visszavetített alapvetéssé, amely mind a mai napig döntő hatással van a téma percepciójára, mindkét oldalon[52].

Historiográfia

A magyar történelmi emlékezet a nemességet általában a magyarsággal azonosította: a nemes csak magyar lehetett, s ha esetleg mégsem, akkor legkésőbb a nemzeti ébredés pillanatában azzá vált. Ezzel szemben a szlovákság csak csonka társadalmat, vezető réteg, azaz nemesség nélküli etnikumot képezett. A magyar történészek ezért – a kiterjedt nemességtörténeti kutatások dacára – nem szenteltek komolyabb figyelmet a kérdésnek, nem tárták fel e réteg politikai, gazdasági, társadalmi vagy épp kulturális jellemzőit, ezek egymáshoz való viszonyát és időbeli változásait, és legfeljebb néhány mondat erejéig tértek ki e jelenségre nagyobb tanulmányok, monográfiák hasábjain. Jellemzőnek tarthatjuk Sziklay László 1942-es cikkének a következő sorait: „[a nemesség] *a rendi Magyarországot nemzeti állammá építeni akaró magyar nemzeti eszmében látta meg a rendi patriotizmus egyenes folytatását, és szinte maradék nélkül csatlakozott a magyar nemzeti küzdelmekhez.*" (Sziklay 1987, 118-119) Számos további példát lehetne ugyanis hozni, (pl. Gogolák 1942,

[52] A kutatást a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj és a Nemzeti Kulturális Alap Ismeretterjesztés Szakkolégiuma támogatta.

257-258; Tóth 2003) amelyekből láthatóvá válik, hogy a magyar szakirodalom ezen összetett identitású csoportot kizárólag abban a pillanatban jelenítette meg, amikor hovatartozás-tudata leegyszerűsödött, és szlovák anyanyelve kikopott az identitását meghatározó tényezők közül, teret engedve a már meglévő magyar állami hovatartozás-tudatából kialakuló magyar kulturális identitásnak. A folyamatot tehát a magyar szerzők csak érintőlegesen említették és kivétel nélkül szinte magától értetődő, gyorsan és konfliktusmentesen lezajló, organikus változásként, békés átmenetként írták le.

A szlovák történetírás az utóbbi időben szintén komoly figyelmet szentelt a kérdésnek (Holec–Pál 2006; Kovačka–Augustínová–Mačucha 2009; 2010), pedig a nemesség története az előző évtized közepéig a szlovák történettudomány által mostohán kezelt témák közé tartozott. Ennek oka, hogy 1920 után Csehszlovákia szlovák felében (a fent említett okokból) a régi Magyarország egykori elitrétege hagyományosan negatív megítélés alá esett, így az akkoriban létrejövő professzionális szlovák történetírás tárgykörén kívül került (Čičaj 2005, 11-18). A második világháború utáni kommunista hatalomátvételt követően a történészek ráadásul még markánsabban határolták el a „szlovákságot" és a „nemességet" egymástól, hiszen a *kettős elnyomás* elmélete szerint a „magyar nemes" immár nem csupán nemzeti, hanem osztályszempontból is „elnyomta" a szlovák tömegeket.

Branislav Varsik volt az első, aki ezt az elméletet *Otázky vzniku a vývinu slovenského zemianstva* (A szlovák nemesség kialakulásának és fejlődésének kérdései) című, 1988-ban megjelent munkájában, érdemben cáfolta. A könyvben Varsik az öt, etnikailag leginkább szlovák vármegyét (Árva, Liptó, Trencsén, Turóc és Zólyom) egyenként vizsgálva arra a kérdésre kereste a választ, hogy mennyire volt elterjedt a szlovák nyelv az adott megye nemesei között. Alapkutatásaival, illetve a Révayak, Beniczkyek, Pongrácok, Podmaniczkyek, Bánffyak 15-16. századi, eredeti szlovák nyelvű iratait közlő, mintegy hetven oldalas függeléknek a segítségével meggyőzően bizonyítja, hogy a nemesség szlovák nyelvhasználata a 19. századig legalább e vármegyékben elterjedt jelenség volt. Varsik mindebből azt a következtetést vonta le, hogy belőlük „*nemzetileg öntudatos szlovákok váltak*" volna, amit egyedül „*az osztrák-magyar kiegyezés utáni erőszakos magyarizáció*" (Varsik 1988, 96-97) gátolt meg. Ez a szemléletmód időről-időre felbukkan a későbbi szlovák nemességkutatás egyes produktumaiban is. Ivan Mrva például – némileg tovább is gondolva Varsik állítását – a következőket írta 2010-es munkájában: „*Kétségtelen, hogy a mi nemességünk a karrier és önös érdekek miatt váltott a magyar államesmére, és ha kellett, közülük egyesek élesen felléptek a nemzetiségi törekvésekkel szemben.*" (Mrva 2010, 299).

Ez a végkövetkeztetés ellentétes a magyar történészek fent ismertetett, a nyelvváltás zökkenőmentességét hangsúlyozó álláspontjával, ami rámutat, hogy a szlovák nemesség jelensége – éppúgy, ahogy a szlovák-magyar közös múlt számos eleme – kiválóan alkalmas arra, hogy mai, 20–21. századi fogalmi kereteink közé erőltetve leegyszerűsítsük, és egyoldalúan értelmezzük. Magyar oldalról nézve e nemesi csoportok szlovák anyanyelvi (kulturális) hovatartozása marad figyelmen kívül (vagy legalábbis azt feltételezzük, hogy ezt egyik pillanatról a másikra le lehetett vetkőzni, akár egy megunt ruhadarabot), míg a szlovák történészek vagy eleve negatív prekoncepciókkal közelednek e kérdéshez, vagy egyértelműen modern nemzeti identitással ruházzák fel ezt a sok szempontból premodern csoportot, amelyet „valódi nemzeti identitásától" csak erőszakkal vagy megvesztegetéssel lehetett eltéríteni.

A szlovák nemesség

A két történetírásban lezajló, ellentétes pólusú, mégis egy irányba tartó folyamatok következtében a Felső-Magyarország északi vármegyéiben élő, szlovák anyanyelvű nemesség 19. századi történetének szaktudományos feldolgozása tehát meglehetősen töredékes. Ha az anyanyelv és a nemzeti identitás összefüggésrendszerében vizsgáljuk, valóban sokszor szembesülhetünk mai szemmel már érthetetlennek tűnő jelenségekkel. Erre elegendő két konkrét példát hozni (hozzátéve, hogy számos továbbit lehetne még sorolni). Az egyik Radvánszky Antal (1807–1882) esete. Radvánszkyt a kortársak jól ismerték a szlovák nemzeti mozgalom elleni határozott fellépéséről. A kortárs szlovák történetíró, Július Botto úgy emlegette őt, mint aki a szlovák nemzet „*legelszántabb kínzóinak egyike, fajának szörnyetege*" (Botto 1923, 69), de magyar nekrológírója, Deák Farkas is kiemelte, hogy *„[A pánszlávizmus] Radvánszkyban emberére talált, mert ő, mint az őskor hősei, irgalom, kegyelem nélkül vágta le három fejét, hét fejét, kilenc fejét s mind politikai, mind egyházi téren teljesen megsemmisítette, hová karja s hatalma elért.*" (Deák 1883, 319) Ám Radvánszkynak volt egy titkos élete is: „*Az a mulatságos, hogy amikor Pesten a magyarok között vagyok, mindig áthat engem valami szlovák lélek, és ez aztán versekben nyilvánul meg.*" – írta szlovákul egy szlovák lelkészhez szóló levelében. Radvánszky ugyanis, hazatérve Zólyom megyei kastélyába szlovák verseket írt, méghozzá nem is műkedvelői szinten: pontosan ismerte a szlovák költészet aktuális állapotát, parafrazeálta Samo Chalupka verseit, és igyekezett igazodni a turócszentmártoni politikai csoport által használt ortográfiához. Költészetének művészi színvonaláról az is tanúskodik, hogy kéziratban maradt, az 1860-as, 1870-es években íródott verseiből a legrangosabb szlovák tudományos-szépirodalmi folyóirat, a *Slovenské pohľady* egy bőséges válogatást közölt (hozzátéve, hogy az életmű általuk legjobbnak ítélt darabjait, obszcén tartalmuk miatt ki kellett

hagyniuk) (Uram 1895, 315-320). Mindebből arra következtethetünk, hogy a nyilvánosság előtt a „pánszlávok" ellen harcoló Radvánszky Antal domináns nyelve (s talán anyanyelve is) a szlovák volt.

A másik példa a Kossuth-família 19. századi levéltára. Ez a családi archívum ugyanis döntő részben szlovák nyelvű iratokat tartalmaz, például az egyes családtagok szlovák nyelvű levelezését vagy a família családülési jegyzőkönyvét. Ez utóbbi, a közös birtokok igazgatására szolgáló informális családi találkozókról szóló jegyzőkönyv még 1850 után is kizárólag szlovák nyelvű volt, ami azt bizonyítja, hogy Kossuth Lajos legközelebbi rokonságának, nagybátyjainak, unokatestvéreinek a domináns nyelve még az 1848-as forradalom és szabadságharc után is a szlovák volt. (Magyar Országos Levéltár P 439 – a Kossuth család iratai. 2. csomó. 1800–1851.)

E két különös történet értelmezésekor abba érdemes belegondolni, hogy egy színszlovák vidéken a nemesek gyermekei számára sokáig a legalapvetőbb keretfeltételek sem voltak adottak ahhoz, hogy elsődleges, domináns nyelvükké a magyar váljon. Hiszen a gyermek családi környezetében nagy többségében feltehetően németül és szlovákul, a tágabb környezetében pedig kizárólag szlovákul beszéltek – a latin és a magyar nyelvvel csak iskolai éveiben találkozhatott.

Ha most, évszázadokkal később szeretnénk meghatározni e réteg főbb jellemzőit, úgy fogalmazhatnánk, hogy Felső-Magyarország olyan nemesi elitcsoportjáról van szó, amelynek tagjai hangsúlyosan a magyar nemesi nemzet, a natio Hungarica részének tartották magukat, és akik emellett a szlovák (esetleg a szlovák evangélikusok által használt cseh liturgikus nyelv, a bibličtina) valamely írott változatát az élet több meghatározó területén – például a családi élet fontos rétegeiben (a famílián belüli levelezésben, az örökhagyás vagy a családi szerződések során, esetleg a családülések jegyzőkönyveiben), továbbá a helyi közigazgatásban, a birtokigazgatásban, esetleg a regionális politikai élet keretei között – domináns nyelvként, vagy a domináns nyelvek egyikeként használták. Feltehetően ugyanez igaz természetesen a szóbeli kommunikációra is, de ennek a természetéből adódóan közvetlen forrásaink nem lehetnek. Mindez pedig azt jelenti, hogy az olyan állításokat, mint hogy a szlovákság csonka, elit nélküli társadalmat képezett a 19. században, éppúgy árnyalni kell, mint az olyanokat, amelyek pl. arról szólnak, hogy a szlovák anyanyelvű nemesek a modern szlovák nemzet elitjét képezhették volna. Érdemes inkább Tibor Pichler megállapítására hagyatkoznunk, aki arra figyelmeztet, hogy a korban a *„szlovák societa a szó szociológiai értelmében nem létezett. Ez nem jelenti, hogy ne létezett volna „társadalom" – szlovákul beszélő személyek tömegei szociálisan differenciált rétegekkel és szerveze-*

tekkel, de tény, hogy nem létezett a magyarországi társadalomtól intézményesülten elkülönülő szlovák társadalom." (Pichler 1998, 10). Véleményem szerint tehát a szlovák nemességet is úgy érdemes elképzelni, mint egy olyan szlovák anyanyelvű elitcsoportot, amelyet (az anyanyelvi tényezőt kivéve) semmilyen tekintetben nem választhatunk le a magyarországi/magyar nemesi társadalomról.

Az is lényeges kérdés, hogy a nemesség szlovák anyanyelve mennyire volt általános jelenség a 19. századi Felső-Magyarországon, hiszen fontos tudnunk, hogy kivételes esetekről vagy a korabeli regionális társadalom alapvető jellemzőjéről beszélhetünk? A korabeli statisztikai forrásokra ugyanakkor csak óvatosan támaszkodhatunk, egyrészt, mert a vizsgált csoport jellegéből fakadóan a 19. századi statisztika sem tudott megfelelő vizsgálati kereteket felállítani, másrészt, mert ez nem volt a korban nemzeti szempontból semleges tudomány. A korszak legnevesebb magyar statisztikusa, Fényes Elek például 1843-ban 1 687 256-ra (1860-ban viszont már csak 1 105 208-ra) (Fényes 1860, 15) tette a szlovákok számát, szemben a szlovák Pavel Jozef Šafárikkal, aki 1842-ben több mint másfélszer ennyi, 2 753 000 szlovák anyanyelvűt vett számításba. A nagy különbséget valószínűleg az okozza, hogy Šafárik (feltehetően) szlovák anyanyelvűnek számította a szlovák-magyar nyelvhatártól északra élők többségét, míg Fényes (feltehetően) a magyarok közé sorolta a nem magyar anyanyelvű, de magyarul tudó személyeket is. Szlovák kortársa, Ľudovít Štúr szerint „*Fényes azonban magyar, és már csak ezért is hajlamos népe számát a lehető legmagasabbra becsülni. Csakhogy nála mindenki magyarnak minősül, aki beszéli a nyelvüket, vagy épp csak gagyog rajta valamit; igen, a fiatal nemzedéket, amely a jelenlegi előírások szerint magyar nyelvű oktatásban részesül az iskolákban, feltételezve, hogy magát már a magyarokhoz sorolja […], mint rövid időn belül teljesen magyarrá válókat jeleníti meg.*" (Štúr 2012, 109). Mindezeket azért kellett előrebocsátani, mert a szlovák nemességgel kapcsolatban kizárólag Fényes Elek kutatásaira támaszkodhatunk, ami egyúttal azt is jelenti, hogy adatait érdemes minimumszámnak tekintenünk.

A magyar liberális politikusokkal, köztük Kossuth Lajossal jó viszonyt ápoló Fényes persze nem hozta nyilvánosságra közvetlenül, hogy a magyar nemesek közül hány ezren nem tudtak magyarul még az 1840-es években sem, de műveiben találhatunk két, számunkra fontos adatsort: az egyikben a megyében élő magyarok, a másikban a nemesek számát adta meg. Azokban a megyékben ugyanis, ahol magasabb a nemesek száma, mint a magyar anyanyelvűeké, a két szám különbsége kiadja a szlovák nemesek minimumszámát, s így viszonylag pontos adatokat kaphatunk. Öt ilyen megye volt: Árvában 2456 nemes, de csak 300 magyar, Liptóban 4910 nemes és 500 magyar, Trencsénben 9813 nemes és 1500 magyar, Turócban 4800 nemes és

200 magyar, míg Zólyomban 2152 nemes és 200 magyar élt (Fényes: 1847, 139-172). E vármegyékben tehát a nemesség száma mindenütt jócskán meghaladta a magyarok számát, azaz az öt megye 24131 főnyi nemességéből Fényes Elek szerint is legalább 21431 (89%) szlovák volt. Az 1850-es, kevésbé magyar szempontokat figyelembe vevő népszámlálás ráadásul hozzávetőlegesen feleannyi magyart talált e megyékben, mint Fényes (Dányi 1993. 62-63). A két ellentmondó adatsor között ma már aligha tehetünk igazságot, de az mindenesetre jól látható, hogy Fényes adatai nem lehetnek pontosak, hiszen nem nehéz észrevenni, hogy a mindig pontos magyar statisztikus e megyékben szubjektív megítélése alapján adta meg a magyarok számát: mind az öt megyében 100-ra kerekített számokat írt be. Ráadásul Fényes azt is jelezte minden esetben, hogy nem minden magyar tartozott az úri rendbe, hanem voltak közöttük honoráciorok, értelmiségiek is.

Az így kapott adatsorokhoz pedig még hozzá kell adni a nyelvileg vegyes Nyitra, Bars, Sáros, Szepes, Hont, Gömör és Pozsony vármegye szlovák nemeseit is, ez esetben azonban még csak hozzávetőleges adatokat sem ismerünk, hiszen e megyékben a magyarok száma már meghaladta a nemesek számát, így a fenti számítási módszerrel nem boldogulhatunk. Az mindenesetre valószínű, hogy e megyékben a magyar nyelvhasználat a szlovák nemesek körében sokkal könnyebben terjedhetett, hiszen az adott megyei nemesi közösségen belül bizonyosan volt egy számottevő magyar anyanyelvű kör, amely feltehetően domináns volt a csoporton belül. Mindezeket figyelembe véve nem tartok irreálisnak egy 25 000 és 30 000 közötti számot sem, hozzátéve, hogy ez csak a magyarul gyengében vagy alig beszélő nemesek száma, a magyarul kiválóan tudó, magát magyar nemesnek valló, de a szlovákot elsődleges, domináns nyelvének érző nemesek arányát, akik Fényes statisztikájában feltehetően magyarokként szerepelnek, még csak hozzávetőlegesen sem becsülhetjük fel.

Nacionalizmusok szorításában

A kora újkorban a szlovák anyanyelvű nemesek számára még nem jelenthetett komoly ellentmondást a saját identitásszerkezetükben rejlő kettősség, sőt, gyakran fel is háborodtak, ha kortársaik nem találták magától értetődőnek. Hiszen például az 1720-as években lezajló Bencsik–Magin vita, amelyet a történészek sokszor az első magyar–szlovák nacionalista vitának tartottak (pl. Kováč 2011, 91), valójában – nyelvi vonatkozásai mellett – egyben a Werbőczy-féle Tripartitummal kapcsolatos jogértelmezés nyomán kirobbant nemesi belvita is volt. Bencsik Mihály nagyszombati jogászprofesszor az országgyűlésnek benyújtott, a nemesi jogokkal kapcsolatos, latin nyelvű propozíciójában (Bencsik 1722) többek között a szabad királyi városok jogállásával is foglalkozott, s Trencsén városát, nem utolsó sorban szlováknyelvűsége

miatt, inkább negatív színben tüntette fel. A város és a vármegye nemessége ezért megbízta Ján Baltazár Magin dubnici plébánost, hogy cáfolja meg Bencsik vádjait. Magin írásának számunkra legérdekesebb része, amikor felsorolta a legfontosabb Trencsén vármegyei szlovák eredetű nemes családokat csak azért, hogy el tudja mondani, e famíliák vissza tudják vezetni családfájukat a honfoglaló magyarokig, és hogy odaszúrjon ezzel Bencsiknek, a jóval későbbi korból származó nemességét a szemére vetve ([Magin] 1723, 98-99). Ez, a korban valószínűleg erősen személyeskedő megjegyzésnek számító mondat is jelzi, hogy a szlovák-magyar vita a nemesi értelmezési kereteken belül zajlott.

Könnyen belátható, hogy ez a sok évszázadon át természetesnek tekinthető jelenség a modern nacionalizmus megjelenésével konfliktusgeneráló tényezővé vált. Hiszen mindaddig „nemzet" alatt a nemesi rendet, a kiváltságosokat értették, függetlenül attól, hogy magyar volt-e az illető anyanyelve vagy sem: Werbőczy Tripartitumának nemzetfogalma lefele zárt, a nem magyar anyanyelvűek felé viszont nyitott volt. A modern nemzeteszme megjelenésével a rendi nemzetfogalom átalakult: egy sokszínű, évszázadokra visszanyúló kulturális, nyelvi, etnikai, rendi tradícióra épített, de létrehozott egy merőben új közösség és lojalitásrendszert, a magyar polgári nemzetet. Ennek érdekében két nagy ideológia, a liberalizmus (általános egyéni szabadságjogok) és a nacionalizmus (nyelvi egység, nemzeti történeti tudat, magyarosítás) összeillesztésére tett kísérletet. A modern magyar nemzet tehát nem nyelvi, hanem politikai közösségként jött létre, de az egynyelvűség igényével (vö.: Gyurgyák 2007, 26-27).

A modern szlovák nemzeteszme útja rögösebb volt. A pesti szlovák evangélikus lelkész, Ján Kollár (1793–1852) (róla legújabban lásd Matus: 2011a, 47-58; 2011b, 59-78; 2011c, 127-130; 2011d, 141-149) kísérelte meg először a modern nacionalizmus által ihletetten meghatározni a modern értelemben vett szlovák nemzet ismérveit: megfogalmazta a szlovák nemzeti tulajdonságokat (vallásosság, dolgosság, szelídség, az anyanyelv szeretete stb.), kijelölte a szlovák nemzeti tájakat, megnevezte a szlovákok legnagyobb hőseit és legnagyobb ellenfeleit (Kiss Szemán: 2007, 62-81; 2008, 48-68; 2010, 75 – 164). Kollár létrehozott egy – irodalmi köntösbe bújtatott – politikai koncepciót is: a pángermánizmusra emlékeztető szláv kölcsönösség elmélete szerint a szlávok egy nemzetet alkotnak, amelynek négy törzse van, az orosz, a lengyel, a cseh és a délszláv (Kiss Szemán: 2011, 174-176). A kortársai által egyébként nagyra értékelt Kollár műve azonban nem érte el a célját, a szlovákul beszélők tömegeinek nemzeti öntudatosítását. Ez a kölcsönösség-elmélet bonyolultsága mellett elsősorban annak tulajdonítható, hogy Kollár, evangélikus lelkészként továbbra is ragaszkodott a magyarországi szlovák evan-

gélikusok által használt liturgikus nyelvhez, a králicei biblia cseh nyelvét alapul vevő, ekkoriban azonban már a szlovák hívők számára is alig érthető bibličtinához. A szlovák nemzeti mozgalmat 1836 és 1856 között alapvető módon meghatározó Ľudovít Štúr (1815–1856) volt az, aki a szlovák népnyelvet emelte irodalmi nyelvvé, és aki széles tömegek számára is érthető és átélhető módon megfogalmazta a szlovák nemzet alapvető ismérveit. Iskolateremtő egyéniségével számos (jórészt papnak és tanárnak készülő) fiatalt tudott megnyerni elgondolásának, megalapította a szlovák nemzeti nyilvánosságot létrehozó első szlovák nyelvű politikai lapot, és követőivel együtt élére állt az 1848-as szlovák fegyveres megmozdulásoknak is (Demmel 2011).

A szlovák anyanyelvű nemesek tehát a két nemzeti mozgalom közötti választásra kényszerültek. Bárhogy is döntöttek, ez bizonyosan egy rendkívül lassú folyamat volt, és aligha egyik pillanatról a másikra történt. Ha a magyar kultúrnemzeti identitást választó tömegeket vizsgáljuk, érdemes abba belegondolni, hogy egy, a központtól (a korabeli infrastruktúrát figyelembe véve) kifejezetten távol fekvő, döntő többségében szlovák anyanyelvűek által lakott régió szintén többségében szlovák anyanyelvű elitrétege aligha válhat egy csapásra magyar nyelvűvé és magyar identitásúvá – ehhez legalább két, de inkább háromgenerációnyi időre lehetett szükség. Míg a másik esetben szintén egy hosszas folyamat eredménye lehetett, ha valaki úgy döntött, hogy identitásszerkezetének intézményesült tradíciókon alapuló eleme helyett inkább anyanyelve szerint határozza meg magát, kockáztatva ezzel privilegizált társadalmi helyzetének elvesztését.

Két korabeli konfliktust érdemes részletesebben bemutatni, ezek révén ugyanis feltárulhat, hogy a szlovák nemesség milyen választ adott arra, hogy a premodern magyar nemesi nemzet koncepciója lassan egy magyar kulturnemzeti koncepcióba csúszott át, illetve, hogy az általuk adott válasznak milyen visszhangja volt a modern nemzeti eszmét már magukévá tevő (szlovák és magyar) kortársak körében.

Az egyik esetről a szlovák nemzeti mozgalom vezetőjének, Ľudovít Štúrnak egy levelében olvashatunk, aki 1842 augusztusában Nyitra városába látogatott, és tanúja volt a megye közgyűlésének. A nemesek – Štúr leírása szerint mintegy ezerötszázan – a reformokkal szembeni ellenérzéseiknek adtak hangot, mégpedig a következőképp: „*minden rossz a magyarosításból ered* – idézi őket Štúr – *önök megcsaltak minket, hiszen olyan nyelven beszélnek, amelyet mi nem értünk, önöknek szlovákul kell beszélniük, mi szlovákok vagyunk, szlovák nemesek, szlovák nyelvünknek olyan értéke és súlya kell, hogy maradjon, amilyen egykoron volt neki*” (Štúr 1954, 322). Egyrészt tanulságos, ahogy a reformokkal szembenálló kisnemesi tömegeket más alkalommal heve-

sen támadó Štúr milyen lelkesen értékeli a nemesség ezen fellépését, ellenállásukat „*nagyon örömteli*” eseménynek, az „*idők nyilvánvaló szavának*” tartja. Másrészt érdemes megfigyelni, hogy a közélet magyar nyelvűsége milyen praktikus módon kapcsolódott össze e kisnemesi tömegek számára a reformokkal (pontosabban ezek elutasításával).

A másik történet egy 1840 végén zajlott liptói megyegyűlésről szól. Az ülés egyik tárgya egy leirat volt, amelyben a kormányzat megtiltotta Liptó megyének, hogy a korábbi négy helyett nyolc szolgabírói hivatalt létesítsen, így a jelenlévőknek arról kellett dönteniük, hogy a már megválasztott nyolc szolgabíró közül ki maradjon hivatalban. A Pesti Hírlap levelezője szerint „*elnökünk a tárgy mivoltát a KK és RRnek tárgyaltatás végett honi nyelvünkön szívrehatólag előadá, a mondott köznemesség pedig, ezen előadásból mit sem értvén, saját érdekének előtolására ösztönöztetve, szünni nem akaró robajjal zúgolódni kezde* […] *eme köznemesség a hely szentségéhez illő magaviseletre s a tárgynak valódi érdeme szerinti felfogására tót nyelven (mi igen természetes, mert más nyelvet nem ért) szóllítatott fel.*” (N. n. 1841, 74). A levélíró azért érezte szükségét, hogy a Pesti Hírlapban magyarázkodjon, mert az esetet korábban a pozsonyi Hírnök című lap úgy tálalta, hogy az egész közgyűlés és valamennyi tisztviselő beszéde is szlovák nyelven hangzott el, és mivel ekkor még Kossuth Lajos is csak e lapból értesült a történtekről, az akkor általa szerkesztett Pesti Hírlap egy szerkesztői jegyzetében Liptó megyéhez fordult. Felhívását (amelyre válaszul érkezett tehát a fent idézett levél) érdemes szó szerint citálni: „*Alkalmasint valami szavazati kérdés fordulhatott elő, melly a köznemességet szokottnál közelebbről érdeklé, s talán emiatt szólott valaki »hozzájok« tótul, hogy a dolgot, a mire szavazandnak, ismerjék. Azonban várva várunk Liptóból egy hiteles szót, mely a kellemetlen hírt vagy megczáfolja, vagy felvilágosítsa.*” (Kossuth 1841).

Két komoly tanulsága van ennek az esetnek számunkra. Az egyik, hogy a szlovák kisnemesség ingerküszöbét nem minden esetben lépte át az általuk nem értett magyar tárgyalási nyelv használata: az országos politikai ügyek megvitatása ugyanis többnyire hidegen hagyta őket, ha azonban a hétköznapjaikat befolyásoló kérdésről (például megyei pozíciók elosztásáról) volt szó, kiharcolták a tárgyalás szlováknyelvűségét (erre utal a nyitrai nemesek reakciója is egyébként: a magyar nyelven zajló, országos kérdésekről folytatott vita nem érdekelte őket különösebben, s csak utólag háborodtak fel a változásokon). A másik: ezen konfliktusok láthatóvá teszik számunkra, hogy a magyar hivatalos nyelv bevezetése a nem magyar lakosságú vidékeken valójában tömegeket hátráltatott politikai jogaik gyakorlásában. Sokatmondó,

hogy a liberális Pesti Hírlap mégsem ezt a demokrácia bázisát szűkítő helyzetet, hanem az az ellen való fellépést találta problematikusnak, és a „*kellemetlen hír*" „*cáfolatára*" szólított fel.

A modern nemzeti eszmét magukévá tévő szlovák és magyar kortársak tehát gyakorlatilag nem tudták értelmezni ezt az övékétől eltérő szerkezetű, összetett, premodern identitást, míg a szlovák anyanyelvű magyar nemesség leginkább abban volt érdekelt, hogy ne kelljen választania szlovákság és magyarság között. Az mindenesetre jól látható, hogy nem véletlenül merült feledésbe ez a réteg, hiszen szlovák anyanyelvük egy idő után olyan tényezővé vált, amelyről környezetük nem akart tudomást venni, míg nekik maguknak szintén érdekükben állt „agyonhallgatni" a témát. Így amikor e premodern csoport utolsó képviselői is eltűntek valamikor a 19-20. század fordulóján, emlékezetük sem élhetett tovább.

A széles körben elterjedt sztereotípiával szemben tehát még a 19. században sem lehet automatikusan megfeleltetni egymással a „nemesség" és a „magyarság" fogalmait. Ugyanakkor nem eshetünk az ellenkező végletbe sem, hiszen természetesen nem arról van szó, hogy minden Árva, Liptó, Turóc vagy Trencsén megyei nemest automatikusan szlovák anyanyelvűnek, vagy egyenesen a szlovák nemzeti mozgalom tagjának kellene tekintenünk. Épp ellenkezőleg, minden egyes esetben érdemes problematizálni legalább az anyanyelv kérdését, amikor több nemzedék óta a szlovák-magyar nyelvhatártól északra élő nemes családot vizsgálunk, és ezen, eddig meglehetősen egyszerűen és sablonosan leírt réteg bonyolult identitásszerkezetét az akkori magyarországi társadalom feltételrendszerei közé, eredeti kontextusába visszahelyezve rekonstruálni. Fontos azt is hangsúlyozni, hogy a „szlovák nemes" csak a 21. századból visszatekintve idegen, ellentmondásokkal terhelt fenomén. Nem arról van szó tehát, hogy valamiféle identitászavarként, horribile dictu köpönyegforgatásként, kettős játszmaként kellene értelmeznünk ezt a prenacionális jelenséget, hiszen Felső-Magyarország vármegyéiben sokáig ez jelentette a normalitást.

Irodalom

Bencsik, Mihály 1722. *Novissima Diaeta nobilissima Principis SS. Et OO Inclyti Regnio Hungariae partimque eidem annexarum sive propositiones academicae lege nobilitares*. Tyrnavie.

Botto, Julius 1923. *Dejiny Matice slovenskej 1863–1875*. Matica slovenská, Turčiansky Sv. Martin.

Čicaj, Viliam 2005. Šlachta – staronový problém slovenskej historiografie. In: *Československá historická ročenka 2005*. Brno 11 – 18.

Dányi, Dezső 1993. *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás*. KSH, Budapest.

Deák, Farkas 1883. Báró Radvánszky Antal emlékezete (sz. 1807. † 1882.) In: *Századok,* 1883/4.

Demmel, József 2011. *A szlovák nemzet születése. Ľudovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon.* Pozsony, Kalligram, 2011.

Fényes, Elek 1847. *Magyarország leírása.* II. Pest.

Fényes, Elek 1860. *A magyar elem s ellenesei.* Wodianer, Pest.

Gogolák, Lajos 1942. A szlovák és a ruszin nemzetiség története. In: Szekfű Gyula (szerk.): *A magyarság és a szlávok.* Budapest.

Gyurgyák, János 2007. *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története.* Osiris, Budapest.

Holec, Roman – Pál, Judit 2006. *Aristokrat v službách štátu. Gróf Emanuel Péchy.* Kalligram, Bratislava.

Kiss Szemán, Róbert 2007. Az emblematikus nemzetrajz: földrajz, néprajz, növény és állatrajz Ján Kollár művében. In: Uő.: *Magyarország panaszától Szlávia panaszáig. Irodalmi tanulmányok.* Budapest, ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, Budapest. 62–81.

Kiss Szemán, Róbert 2008. Ján Kollár, avagy a szláv nemzet jó tulajdonságai? In: Uő.: *„...garázda emberek az Etymológusok". Irodalmi tanulmányok.* ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék, Budapest. 48–68.

Kiss Szemán, Róbert 2011. *Szláv pokol Pesten. Ján Kollár munkássága 1819 és 1849 között.* Budapest, Balassi, 2011.

Kossuth, Lajos 1841. C. n. *Pesti Hírlap,* 1841. 3. szám, télhó 9.

Kováč, Dušan 2011. *Szlovákia története.* Kalligram, Pozsony.

Kovačka, Miloš – Augustínová, Eva – Mačuha, Maroš eds. 2009. *Zemianstvo na Slovensku v novoveku. I - II.* Slovenská národná knižnica, Martin.

Kovačka, Miloš – Augustínová, Eva – Mačuha, Maroš eds. 2010. *Rod Révai v slovenských dejinách. Zborník prác z interdisciplinárnej konferencie, ktorá sa konala 16.-17. septembra 2008 v Martine.* Slovenská národná knižnica. Národný bibliografický ústav, Martin.

[Magin, Ján Baltazár] 1723. *Murices Nobilissimae et novissimae diaetae Posoniensis scriptori sparsi sive Apologia pro inclyto Comitatu Trenchiniensi, ejusdemque nominis Civitate conscripta adversus calumnias.*

Matus, László 2011a. Első lépések a szlovák hitéleti és iskolai igények érvényesítése felé (1819 – 1821). In: Zászkaliczky Péter (szerk.): *Oltalom a zivatarban. Gyülekezet a világvárossá fejlődő Budapesten.* Pesti Evangélikus Egyház – Deák Téri Egyházközség, Budapest. 47–58.

Matus, László 2011b. A szlovák lelkészi hivatal megalakulása (1821 – 1834). In: Zászkaliczky Péter (szerk.): *Oltalom a zivatarban. Gyülekezet a világvárossá fejlődő Budapesten.* Pesti Evangélikus Egyház – Deák Téri Egyházközség, Budapest.59 – 78.

Matus, László 2011c. Szlovákok a háromnyelvű gyülekezetben (1834 – 1848). In: Zászkaliczky Péter (szerk.): *Oltalom a zivatarban. Gyülekezet a világvárossá fejlődő Budapesten.* Pesti Evangélikus Egyház – Deák Téri Egyházközség, Budapest. 127–130.

Matus, László 2011d. A szlovák gyülekezet kiválása a pesti egyházból. (1848 - 1854). In: Zászkaliczky Péter (szerk.): *Oltalom a zivatarban. Gyülekezet a világvárossá fejlődő Budapesten.* Pesti Evangélikus Egyház – Deák Téri Egyházközség, Budapest. 141 – 149.

MOL (Magyar Országos Levéltár, Budapest) *P 439 – a Kossuth család iratai. 2. csomó. 1800–1851.* A Kossuth Család Családülési jegyzőkönyve. Prothocollon Inclytae Familiae Kossuth de Udvard.

Mrva, Ivan: Šimon Révai. Uhorský patriotizmus, karierizmus a slovenské empatie. In: *Rod Révai v slovenských dejinách. Zborník prác z interdisciplinárnej konferencie, ktorá sa konala 16.-17. septembra 2008 v Martine.* Zost.: Miloš Kovačka, Eva Augustínová, Maroš Mačuha. Martin, Slovenská národná knižnica. Národný bibliografický ústav, Martin. 299–312.

N. n. 1841. *Pesti Hírlap*, 1841. 10. szám télutó 3.

Pichler, Tibor 1998. *Národovci a občania: o slovenskom politickom myslení v 19. storočí.* VEDA, Bratislava.

Štúr, Ľudovít 1954. *Listy Ľudovíta Štúra 1. 1834–1843.* Pre tlač pripravil a poznámky napísal dr. Jozef Ambruš. SAV, Bratislava.

Štúr, Ľudovít 2012. A nyelvi harc Magyarországon. Egy szláv tollából. In: Uő.: *A szlávok és a jövő világa. Válogatott írások.* Szerk.: Demmel József. Kalligram, Pozsony.

Sziklay, László 1987. Egy Liptó megyei családi emlékkönyv a XIX. század elejéről. In: Uő. *Együttélés és többnyelvűség az irodalomban.* Gondolat, Budapest.

Tóth, István 2003. *Szlovákok a megmaradás és a beolvadás válaszútján 1900-1948. A trianoni határokon belülre vetítve.* Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 6.

Uram, Rehor 1895. Zemianské veršovníci slovenskí. Z veršov Varšianskeho (Baróna Antona Radvánszkeho) *Slovenské pohľady*, 1895. 315–320.

Varsik, Branislav 1988. *Otázky vzniku a vývinu slovenského zemianstva*. Veda, Bratislava.

Demmel, József:

Zabudnutá elita. Slovenské zemianstvo v Hornom Uhorsku v 19. storočí

Cieľom mojej štúdie bolo poukázať na skutočnosť, že napriek hojne rozšírenými stereotypom neplatí tvrdenie, že v 19. storočí sa automaticky stotožnoval pojem „šľachta" s pojmom „maďarstvo". Nemôžeme ale upadať ani do opačného extrému, veď samozrejme nejde o to, aby sme každom šľachticovi z Oravskej, Liptovskej či Turčianskej stolice automaticky tvrdili, že jeho materinským jazykom bola slovenčina. Práve naopak, som proti takémuto automatickému posudzovaniu a pokúsil som sa ukázať, že sa oplatí problematizovať otázku materinského jazyka v každom prípade, keď skúmame šľachtické rody, ktoré žili po niekoľko generácií na sever od slovensko-maďarskej jazykovej hranice.

József Demmel:

The forgotten elite. Ethnic Slovaks among the Hungarian nobility in the 19th century

A widespread belief in both Slovak and Hungarian historical discourse and even among the portion of public opinion in both countries that are interested in history, is that in pre-1918 Hungary the concepts of “Slovak populace” and “nobility” were opposites that were mutually exclusive, and described two irreconcilable groups. The Slovak component of society, they believe, was incomplete, lacking an elite. The truth, however is that the portion of nobility whose native language was Slovak was a decisive component of society up until the 1870s. This study is an attempt to learn why this Slovak-speaking social elite failed to become a Slovak national elite as the Slovak national ideal took shape, and to seek out the internal motivators and external influences leading them to choose assimilation into the Hungarian environment instead.

AZ 1840-ES ÉVEK NÉMET NYELVŰ SAJTÓJA PEST-BUDÁN

Korb Angéla

Az újság mint a hírközlés médiuma, információk, ismeretek közvetítője, minden esetben egy korszak szellemi produktumainak, társadalmi, gazdasági, politikai, művészeti vetületeinek lenyomata. A XVIII. században jelenik meg hazánkban az időszaki sajtó, mely a latin nyelven kiadott első újságokat követően különböző szakfolyóiratok, szaklapok, napilapok formájában jutott el egyre szélesedő olvasóközönségéhez. Az első latin nyelvű hetilap 1705-től jelent meg „Mercurius Hungaricus" címmel. A nagyszámú német nyelvű lapok a XIX. század elejétől jelentek meg hazánkban (vö. Castle 1930, 1036-1039).

A jelen tanulmány az 1840-es évek fontosabb pest-budai német nyelvű sajtótermékeket mutatja be, felvillantva a kiadók és szerkesztőik szemléletét, a kiadói tevékenység céljainak sokszínűségét a téma iránt érdeklődők előtt. Ezek az újságok a magyar lapok mellett, egymás cikkeire reagálva, egymás nézeteit osztva vagy elutasítva működtek, s ahogy a magyarországi németség és a Magyarországon élő összes nemzetiség történelme is a magyar történetírás részét képezi, úgy e sajtótermékek története, virágzása és fontossága is ennek viszonyrendszerében vizsgálandó.

Az 1840-es éveket, a reformkorszak második szakaszát, a reformországgyűlések határozatai révén a haladás kiépítését megcélzó törekvések jellemezték, melyek a polgárosodás útján a széles néptömegek érdekképviseletét, egyenlőségét célozták meg a forradalom irányelveivel összhangban. Magyar részről a nyelvi nacionalizmus – amelynek gyökerei II. József nyelvrendeletei által kiváltott ellenállásban kereshetők, a reformkorban egy sor intézkedést vont maga után; a nyelvtörvények viszont a magyar nyelv ügyében pozitív változást hoztak. Mindemellett az országgyűléseken, a Magyarországon élő nemzetiségek ügyével nem foglalkoztak érdemben. A nemzetiségek részéről a forradalom és szabadságharc idején kifejeződésre jutó „nemzetiségi ébredés" – vagyis az öntudatos politikai csoportként való fellépés – hatása a magyar szabadságharc ügyét nem támogató csoportosulásokban is megmutatkozott. A magyarországi németség ez idő tájt megosztott volt nézeteit, hitvallását illetően, és a politikai artikuláció kérdésköre egyedül az erdélyi szászok esetében töltött be jelentős szerepet (vö. Simon–Spira 1998, 35; Seewann 2012, 285).

Pest-Budát már az 1830-as évek külföldi utazói is prosperáló, a fellendülés útját járó városként írták le. E korszakban valósul meg a Lánchíd kivitelezése, a kultúra és tudomány területén pedig fontos intézmények megalakulása fémjelzi a gazdasági virágzást és fejlődést, a pezsgő kulturális életet. A gazdasági fellendülés Pest-Budát a vezető városok sorába emelte, és főként Pest a magyar szellemi élet központjává is vált, ennek nyomán a német nyelvű sajtó fejlődése is kiteljesedett (vö. Soós 1999, 409).

Az 1851-es népszámlálás volt az első, ahol a lakosság nemzetiségi hovatartozását is megkérdezték. E statisztika szerint 94 955 főből 33 884 pesti polgár (40,4%) német származású volt. Budán a százalékos arány magasabb, a budai polgárok 65%-a német származású volt ekkor, számszakilag 48 334 főből 27 939 fő. Fónagy Zoltán megállapítása szerint a XVIII-XIX. század fordulóján a pesti polgárok kétharmada német származású lehetett, Budán az arányuk még magasabb volt (ld. Fónagy 1999, 102-103).

Az olvasóközönség létszámát tekintve nemcsak a német származású pest-budai polgárok jöttek számításba, mint a németnyelvű sajtótermékek előfizetői: más nemzetiségek, illetve a magyarság körében is feltételezhető a potenciális olvasók jelenléte. Petőfi Sándor kitűnő német nyelvtudásáról német nyelvű önéletrajzi vázlataiból (vö. Petőfi 1974, 252) is értesülhetünk, de Lisznyai Kálmán írótársához intézett, 1847-ben keltezett levele is ékes bizonyítéka annak, hogy maga Petőfi Sándor is a pesti német nyelvű újságok olvasóközönségének tagja: „*Hanem egy dolog igen meglepett: hát te már a Pesther Zeitunghoz is odaszegődtél dolgozótársnak? Olvastam benne művedet (...).*" (Petőfi 1974, 277). A német nyelv *lingua franca* szerepe, illetve a tény, hogy annak idején a polgári kaszinókban és kávéházakban Európa vezető sajtótermékei német, angol és francia nyelvterületről is megtalálhatók voltak (ld. Kohl 1842, 281), feltételezi a magyar ajkú olvasóközönség érdeklődését a német nyelvű pest-budai lapok iránt is. Az, hogy a magyar nyelvű lapok cikkei nem maradnak kommentárok nélkül, és sok német nyelvű pest-budai napilapban is fel-felbukkannak magyar nyelvű lapokban megjelenő cikkekre vonatkozó reakciók és kommentárok, arra enged következtetni, hogy ezek az újságok fontos fórumok, amelyeket figyelemmel kísértek.

Az 1918-ig megjelent német nyelvű sajtótermékek sokszínűségéről Réz Henrik statisztikái nyújtanak átfogó képet (Réz 1935). Réz sajtóstatisztikája országosan 1840-ben 25 német nyelvű sajtóterméket jegyez, az ezt követő hét évben a megjelentetett újságok száma 27 és 35 között mozog, míg 1848-ban eléri a 86-ot. 1849-től számuk csökkenő, illetve stagnáló tendenciát követ (Réz 1935, 126).

Pukánszky Béla tollából származnak az Eduard Castle nevével fémjelzett német-osztrák irodalomtörténet (vö. Castle 1930, 1036-1039) magyar vonatkozású részei. Leginkább irodalomtörténeti leírása a német nyelvű sajtóról, egyfajta összegzésként is felfogható, így a Pukánszky által értekezésébe felvett lapok ehelyütt is mindenképp említést érdemelnek, közülük legfőképp a „Der Spiegel".

A „Der Spiegel für Kunst, Eleganz und Mode" egy hosszú életűnek mondható irodalmi-kiadói vállalkozás volt – művészet, elegancia és divat alcíme egyben a magazin műfaji meghatározásának is tekinthető. 1828-41 között Franz Wiesen a lap kiadója, 1842-52-ig pedig a német nyelvű divatlap szerkesztője Samuel Rosethal (Castle 1930, 1041). A „Spiegel" mint irodalmi folyóirat a biedermeier és romantika költői, illetve a forradalmi „Junges Deutschland" költői szócsöveként működött, színházkritikai rovatot is megjelentetett, amelyben a magyar és német színház előadásait vette górcső alá (Soós 1999, 410).

A korszak irodalmi kínálatát tekintve az 1840-es években a magyar líra német fordításban is megjelent, Réz szerint a reformkor német nyelvű lapjai a magyar kultúra ügyét hirdették, bár szórványosan a német kultúra fennmaradását, a nyelv megőrzését méltató sorok is megjelentek a sajtótermékek hasábjain (Réz 1935, 34). Az irodalmi lapok mellett a korszak kiemelkedő sajtótermékei a napilapok voltak (Réz 1935, 409).

A „Pester Zeitung" a Metternich-politika szellemében szerkesztett napilap, a „Pesther Tageblatt" jogutódja volt. Kiadója Heckenast Gustav, szerkesztője Glatz Eduard volt, a lapalapítás szükségességét pedig a kérvényezők a következővel indokolták: „*ez az újság lesz hivatva az új rend, a városi polgárság és a nemzetiségek kormányhűségét ébren tartani*." (Szemző 1941, 16). A „Pester Zeitung" indulásával, a korábban irodalmi lap politikai rovattal bővült, és a kormányhirdetések, rendeletek megjelenési platformjává vált (Szemző 1941, 6-25). Érdekes adalék a „Pester Zeitung" 1848/49-es működéséhez, hogy a sűrűn cserélődő főszerkesztői poszton a magyar ügy pártján álló, illetve osztrák-párti szerkesztők váltogatják egymást, így a „Pester Zeitung" a magyar forradalom kitörését követő időszakban sokszor váltogatta politikai pozícióját. A „Pester Zeitung" egyik olvasója volt Petőfi Sándor is. Bár a „Pester Zeitung" széles olvasóközönséggel rendelkező újság volt, és a kormány is támogatta, mégsem tudta felvenni a versenyt a „Der Ungar"-ral vagy a „Der Spiegel"-lel, „amelyek a magyar nemzeti mozgalomhoz sokkal inkább közel álltak" (Fried 1999, 359).

A „Der Ungar" című napilap felépítésében a „Der Spiegel" irodalmi folyóirathoz hasonlítható, 1842 óta jelent meg, alcímében a magyar érdekeket

emelte ki és irodalmi, művészeti, divatlap mivoltát hangsúlyozta: *„Zeitschriftliches Organ für ungarische Interessen, für Kunst, Eleganz, Literatur, Theater und Mode”* (Der Ungar 1848, Nro. 218. – szept. 12. és Nro. 224. – szept. 18.) Szerkesztője Hermann Klein, később (1848/49-ben) Zerffi Gustav. A napilap 1849-ben szűnt meg. Réz a kiadás gazdasági hasznát emeli ki, de a lap a korszak fontos irodalmi napilapja, amelyben „Geibel, Herwegh, Lenau, Rückert” is képviselve voltak (Réz 1935, 33).

Ami a „Der Ungar” tematikáját illeti, ez a lap a magyar ügyek közlésének tett eleget. Ezzel együtt elvárható álláspont, hogy 1848-tól nem változtat pozíciót, és a magyar forradalom ügyét hirdeti. „*Ez az irodalmi és publicisztikai tartalmú napilap rajzok egész sorát jelentette meg az ország és lakói mivoltjáról 'Pesti Levelek (Pesther Briefe)', 'Képek Magyarországról (Bilder aus Ungarn)' címmel, magyar regények, novellák, versek fordításait, s ezt a célt szolgálta 1842-től a forradalom évéig*.” (Castle 1930, 1042).

A „Der Ungar“ 125. számában 1849-ben (Der Ungar: 1849, Nro. 125. – jún. 26.) a sajtó akkori feladatait taglalva a magyar viszonyok megismertetését, a hazai német nyelvű polgárság tájékoztatását a politikai és kulturális helyzetről állítja a középpontba: „*Ha visszaemlékszünk a Pesti Hírlap és más a hazai nyelvében megjelent időszaki lapokra és ezekkel a mai magyar időszaki sajtót összehasonlítanók, úgy sajnos be kell vallanunk, hogy nem csak az irodalmi, tudományos és művészeti területek tekintetében hiányzik egy német és vagy egy magyar nyelvű meghatározott orgánum, hanem a törvényelőterjesztések bemutatása, korhű politikai elemzések legfőképp a magyar lapokban kevés helyet kapnak. (...) Ami a hazában működő német politikai napi sajtót illeti, a magyarhoz képest semmiben nem maradhat el; ha lehetséges, még az írói stílus egyértelműsége és népszerűsége révén a magyar sajtó felé kell kerekedjék, mivel német nyelvű polgártársaink esetében kevesebb mód és intenció adódott, hogy Magyarország politikai ügyeivel messzebbmenően megismerkedhessenek.“* (Der Ungar: 1849, Nro. 125. – jún. 26.).

A vezető budai napilap, mely gazdasági szempontból igencsak rentábilis vállalkozásnak volt mondható, a „Vereinigte Ofner und Pester Zeitung“ – ezt a címet a lap 1800 óta viselte, a lapengedélyt Schickmayer Jakab 1787-ben kapta (címe „Ungarische Staats- und Gelehrtennachrichten“ volt). Erre utal, hogy a „Pester Zeitung“ lapengedélyezésének folyamatában özvegy Rösslerné, Schickmayer Josepha tiltakozó jelentésében a német olvasóközönség csökkenésére panaszkodva – mely amúgyis átpártol az egyre szaporodó magyar irodalmi és napilapok olvasótáborába – ellenezte egy újabb német nyelvű lap kiadásának engedélyezését (Szemző 1941, 7).

A német polgárság körében azonban a magyar nyelvű lapok is népszerűek voltak, ezt nem csak a nyelvi határokon túlmenő reagálások bizonyítják, hanem Spira György szavai is: „*És valóban: németnek minősíthetjük-e például a jómódú pesti polgárok közé tartozó Michael Glückswerth urat, aki magyarul nem tud ugyan, de 1841-ben, mikor Kossuth megindítja Pesti Hírlapját, előfizet a lapra, s azután felbérel egy Falk Miksa nevű – magyarul is, németül is jól beszélő – zsidó egyetemi hallgatót, hogy minden nap, mikor új száma jelenik meg a lapnak, menjen el hozzá és fordítsa le számára élőszóban legalább az aznapi vezércikket, majd pedig meghallgatván ezeket a hevenyészett fordításokat, ismételten megkérdi: - Ugye mennyivel jobbak a mi lapjaink, mint a német lapok?*“ (Simon–Spira 1998, 75).

A rövid életű, de mégis figyelemre méltó, ezidáig nem kutatott, összesen hat lapszámot megérő „Pester Mephisto“ 1847-ben jelent meg Pesten. Franz Reisinger lapjának fókuszában a pesti társadalmi élet és művészetek állnak: színház, irodalom, zene, saját lírai próbálkozások jelentek meg hasábjain. A dátum azért fontos, mert az 1812-ben kapuit megnyitó német színházat elpusztító tűzvész évében adták ki. Ennek jegyében kitűnő forrás a színházégést követő bizonytalanságok és ötletelések időszakában; a pesti német színház ügyének szószólójaként Reisinger hitt az újjáépítés szükségességében (Korb 2012, 173-179).

Az 1848-as év német nyelvű sajtótermékei igencsak tiszavirág életűnek bizonyultak. Réz nyomán felismerhető egy párhuzam a bécsi és a magyarországi lapalapítások tekintetében, ez sokszor azonos címadásban nyilvánult meg. Ilyenek voltak a „Der Patriot“, „Der Rothmantel“, „Die Opposition“, „Die Volkstribune“ (Réz 1935, 35). A versengés Béccsel az újságírók nyelvválasztását illetően is megfigyelhető, ugyanis e korszakban még mindkét nyelven remekül író és értő zsurnaliszták dolgoztak. Sok újságíró-publicista – például Kecskeméthy, Falk, Ludassy (Gans) vagy éppen Frankenburg mindkét nyelvet – a németet és a magyart – brilliánsan használta. A pesti kiadók így kénytelenek voltak a honoráriumkifizetéseket a bécsi konkurenciával arányosan magasan tartani, hogy megtartsák a cikkírókat, ami a hazai sajtótermékek színvonalának növekedését eredményezte (Buzinkay 1993, 50), másrészt németajkú újságírók külföldről is megfordultak Pest-Budán.

1848/49 a „Pester Zeitung“ kiadásában és nézeteiben is változást hozott. Szemző korszakolása nyomán 1848. márciusától 1849-ig tart ez az irányváltás, a lap 1852-ig jelent meg „Pester Zeitung” néven, utódlapja a „Pest-Ofner Zeitung” (Szemző 1941, 22). A forradalom és szabadságharc idején egymást váltották a szerkesztők, bár maga Glatz Ede is a Kossuth nevével fémjelzett ideák hirdetőjévé vált. (1848 jún. 1-től társszerkesztő Hugo Albert, 1848 okt.

6-tól egyedüli szerkesztő Glatz Ede, 1849 jan. 16-tól a szerkesztő Seiz János Keresztély, aki Bécs politikáját népszerűsíti, 1849. április 25-től a szerkesztő Schwarz Ede honvéd, Mauksch Bernát munkatárssal, június 14-től Mauksch vált egyedüli szerkesztővé és július 22-től ismét Glatz Ede áll a lap élén – vö. Szemző 1941, 31-34). Von Adlerstein, egy kortárs, aki a forradalom és szabadságharc idején épp Pest-Budán tartózkodott, osztrák szemszögből, éles kritikával illetve írta le visszaemlékezéseiben a pest-budai eseményeket. Két kötetben Bécsben jelent meg „Federzeichnungen" című műve, melynek egyik fejezete „Die deutsche Schandpresse in Pesth" – (a német szégyen(telen)sajtó Pesten) – többek között a sajtóorgánumokat és szerkesztőiket is bírálja a magyar forradalom és szabadságharc eszméinek hirdetéséért (Adlerstein 1850). Adlerstein a „Pester Zeitung" tudósítójaként is működött. Bár a szerző előszavában humanista, objektív és részletes bemutatást ígér, az időszaki sajtóról szóló fejezet mégis egy vádirathoz hasonlítható. Glatzot „politikai karakternélküliséggel" (Adlerstein 1850, 236) vádolja, Hermann Kleint „irodalmi jakobinus"-nak nevezi (Adlerstein 1850, 150), míg a későbbi „Der Ungar" szerkesztőjét, Gustav Zerffit „rebellis"-nek titulálja (Adlerstein 1850, 147). Glatz Edének a magyar ügy melletti állásfoglalását azonban a „Der Ungar" hasábjain közölt olvasói levél másként ítéli meg, és üdvözli, hogy a „Pester Zeitung" mégis a „szabadság világosságát" követi (Der Ungar 1848, Nro. 47. – nov. 24.).

Az ország fejlődése, mint a reformkorszak célkitűzéseinek kifejezése, sok németajkú polgár számára a magyar forradalmi megmozdulások, a haladás és a szabadság szinonímájává vált. Így a magyar forradalmi ügy a fejlődést jelentette, míg a lemaradás és a bosszú a németséggel egyenértékű kifejezésekként voltak használatban (Seewann 2012, 252; Pukánszky 1940, 53). A németnyelvű újságok fontos kultúraközvetítő szerepben léptek fel, felkarolva a magyar ügyet és közvetítve az aktuális német irodalmi és kulturális trendeket. A „Der Ungar" „Pesther Briefe" címmel közölt sorozata a magyar történésekre reflektált, illetve magyar írók, költők műveit közölte német fordításban (Castle 1930, 1042).

Az a tény, hogy Petőfi „Nemzeti dala", a 12 pont („Mit kíván a magyar nemzet?"), a Landerer és Heckenast nyomdában készült el 1848. március 15-én, csak egy momentuma a magyarországi németség forradalmi aktivitásának, nem kevesen indultak harcba a németajkúak közül, hogy hazájukért és a haladásért harcoljanak (Castle 1930, 1063).

Petőfi Sándor „Nemzeti dal" című költeménye – az 1848-as forradalomi „Marseillaise"-e (Vajda 1994, 129) – a két vezető pesti német nyelvű napilap – a „Der Ungar" és a „Pester Zeitung" oldalain – a március 15-ét követő néhány

napon belül közlésre kerül, bár az idő rövidsége miatt az egyes fordítások nem feltétlenül aratnak osztatlan sikert. A „Der Ungar" a korszak ismert Petőfi-fordítója Adolf Dux interpretálásában közli a költeményt március 17-én, melynek első versszaka: „*Fürs Vaterland auf Ungarn hie! / Die Zeit ist da, jetzt oder nie! / Ob wir Sclaven, oder frei zumal? / Das ist die Frag', ihr habt die Wahl! / Beim Gott der tapferen Magyaren / Geschworen sei's, / Wir schütteln ab die Sclavenfessel / Um jeden Preis!*" (Der Ungar: 1848, Nro. 64. – márc. 17.). A „Pester Zeitung" olvasói egy nappal később kapják kézbe Karl Hoffmann fordítását, a szerkesztőség közlése szerint a Hoffmann-féle improvizált fordításnál másnap egy még kifejezőbb – a szerkesztőségi széljegyzet szerint jobban sikerült – fordítást közölnek, méghozzá Gustav Zerffiét. A Hoffmann-féle fordítás első versszaka: „*Auf für' Vaterland zum Kampf bereit / Ungarn! Hört, jetzt oder nie ist's Zeit! / Ob ihr frei sein wollt vom Kettenzwange? / Das ist jetzt die Frag'! Wer wählt da lange? / Beim Gott der Ungarn müssen wir nun schwören: / Die Sklavenkett' soll uns nicht mehr entehren!*" (Pester Zeitung: 1848, Nr. 617. – márc. 18.). A következő számban valóban Zerffi „Nemzeti dal"-fordítása jelent meg, melynek első versszaka így szól: „*Frisch auf! Es ruft das Vaterland, / Die Zeit ist da, jetzt haltet Stand! / Ob Freiheit oder Sclavenjoch? / Das ist die Frage – wählet noch! / Drum bei dem Gotte der Magyaren / Schwören wir / Länger nimmermehr geknechtet / Bleiben wir*." (Pester Zeitung: 1848, Nr. 618. – márc. 19.).

1848-ban a „Pester Zeitung" megjelentet egy Vörösmarty-fordítást, melyet a „Pesti Hírlap" közöl elsőként „Kriegslied" címmel. E lapból veszi át a német újság a metrum szerint fordított szöveget. (Pester Zeitung 1848, Nr. 825. – nov. 11.). A vers közlését megelőző szerkesztőségi kommentár megindokolja a fordítás közlését, eszerint azon olvasóknak szánják, akik eredetiben nem élvezhetik e csodálatos költeményt, mivel nem beszélnek magyarul (Pester Zeitung 1848, Nr. 825. – nov. 11.). A kommentár szerint a lap mindenképp számol magyarul nem értő olvasóközönséggel. A magyar lírai szövegek német nyelvű fordításainak közlése a magyar irodalom megismertetésén túl, hozzájárul a kultúratranszfer megvalósításához, és hídszerepet tölt be a német nyelvű olvasóközönség felé.

Az 1848/49-es német nyelvű újságok évfolyamaiban a líra általános témái mellett megtalálhatóak az aktuális, a forradalom és szabadságharc eseményeire reagáló politikai lírai írások, legtöbbjük német nyelven, illetve magyar versek fordításai is megjelennek.

Ahogy Vajda M. György (1994, 126) fogalmaz: „A politikai eseményekre és változásokra természetesen reagált az irodalom és az irodalmon belül

leggyorsabban a lírai költészet (…)". A politikai líra nem csak az irodalmi lapok oldalain jelent meg, hanem a napilapok hasábjain is. E költemények funkciója maga a témaválasztás volt, ugyanis ezek a versek az olvasókkal való találkozás útján közkézen forogtak, sok esetben népdalokká – ezt a refrén ténye is alátámasztja, illetve azon közlések, melyek bizonyos versek esetében a dallamot is megjelölik –, de mindenképp közkinccsé váltak (Mádl 1957, 257).

„*A politikai költők a fősúlyt a mondanivalóra helyezték és nem a formára. Sokan közülük nem igazi ihletből merítették verseiket, hanem elvontan, nagy pátosszal adták elő mondanivalójukat: a mindenki által ismert és elmondható közhelyeket*." – állapítja meg Mádl Antal (1957, 257) tanulmányában. Ezzel összecseng Vajda M. György megállapítása is: „*A nagy líra, melyben az események tükröződtek, ezekben a márciusi napokban, a háború idején és a neoabszolutizmus évtizedeiben magyar nyelven született*." (Vajda 1994, 126).

A magyarországi német újságírók, lapkiadók és szerkesztők érdemei vitathatatlanok a hazai magyar irodalom külföldi olvasókkal való megismertetése terén. A szabadságharc leverését követően a neoabszolutizmus korában, bár egyes munkásságokban fellelhető bizonyos rezignáltság, mégis a német nyelvű sajtótörténetében egy igen fontos fejezet kezdődött, melynek jelentőségét az 1854-ben meginduló „Pester Lloyd" sikere is bizonyít.

Irodalom

Adlerstein, v. Joh. Janotyckh 1850. *Federzeichnungen. Eine Reihe von Skizzen, den socialen und politischen Zuständen in Ungarn vor und während der Revolutionszeit*. Erster Band. Joseph Keck & Sohn, Wien.

Buzinkay, Géza 1993. *Kis magyar sajtótörténet*. Haza és Haladás, Budapest.

Castle, Eduard (Hrsg./szerk.) 1930. *Deutsch-Österreichische Literaturgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Dichtung in Österreich-Ungarn*. Dritter Band von 1848 bis 1890. Carl Fromme, Wien.

Fónagy, Zoltán 1999. *Einwohnerzahl der Deutschen im Budapest des 19. und 20. Jahrhunderts*. In: Hambuch, Wendelin (Szerk.) *Deutsche in Budapest*. Deutscher Kulturverein, Budapest. 102-111.

Fried, István 1999. *Das deutschsprachige Bürgertum von Pesth-Ofen in den 1840er Jahren*. In: Hambuch, Wendelin (Szerk.) *Deutsche in Budapest*. Deutscher Kulturverein, Budapest. 345-368.

Kohl, Johann Georg 1842. *Hundert Tage auf Reisen in den österreichischen Staaten*. Dritter Theil. *Reise in Ungarn*. Arnoldische Buchhandlung, Dresden und Leipzig.

Korb, Angéla 2012. *A Pester Mephisto, avagy adalékok a pesti német nyelvű sajtó történetéhez*. In: Nagy Edit (Szerk.): „A fiatal kutatók Magyarország megújulásáért" a Professzorok az Európai Magyarországért Egyesület III. PhD. konferenciája. PEME, Budapest.

Mádl, Antal 1957. *A német politikai költészet néhány kérdése.* In: *Filológiai Közlöny.* Budapest. 255-263.
Petőfi Sándor összes prózai művei és levelezése. 1974. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
Pukánszky, Béla 1940. *Német polgárság magyar földön*. Magyarságismeret 4. Franklin, Budapest.
Réz, Heinrich 1935. *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn von Beginn bis 1918.* Verlag für Hochschulkunde, München.
Seewann, Gerhard 2012. *Geschichte der Deutschen in Ungarn.* Band 1: Vom Frühmittelalter bis 1860. Herder Institut, Marburg.
Simon, Péter V. – Spira, György 1998. *Deutsche im revolutionären Ungarn 1848/49. / Németek a negyvennyolcas forradalom Magyarországán.* Deutscher Kulturverein, Budapest.
Soós, István 1999. *Deutsche Presse in Pesth-Ofen in den 1840-er Jahren.* In: Hambuch, Wendelin (szerk.): *Deutsche in Budapest.* Deutscher Kulturverein, Budapest. 408-413.
Szemző, Piroska 1941. *A „Pester Zeitung" egy XIX. századbeli kormánylap története.* Schriftenreihe: Rédey, Tivadar (kiad.): Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, Budapest.
Vajda, György M. 1994. *Wien und die Literaturen in der Donaumonarchie. Zur Kulturgeschichte Mitteleuropas 1740-1918.* Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts. 4. Hrsg. von Csáky, Moritz. Böhlau, Wien, Köln, Weimar.

Angela Korb:

Die deutschsprachige Presse von Pest und Ofen in den 1840er Jahren

Die Produktion von literarischen Texten sowie auch die Herausgabe unterschiedlichster Presseorgane in deutscher Sprache, in denen auch deutschsprachige Literatur aus Ungarn und jene der deutschsprachigen Länder Aufnahme fand, war für die zu behandelnde Epoche der 1840er Jahre gleichermaßen charakteristisch. Die deutschsprachigen Presseerzeugnisse existierten parallel zu den ungarischsprachigen Blättern. Die Revolution von 1848 fand als Höhepunkt der Reformbestrebungen, dabei die Modernisierung des Landes beschleunigend, auch im Kreise der deutschsprachigen Bevölkerung bedeutenden Zuspruch. In der vorliegenden Studie werden die wichtigsten deutschsprachigen Presseorgane der behandelten Epoche vorgestellt, Inhalte und Thematiken behandelt. Einerseits ist darauf zu schließen, dass der Leserkreis sich durchaus auch aus Personen mit mangelnden Ungarisch-Kenntnissen zusammensetzte, bzw. ist die Brückenfunktion der Literatur- und Kulturvermittlung durch Übersetzungen bestätigt. Denn neben den in deutscher Sprache entstandenen Gedichten werden in den deutschsprachigen Zeitungen auch Übersetzungen ungarischer Gedichte in deutscher Sprache veröffentlicht. Als Ouvertüre der Revolutionsereignisse entstand Sándor Petőfis „Nemzeti dal" („Nationallied), die „Marseillaise" der ungarischen Revolution des Jahres 1848, die schon zwei Tage später am 17. März 1848 in der deutschen Übersetzung von Adolf Dux in dem Blatt „Der Ungar" erschien.

Angéla Korb:

The German language press of Pest-Buda in the 1840s

German literacy, including journalism and German literature, had significant, centuries-long, roots in both Pest and Buda. In the 19th century and the decade spotlighted by this study, the role it played was definitive. There has been and still is a large amount of research on this topic – particularly regarding German scholarship – that contributes to the mapping of early German literature and journalism.

This study focuses not only on the German language political press (*Pester Zeitung*, *Der Ungar*, etc.) but also on literary and cultural magazines (*Der Spiegel and Pester Mephisto)*, reflecting on the literary and publishing flows of the era as portrayed by these media. The press of 1848/49 marked a defining period of German language journalism in Hungary, and during this period most of them supported the Hungarian reforms and underlined the need for a revolution and war of independence. By studying articles in newspapers and periodicals, it becomes possible to trace the cultural lives of the German language albeit Hungarian spirited denizens of Pest-Buda.

TRIANON HATÁSA KARÁCSONYI JÁNOS MUNKÁSSÁGÁRA

Révész Éva

Karácsonyi János

Karácsonyi János római katolikus pap, egyháztörténész volt, aki számos szállal kötődött a Viharsarokhoz, Erdélyhez. Gyulán született 1858. december 15-én. Teológiai tanulmányait ugyan Budapesten végezte, de tanulmányai végeztével Nagyváradon szentelték pappá 1882. július 2-án. Ezt követően a nagyváradi püspöki líceumban oktatott, az egyháztörténelem és egyházjog tanára volt. 1904 és 1915 között a budapesti egyetem hittudományi karán oktat. 1905-től nagyváradi káptalan tagja (kanonok), majd 1923-től címzetes püspök és káptalani nagyprépost. 1929. január 1-én hunyt el Nagyváradon.

Munkássága

Papi hivatása mellett egyháztörténészként is számottevő pályát mondhatott magáénak. Számos tanulmánya jelent meg például a Századok, a Turul, a Katholikus Szemle és a Hadtörténeti Közlemények hasábjain, továbbá több önálló monográfiát is írt. Tagja volt a Kemény Zsigmond Társaságnak, valamint a Századok történelmi szakfolyóirat munkatársa is volt. Tudományos munkásságának súlyát mutatja, hogy 1896-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd 1904-ben rendes tagja lett. 1928–29-ben irányította az Erdélyi Katolikus Akadémia alapszabályának összeállítását (Takács [s.a.]).

Elévülhetetlen tudományos érdeme volt, hogy az 1740-ben *Schwarz Gottfried* által elsőként megkérdőjelezett hitelességű Szilveszter bullával kapcsolatban bebizonyította, hogy az csupán egy hamisítvány, melyet a Hartvik-legendából és VII. Gergely okleveleiből állítottak össze (Karácsonyi 1891, 16–24). Bár tudományos teljesítménye elvitathatatlan, azonban Karácsonyi nem minden esetben tudott elvonatkoztatni tapasztalataitól, olykor talán előítéleteitől.

A románok megjelenése és történelmi megítélése munkáiban

Karácsonyi a Haller József által németből magyarra fordított „Történelmi hazugságok. A történelem terén előforduló mindennapi ferdítések czáfolata” című műhöz írt egy Magyarországra vonatkozó részt a Szent István Társulat felkérésére (Karácsonyi 1890, III). E munkájának két fejezete is a téma szempontjából említést érdemel.

Az első a „Régibb lakosok-e hazánkban a rumënek (vagy oláhok) a magyaroknál?” címet viseli (Karácsonyi 1890, 724–730). A fejezet megírására bevallottam a *dákó-román kontinuitás elmélet* indította. Tárgyilagosan foglalja össze véleményét, cáfolva az elméletet, ugyanakkor nem szabad elmennünk említés nélkül a mellett a tény mellett, hogy magát a témaválasztását erősen befolyásolhatta az Erdélyben zajló nagymérvű „*elolláhosodás*” problémája.

Ez a jelenség oly méretű volt, hogy még a politikusokat is foglalkoztatta. Az 1900. évi népszámlálás adatai szerint 16 838 255 lakosból 8 651 520 magyar, 2 798 599 oláh (román), 437 737 szerb. Azonban az összlakosság 40, 5%-a nem tudott ekkor magyarul, összesen 6 802 006 fő (Kollega Tarsoly 1997, II, 289.).

Reiner Zsigmond publicista, történész minisztériumi államtitkárként az ortodoxia, illetve a magyar ortodoxok helyzete kapcsán foglalkozott behatóan a problémával, és több memorandumot nyújtott be az akkori miniszterelnökökhöz: előbb Bánffy Dezsőhöz (1898 végén), majd Széll Kálmánhoz, illetve gróf Tisza Istvánhoz (1904-ben) a helyzetük rendezése érdekében (Reiner 1907, 3–4). A miniszteri államtitkár, Reiner mozgatórugója az volt, hogy a román egyházszervezet alá tartozó, nem román ortodoxok körében igen nagyarányú volt az „elolláhosodás” a román liturgikus nyelv, valamint a magyar nyelv ismeretének hiánya miatt. Ennek gazdasági, társadalmi következményeit megelőzendő tartotta fontosnak és szorgalmazta a magyar ortodox egyházszervezet felállítását.

Karácsonyi munkájának második fejezete „A keleti egyház hívei voltak-e először a magyarok?”, melyben a magyarság keresztény hitre térésének kezdeteit veszi elemzés alá. Írásában a Szilveszter-bulla kapcsán említett protestáns Schwarz Gottfried által megfogalmazott nézetre reagál, annak *Dissertatio inauguralis historico-critica de initiis religionis christianae inter Hungaros Ecclesiae orientalis assertis iisdemque a dubiis et fabulosis narrationibus repurgatis* c. munkájából. Schwarz Gabrielis de iuxta Hornad álnéven adta közre 1739-ben írását, melyben Skylitzés, Zonaras és Kedrénos művei alapján írta meg, hogy a görög egyház elsőként térített a magyarok között. Az ő állításait cáfolja Karácsonyi műve e fejezetében, bár e nézetet, miszerint a magyarok keresztény hitre térésének kezdete a keleti kereszténységhez kötődik, a protestáns történetírók – mint például Bod Péter, Péczely József, Buday Ézsaiás, Szabó Károly – elfogadtak és átvettek.

Karácsonyi elfogadja a bizánci történetírók – Skylitzés, Kedrénos, Zonaras – tudósítását Gyula keresztségére, valamint Hierotheos működésére vonatkozólag. Azonban a krónikák korai történetünkkel foglalkozó részének hitelességét vitatja, ugyanis szerinte Géza felesége nem Sarolt, hanem a lengyel Miesko fejedelem testvére, Adelhaid volt. Sőt még a Pilgrim-féle térítést is

elhanyagolható közjátéknak tartja. A keleti egyház térítését „*egy kis sikertelen kísérletnek tarthatjuk… mint a minő volt a később Ajton (Ahtony) marosmenti főúrtól behozott görög szerzeteseké*” – összegzi véleményét (Karácsonyi 1890, 730–735).

A keleti kereszténység szerepével egy önálló tanulmányban is foglalkozott röviddel e munka megjelenését követően, mely „Mi köze a görög egyháznak a magyarok megtéréséhez?” címen látott napvilágot 1900-ban. A kötettel összhangban itt is egy elhanyagolható epizódként értékeli a bizánci térítést, de a korábbi írásaitól eltérően egyrészt részletesen ismerteti az érveket és azok cáfolatát, másrészt igen élesen fogalmazza meg véleményét az ellentábor nézetét vallók ellen, elsősorban természetesen a vélemény első megfogalmazója ellen: „*A XVIII. században egy, a katholikus egyházat és különösen a római pápát gyűlölő protestáns tudós (egyébként hazánkfia) … kikiáltotta, hogy a magyarokat első ízben a görögök térítették meg.*” (Karácsonyi 1900, 306).

A görög térítés melletti négy érvet az alábbiak szerint cáfolja:

1. Hierotheost nem szentelhette püspökké Theophylaktos patriarcha, mivel ő II. Romanos császár (959–963) fiaként került e posztra, így semmilyen püspököt nem szentelhetett 955 előtt. Így Gyula sem hozhatta el hazánkba, és nem térítheteth a magyarok között.

2. Gyula sem támogathatta a görög papok általi térítést, mivel keresztsége után „legott” meghalt a forrás szerint.

3. Ezen térítés eredményessége következtében lettek az oláhok (románok) görög keletiek, melyet cáfol az a tény, hogy az oláhok 1646-ig bolgár-szláv és nem görög liturgiát használtak, azaz nyilvánvalóan nem görögök által lettek térítve.

4. Így ennek a Gyulának az állítólagos lánya, Sarolt sem bírhatta a keresztség felvételére később Gézát, a férjét, egyrészt a fent leírtak miatt, másrészt, mert Géza felesége a lengyel hercegnő volt.

E ponton ki kell térjek néhány mondat erejéig először is a fent említett forrásokra, történelmi eseményekre, másodjára pedig a keleti kereszténység és ortodoxia szerepének megítélésére a Karácsonyi előtti történetíróknál.

Források és értékelés

A X. század közepén előbb Termacsu és kíséretében Bulcsú jártak Konstantinápolyban, feltehetőleg az öt éves békeszerződés meghosszabbítása miatt. Látogatásukat maga a bizánci császár, VII. Bíborbanszületett Konstantin (913–959) örökítette meg munkájában, a *De administrando imperio*-ban (DAI): „*Teveli meghalt, és az ő fia* ***barátunk****, Termacsu, aki minap jött fel Bulcsúval,*

Turkia harmadik fejedelmével és karchájával." (DAI 178–179.; HKÍF 132; MEH 122).

Ióannés Skylitzés, XI. századi bizánci történetíró lejegyezte munkájában, hogy e látogatás során került sor Bulcsú megkeresztelkedésére, mikor is a keresztapja maga a Bíborbanszületett császár lett, és *patrikios* méltóságot, valamint ajándékot kapott: *„De a türkök sem hagytak fel betöréseikkel, és szüntelenül pusztították a rómaiak területét, míg csak vezérük, Bulcsú, színleg a keresztény hit felé hajolva, Konstantinápolyba nem jutott. Megkereszteltetvén Konstantinos császár lett a keresztapja, és a patrikiosi méltósággal megtiszteltetvén, sok pénz uraként tért vissza hazájába."* (Moravcsik 1984, 85–86; HKÍF 152–153).

Míg *Skylitzés* Bulcsúval kapcsolatban megőrizte a megkeresztelkedés tényét, addig Termacsuról hallgatnak a források e tekintetben. Ennek ellenére a *DAI* titulus-használata, – miszerint „barátunk"-nak, azaz 'φίλος'-nak nevezi őt –, közvetve jelzi, hogy ő is feltehetőleg megkeresztelkedett. A bizánci titulus-használat igen kötött, szigorú szabályokat követ, és a 'φίλος' megszólítás „Bizáncban kitüntető cím volt, a régi római '*amicus*' utóda, az idegen fejedelmeket megillető megszólítások közt a harmadik fokozatot képviselte" (Moravcsik 1953, 53; Moravcsik 1970, 106; Moravcsik 2003, 53. Nézetét elfogadja például Török 2002, 14).

A második keresztelőre 953 körül került sor, valószínűleg az ötéves békeszerződés újabb meghosszabbítása okán utazott Gyula, a Magyar Fejedelemség második legnagyobb méltósága, Konstantinápolyba. Az ő keresztségét *Ióannés Skylitzés* megörökítette: *„Nem sokkal utóbb Gyula is, aki szintén a türkök fejedelme volt, a császári városba jön, megkeresztelkedik, s ő is ugyanazon jótéteményekben és megtiszteltetésekben részesül. Ő magával vitt egy jámborságáról híres, Hierotheos nevű szerzetest, akit Theophylaktos Turkia püspökévé szentelt, aki odaérkezvén, a barbár tévelygésből sokakat kivezetett a kereszténységhez. Gyula pedig megmaradt hitében, ő maga nem intézett soha betörést a rómaiak területére, és az elfogott keresztényekről sem feledkezett meg, hanem kiváltotta azokat, gondja volt rájuk szabaddá tette őket."* (Moravcsik 1984, 85–86; HKÍF 152–153). Skylitzés művét használta fel *Ióannés Zonaras* – az *Epitomé historión* címet viselő munkájában (Moravcsik 1984, 100) – *és Georgios Kedrénos* is.

Karácsonyi a forrás által megnevezett Theophylaktos patriarchát tévesen II. Romanos császár (959–963) fiaként azonosította be, így vélelmezhette azt,

hogy ő nem is szentelhetett Gyula számára püspököt 955 előtt. Theophylaktos I. Romanos Lekapénos császár (919–944) fia volt és a konstantinápolyi patriarchai székben 933–956 között ült.

E két keresztségről további, szláv források – a *Nesztor-krónika* [1110] (Hodinka 1916, 53, 55), az ún. *15. századi gyűjtemény* [XV. század] (HKÍF 179) és a *Nikon-krónika* [XVI. század] (HKÍF 178) – is szólnak, kiegészítve *Skylitzés* tudósítását azzal az információval, hogy Gyula a keresztségben az István („Stephanos") nevet kapta.

A keleti kereszténység szerepének megítélése Karácsonyi előtti egyháztörténetírásban

A korábban már említett, német földön élő evangélikus Schwarz Gottfried munkásságával párhuzamosan a jezsuita iskola történészeinek forrásfeltáró munkássága nyomán kezdték el a bizánci forrásokat is a korai magyar történelem kutatásához felhasználni. E történetírói iskolához tartozott például: Pray György (Pray 1761, 157, 366–388), Kaprinai István, Karl Franz Palma (Palma 1770, 43, 52), Katona István (Katona 1778, 394–402, 416–418) és a rendet még a feloszlatás előtt elhagyó Kollár Ádám (Kollár 1762, 5–11).

A források közreadását követően a bizánci történetírói munkák forrásértékének megítélése szempontjából két táborra szakadtak a tudósok. Az egyik tábor nem vagy csak részben fogadta el hitelesnek e forrásokat, adataikat, így a keresztségekre és bizánci térítésre vonatkozó kezdetet elutasították. E táborba főképp a római katolikus egyháztörténészek tartoztak a későbbiekben is, mint például a forráskiadó tevékenysége révén híressé vált Fejér György (1846, 72–82), majd Karácsonyi János.

A református és evangélikus egyháztörténészek ellenben, akiket maga Karácsonyi is megnevezett – Buday Ézsaiás (1833, 83–87), Péczely József (1837, 33–35), Bod Péter (1888,), Szabó Károly (1869, 343–344) – elfogadták e forrásokat hitelesnek, és Schwarz nyomdokain haladva vallották a magyar kereszténység bizánci kezdeteit. Rajtuk kívül még ide sorolható a római katolikus Horváth Mihály is (Horváth 1860, 85–86, 104–105, 125–127; 1871, 106–107, 126–128, 139–142, 212–216; 1878, 38, 46–48).

Ezt a vitát, a források hitelességét illetően a XX. századi nagy bizantinológusok, Pecz Vilmos és tanítványai, elsősorban Moravcsik Gyula munkássága zárta le. A bizánci forrásokról végérvényesen megállapították, hogy a történetírók – Ioánnés Skylitzés és az ő munkáját felhasználó Georgios Kedrénos és Ioánnés Zonaras – művei hitelesek.

E kitérőt követően visszatérek Karácsonyi János keleti kereszténységre, illetve ortodoxiára vonatkozó nézeteihez. Munkájának első fejezete sejteni engedi indíttatását. Katolikus papként, egyháztörténészként élt benne a felekezeti ellenérzés, de nem csupán a reformátusokkal és evangélikusokkal szemben, hanem az ortodoxok és a görög katolikusok szemben is.

Az ortodoxok (görögkeleti vallásúak) többsége ugyan a szerbek és románok közül került ki, de emellett szép számmal voltak magyarok is közöttük. A görögkeleti vallásúak 61%-a volt román, 98,5%-a szerb és 0,4%-a magyar 1910-ben, míg 1920-ban 76,6%-a román, 93,2%-a szerb és 0,2%-a magyar (Gergely 1989, 27). Ennek bizonyítéka Reiner Zsigmondnak a már korábban említett munkája és az ahhoz kapcsolódó egyházszervezési törekvések, melyek érdekében a képviselőházban több alkalommal is pártolólag szólaltak fel (Nagy Dezső képviselő, Bánffy Dezső).

A küzdelem már ekkor zajlott a magyar ortodoxok egyházszervezetének kiépítéséért, erre mégis csupán 1948. júliusában született megoldás, amikor I. Alexij moszkvai (1945–1970) és Gavrilo szerb (1938–1950) patriarcha megállapodott a magyar egyházközségek joghatósági kérdésének rendezéséről. A magyarországi magyar ortodox egyházközségeket a Moszkvai Patriarchátus esperességgé szervezte, az esperesség hazai főhatósága a Magyar Ortodox Adminisztratúra lett, élén Berki Feríz esperes-adminisztrátorral (Kollega Tarsoly 1997, 355–357, 405–406).

A görög katolikus – hajdúdorogi – püspökséget több évtizedes küzdelem után I. Ferenc József 1912. május 6-án állította fel, ezt X. Pius pápa 1912. június 8-án kanonizálta „Christifideles Graeci" kezdetű bullájával. A magyar országgyűlés 1913. évi XXXV. törvénycikkével iktatta törvénybe: *„1913. évi XXXV. törvénycikk: A hajdúdorogi görög katolikus egyházmegyének felállítása törvénybe iktattatik, és ezen egyházmegyének a mindenkori püspöke az 1885. VII. tc. 7. §-a értelmében a főrendiház tagság jogával ruházatik fel."* (Balogh–Gergely 2005, 528).

Az egyházmegye első püspöke Miklósy István lett, akit 1913. október 5-én szentelték fel, és e tisztségét haláláig betöltötte. 1914. február 23-án az akkor még Debrecenben székelő püspök ellen bombamerényletet kísérelt meg a román Ilja Catarau, minek következtében áthelyezték a püspökség székhelyét Nyíregyházára.

Miklósy István püspök VII/1922. számú püspöki körlevelében, mely 1922. november 17-én kelt és a hajdúdorogi egyházmegye papságához, gyülekezetéhez szólt az 1912-ben felállított egyházmegye tízéves évfordulója alkalmából, a görög katolikus magyarok múltjáról ír. A témát ekként tárgyalja: „*Az a kérdés már most: volt-e valamelyes része a keleti egyháznak a térítés létmentő munkájában? E kérdésre Kedrenosz, Zonarasz, Kuropalatesz görög történetírók egyezőlég ekként felelnek: 'Bultsu és Gyula, két magyar vezér, Konstantinápolyba menvén s Theophilactusz pátriárchától fölvevén a keresztséget. Több szerzetest és papot – ezek között Hierotheust – hoztak magukkal Erdélybe, ahol más magyarokkal együtt Sarolta, Gyula leánya is megkeresztelkedett s miután Gejzához férjhez ment. A keresztény vallás terjesztését magában Magyarországban is elősegítette.' Megerősíti ezt Nesztor, a 11-ik század orosz történetírója mondván: ' Istentől vezérelve a magyarok két fejedelme Konstantinápolyba ment s a szent keresztséget önmaguk s alattvalóik számára kiesdekelték.' Kéza Simon l3-ik századbeli krónikásunk még azzal egészíti ki az imént előadottakat, hogy Sarolta – Szent István anyja – férjét Gejzát is Krisztus hitére térítette.*

Ezen ősrégi feljegyzésekkel dr. Karácsonyi János 'Mi köze a görög egyháznak a magyarok megtéréséhez' című tanulmányában könnyen végez. Azt mondja ugyanis: 'Semmi köze.' ... Mi görög katholikus magyarok pedig, akik e kérdést vitásnak sohasem tekintettük ... a név szerint felsorolt fejedelmi személyiségekben rítusbeli, magyar őseinket tiszteljük." (Miklósy 1922).

A püspök, talán közeledési vagy Karácsonyi meggyőzésére tett kísérletként, avagy csupán véleményének kifejezésre juttatásának szándékától vezérelve, elküldte fentebbi ünnepi körlevelét Karácsonyi Jánosnak is.

Karácsonyi nézetei Trianon után

Karácsonyi János „A görögkatholikus magyarok eredete" című vitairatában reagál Miklósy püspök körlevelére 1924-ben. Tanulmányának bevezetőjében ezt el is mondja, hogy megírására közvetlenül a püspöki körlevél indította. Visszatér a témához – a görög egyház szerepének kérdésére a magyarok korai története kapcsán –, de a korábbihoz képest sokkal kimerítőbben.

Elsőként a Kézaira alapozott érvet cáfolja, miszerint István anyja Sarolt volt és az ő ösztönzésére lett keresztény Géza. Megállapítja, hogy Kézainál nem szerepel Sarolta neve, hanem a Budai és Képes Krónikákban, amit Anonymus művének Töhötömről szóló része nyomán iktatták be. Továbbra is

azt a nézetet vallja, hogy Géza fejedelem felesége és így István anyja „Atleida-Beleknegina" lengyel hercegnő volt.

A Nesztor-krónika adatát elfogadja ugyan, de ellenérvként értelmezi, sőt ekkor már a bizánci források hitelességét is megkérdőjelezi. Érve, hogy a három történeti munka tulajdonképp egy, hiszen Kedrénos és Zonaras Skylitzést másolta, Skylitzés pedig a vonatkozó időszak történetére nézve bizonyíthatóan hiteles forrással nem rendelkezett, hiszen akkor a Bíborbanszületett császár munkájában is szerepelnie kellene ezeknek az eseményeknek, de nála nem szerepel, csupán Termacsu és Bulcsú látogatása. Nem érkezhetett görög püspök sem térníteni a magyarok közé, mert annak a magyar nyelvben nyomának kellett volna maradni. Végkövetkeztetése tehát az, hogy a *görög egyháznak nem volt szerepe a magyarok kereszténységre térítésében* (Karácsonyi 1924,a 449–460; Karácsonyi 1924,b).

Karácsonyi írásában rendkívül felerősödött vallási és nemzeti ellenérzése az ortodoxok iránt, ami erősen rányomja bélyegét munkájára. Habár tanulmánya megírására a püspöki körlevél indította, szerepet kapott véleményének formálódásában az a tény is, hogy a római egyház elsőbbségét vitatta el a magyar nép keresztény hitre térésének művében. Ugyanakkor Trianon is hatást gyakorolt rá, így a görög katolikusokkal és főképp ortodoxokkal szembeni ellenérzését Erdély elvesztése is motiválta, így negatív véleménye alapvetően az ortodox románok és dáko-román elméletük ellen irányult.

Irodalom

Adriányi, Gábor 1975. *Az egyháztörténet kézikönyve*. Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae IV. München.

Balogh, Margit–Gergely, Jenő 2005. *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. Dokumentumok. I. 1790–1944*. História Könyvtár, Okmánytárak 2. Budapest.

Berki, Feriz 1942. *A magyarországi ortodox keleti egyház szervezése*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

Bod 1888. *Historia Hungarorum Ecclesiastica, inde ab exordio Novi Testamenti ad nostra usque tempora ex monumentis partim* editis, patrim vero ineditis, fide dignis, collecta et labore Petri Bod de Felső-Csernáton. Tomus I Liber I et II. Brill, Lugduni–Batavorum.

Buday, Ézsaiás 1833. *Magyar ország históriája*. Trattner – Károlyi, Pest.

DAI 1950. *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. Fordította Moravcsik, Gyula. Budapest.

Dimitrieva, L.–Lihacseva, D. 1986. *Памятники литература древней руса. Вторая половина XVI. века*. Ред. Димитриева, Л.А.–Лихачева, Д. С. Москва.

Ezer év törvényei. Szerk.: Filei, Nikolett–Hinkel, József–Jablonszky, László–Kétszeri, Csaba–Nizalowski, Attila. [s.l.] 2003. Elektronikus kiadás: http://www.1000ev.hu/index.php

Fejér, György 1846. *Religionis et ecclesiae christianae apud Hungaros initia*. Budae.

Gergely, Jenő 1989. *Katolikus egyház, magyar társadalom 1890–1986. Prohászkától Lékaiig*. Budapest.

HKÍF 1995. *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk.: Kristó, Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged.

Hodinka, Antal 1916. *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Budapest.

Horváth, Mihály 1860. *Magyarország történelme. 1. kötet A magyar nemzet Európába költözésétől 1301-ig*. (2. kiadás, újonnan átdolgozta Hatvani Mihály). Heckenast Gusztáv, Pest.

Horváth, Mihály 1871. *Magyarország történelme. 1. kötet A magyar nemzet Európába költözésétől 1301-ig*. (Második, bővített kiadás.) Heckenast Gusztáv, Pest.

Horváth, Mihály 1878. *A kereszténység első százada*. Budapest.

Karácsonyi, János 1890. *Történelmi hazugságok. A történelem terén előforduló mindennapi ferdítések czáfolata*. Szent István Társulat, Budapest. (Kiegészítése a Haller József által németből fordított azonos című műnek, azzal egy kötetben kiadva.)

Karácsonyi, János 1891. *Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla*. MTA,Budapest.

Karácsonyi, János 1900. Mi köze a görög egyháznak a magyarok megtéréséhez? In: *Katholikus Szemle* 14, 4, 306–310

Karácsonyi, János 1924.a A görögkatholikus magyarok eredete. In: *Katholikus Szemle* I: VII, 1924. szept., 385–396; II: VIII, 1924. okt., 449–460

Karácsonyi, János 1924.b *A görögkatholikus magyarok eredete*. Budapest.

Katona, István 1778. *Historia critica primorum Hungariae ducum: ex fide domesticorum et exteroroum scriptorum concinnata*. Pestini [Pest].

Kollár, Ádám 1762. *Historia Diplomatica Iuris Patronatus Apostolicorum Hungariae Regum*. Vindobonae.

Kollega Tarsoly, István (főszerk.) 1997. *Magyarország a XX. században. II. kötet: Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság*. Elektronikus kiadás: http://mek.niif.hu/02100/02185/html/index.html

MEH 2002. *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról: kortársak és krónikások híradásai*. Szerk.: Györffy György. Osiris, Budapest.

Moravcsik, Gyula 1953. *Bizánc és a magyarság*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Moravcsik, Gyula 1970. *Byzantium and the Magyars*. Budapest.

Moravcsik, Gyula 1984. *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest.

Moravcsik, Gyula 2003. *Bizánc és a magyarság*. Makk Ferenc bevezető tanulmányával. (Reprint) Budapest.

Palma, Karl Franz 1770. *Noititae Rerum Hungariae.* Tyrnaviae [Nagyszombat] ..

Péczely, József 1837. *A' magyarok' történetei Á'siából kijövetelektől fogva a' mai időkig*. Tóth Nyomda, Debreczen.

Perényi, József 1957. A Szent László legenda Oroszországban. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominate: Sectio Historica*, I, 172–184.

Pirigyi, István 1990. *A magyarországi görögkatolikusok története* I–II. Nyíregyháza.

Pirigyi, István 1991. *A görögkatolikus magyarság története*. (Második kiadás) Budapest.

Pirigyi, István 2001. *Görög katolikusok Erdélyben és Kárpátalján*. Debrecen.

Pray, György 1761. *Annales veteres Hunnorum Avarum, et Hungarorum, ab anni ante natum Christum CCX. ad annum Christi CMXXCVII*. [Wien] Vindobonae.

Reiner, Zsigmond 1907. *A keleti vallású magyar nemzeti egyház szervezése*. Franklin, Budapest.

Rokay, Péter 2000. Egy kései tanúság a magyarok választásáról a keleti és a nyugati kereszténység között. In: Kredics László (szerk.): *Választúton. Pogányság – kereszténység. Kelet – Nyugat. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről. Veszprém, 2000. május 8–10.* Veszprém. 83–89.

Szabó, Károly 1869. *A magyar vezérek kora: Árpádtól Szent Istvánig*. Ráth Mór, Pest.

Takács, Emma [s.a.]. „Karácsonyi”-szócikk. In: Magyar Katolikus Lexikon. Elektronikus kiadás: http://lexikon.katolikus.hu/K/Karácsonyi.html

Timkó, Imre 1971. *Keleti kereszténység, keleti egyházak*. Budapest.

Török, József 2002. *A tizenegyedik század magyar egyháztörténete*. Budapest.

Ева Ревес:

Въздействието на Трианон върху творчеството на Янош Карачони

Католическата историография дълго време смята ролята на православното християнство в покръстването на унгарците за периферна, именно затова и творчеството на византийските историци се критикува остро. По-късно православното християнство се смята за религия на националности, този възглед и досега остава в общественото съзнание. Събитията в Трианон повлияват негативно върху подхода към православните и униатски националности, техния статут в рамките на Унгария се нормализира сравнително късно, а това становище се появява и в историографията. Дейността и произведенията, разглеждащи покръстването на унгарците на Янош Карачони, са типичен пример за това как частично позитивното отношение след Трианон се превръща в напълно отрицателно.

Éva Révész:

The influence of Trianon on the writings of János Karácsonyi

For a long time Catholic historical works treated the Orthodoxy as peripheral to the Christianization of the Hungarians. Thus, they were highly critical of the works of Byzantine historians. Later, they categorized Orthodoxy as the religion of ethnic minorities, which became the attitude of public opinion.

With Trianon, the initial attitude and opinion, which had not been positive to begin with, was further damaged. It took a very long time before the situation of the Greek Orthodox believers (both minorities and Hungarians) who remained within Hungary's borders was resolved, and the effects appear in historical treatises.

The writings of János Karácsonyi, in which he has processed the adoption of Christianity by the Hungarians, serve as an example through which the evolvement of this negative opinion can be traced. The partially permissive attitude shifted to complete rejection after Trianon.

MAGYARORSZÁG ÉS A MAGYAROK PAISZIJ HILENDARSZKINÁL

H. Tóth Imre

PAISZIJ HILENDARSZKI a bolgár nemzeti újjászületés első nagy alakja, akinek *Szláv-bolgár történelme* nagy hatással volt a bolgár társadalom és szellemi élet alakulására (Juhász–Sipos 1966, 96–99; Георгиев 1973, 197–202). Bár 250 éve elmúlt annak, hogy 1762-ben a Zographos monostorban PAISZIJ befejezte élete fő művét, mégsem tekinthető lezártnak szellemi örökségének tudományos szempontú vizsgálata. Joggal mondja Bozsidar Rajkov, a jubileumi Paiszij-kiadás (1972) gondozója, fordítója, hogy a *Szláv-bolgár történelem*mel kapcsolatos kutatások napjainkban is aktuálisak (Райков 1972, 6). E munkálatok végcélja a Szláv-bolgár történelem kritikai kiadása. Ehhez azonban még nem értek meg a feltételek. Újabb kutatások készíthetik elő azt a komplex munkát, amelynek eredménye a kritikai kiadás lesz.

Elöljáróban megemlítjük, hogy azok a kapcsolatok, amelyek a magyarokat a bolgár-törökökkel, majd a bolgár-szlávokkal összefűzték, a régi bolgár irodalomban is tükröződtek. Az ún. Pannóniai legendáktól kezdve, amelyekben Konstantin, majd Metód találkozásáról olvashatunk a honfoglalás előtti magyarsággal, a XVIII. századig gyakran találkozunk a magyarokról szóló információkkal. A teljesség igénye nélkül felsorolunk néhány olyan művet, amelyekben szerepelnek a magyarok, és amelyek valószínűleg ismeretesek voltak PAISZIJ HILENDARSZKI számára is.

Szent Naum első legendája röviden beszámol a magyarok honfoglalásáról, amelyet úgy tekint, mint a Morva Birodalmat ért (Иванов 1970, 307) büntetést Metód tanítványainak kiűzése miatt. Rilai Szent János EFTIMIJ tarnovói patriarcha által megírt legendájában szintén szerepelnek a magyarok: III. Béla király [név nélkül] és az akkori esztergomi érsek [püspök] (Bödey 1940, 217–221; Иванов 1970, 381). KONSTANTINOS MANASSES *Áttekintő krónikájának* középbolgár fordítása is tartalmaz magyarokról szóló információkat. Rendkívül érdekes, hogy a középbolgár fordítás egy XVI. században készült másolata a Hilendar monostorban megtalálható. Ott, ahol PAISZIJ atya is hosszú ideig élt és dolgozott. E másolat olyan, a magyarokra vonatkozó glosszát is tartalmaz, amely a többi kéziratból hiányzik (Иванов 1970, 622). Minden

valószínűség szerint Paiszij ismerte ezt a másolatot, és fel is használta, mert feldolgozta művében a bolgár irodalom nagy részét, különösen a krónikákat és az ún. damaszkinokat. Az Athos-hegyi monostorok gazdag görög és egyházi szláv anyaga forrásul is szolgált művéhez (Топалов 1972, 39; Василев 1972, 37).

A történeti forrásokon kívül feldolgozta a bolgár szentek (Naum, Rilai Szent János, stb.) legendáit is. A bennük található, magyarokra való utalásokat bedolgozta *Szláv-bolgár történelmé*be. Megállapíthatjuk tehát, hogy PAISZIJ magyarok iránti érdeklődése bolgár forrásai adataiból is következik.

PAISZI fő forrásai közt kell megemlíteni CESARE BARONIO (1578–1607) történeti műve PETER SKRAGA-féle lengyel átdolgozásának 1711-es orosz fordítását és MAURIO ORBINIt († 1611), akinek *Il regno degli Slavi* című műve 1722-ben jelent meg oroszul (Райков 1972, 132, 136). A magyar honfoglalás előtti felsorolt események leírásakor Paiszij Orbinit követi.

PAISZIJ művében hat esetben említi meg a magyarokat *madžar* népnév alatt. Az itt leírt események viszonylag könnyen azonosíthatók. Viszont öt esetben bár Paiszi-nál a *madžar* etnonímát és a belőle képzett *madžarska zemja*, illetve *madžari jazykъ* formát találjuk, – világos, hogy nem a magyarokról van szó valójában.

PAISZIJ *Szláv-bolgár történelmé*nek egy példányát az athosi Zographos monostorban őrzik. JODRAN IVANOV meggyőző szövegkritikai és paleográfiai érvekkel bizonyította, hogy ez a szöveg a *Szláv-bolgár történelem* első fogalmazványa PAISZIJ kézírásában (Иванов 1970, 623–628), tehát az ún. autográffal – PAISZIJ eredeti kézírásával van dolgunk.

A *Szláv-bolgár történelem* ún. jubileumi kiadásában a szöveggondozója BOZSIDAR RAJKOV az 1765-ben Szofronij Vracsanski püspök által másolt ún. Szofroni-féle másolatot publikálta hasonmás kiadásban az újbolgár nyelvű fordítással és kommentárokkal együtt. Dolgozatunkban a Szofronij-másolat szövegét használtuk, megtartva a levelek r (recto) és v (verso) beosztását is. Az idézett szövegeket saját fordításunkban közöljük, betartva az eredeti szövegrendet.

A 24^{v} levélen található információ, amely az i. sz. 895. évhez köthető, a magyarok SIMEON fejedelem elleni hadjáratát adja elő, amelyet Leó bizánci

császár szövetségeseként intéztek Bulgária ellen. Az eseményről megemlékeztek a bizánci történetírók, közöttük KONSTANTINOS MANASSES is ún. *Áttekintő krónikájában* (XII. század). A Krónika középbolgár fordításának az Athos-hegyi Hilendar monostorban található másolatában középbolgár bejegyzések, illetve kiegészítések is vannak. Ezek egyike a bolgár-magyar háborúra vonatkozik. PAISZIJ atya, aki egy ideig e kolostor lakója volt, feltételezhetően ismerte a bejegyzést, amely bizonyos fokig befolyásolta a *Szláv-bolgár történelem*ben előadott információja megfogalmazásában. Ez a bolgár uralkodó magyarok elleni kettős hadjáratára vonatkoztatható.

A Szláv-bolgár történelem szövegében még a következő utalásokat találjuk a bolgár-magyar kapcsolatokra az előadásuk sorrendjében haladva. Az itt felsorolt információk valóságos eseményekre vonatkoznak:

27[v] 967 táján II. Borisz uralkodása alatt valóban harcoltak magyar egységek Szvjatoszláv kijevi fejedelem seregében. PAISZI jól szemlélteti a bolgár diplomácia magyarokkal kapcsolatos álláspontjának változását is, amely abban jutott kifejezésre, hogy a bolgárok átengedték a Bizánc felé haladó magyar kalandozó csapatokat. Rájöttek ugyanis, hogy Bizánc nem érdemli meg, hogy Bulgária áldozatot hozzon a bizánciak biztonságáért (Pauler 1900, 93–94; Златарски 1971, 576–577; Fehér 1927–1928, 9).

50[v] A magyarok részvétele a szerb fejedelemnek, Ivan Dusannak Mihail Sisman cár elleni hadjáratában 1330 körül, Mihail Sisman halála előtt történhetett.

52[v] Az itt elmondott események történelmileg igazolható információk. 1365-ben Nagy Lajos magyar király elfoglalta Vidint, de később visszaadta Ivan Sztracirimir vidini cárnak, aki valószínű hűségesküt tett neki (Райков 1972, 166. 256. lj.; Niederhauser 1959, 67).

64[r] Az előadott események valójában J. Kalojan bolgár cár uralkodása alatt történtek, aki, felhasználva Imre és András viszályát, visszaszerezte a korábban bolgároktól elvett területeket (Niederhauser 1959, 50–51).

Ezekben az esetekben a történelmileg ellenőrizhető adatok alapján megállapítható, hogy PAISZIJ helyesen használja a *madžar* etnonímát. Az a tény, hogy PAISZIJ az ószláv, illetve bolgár forrásokból ismert ǫgri [ѫгри], vǫgri [вѫгри], vъgri [въгри] helyett tudatosan a *madžar* népnevet használja, arra utal, hogy ezeket az eseményeket tényleg a magyarokkal hozta kapcsolatba

szerzőnk, aki jól tudta, hogy ezekben az esetekben a magyarok voltak az események szereplői.

A *madžar* népnév, amely PAISZIJ idejében a magyarok általánosan használt népi, bolgár elnevezése volt (Décsy 1956, 287), szemben az ǫgri [жгри] elnevezéssel, amely minden valószínűség szerint könyvnyelvi használatú népnév volt. A *madžar* etnoníma használata az ǫgri helyett arra utal, hogy PAISZIJ szándékosan használta a bolgár népnyelvi formát is a könyvnyelvi változat helyett.

Ennek oka az lehetett, hogy szerzőnk a bolgár nép számára írt. Az egyszerű bolgár számára akarta hozzáférhetővé tenni a bolgár történelmet. A közérthetőségre való törekvése miatt használja a *madžar* népnevet is a könyvnyelvi változat helyett. Mindez arra utal tehát, hogy PAISZIJ nem tévedésből azonosította az általa is ismert magyarokat az avarokkal.

PAISZI szövegében – azokban esetekben, ahol az avarokról írt, amelyek ismertetésére itt hely hiányában nem térhetünk ki – öt esetben azonosította a magyarokat az avarokkal. Ez igen jól szemléltethető a 15[r] levél szövegezésében: „Trivelija [Tervel] meghódította az avarokat, akik magyarok [*madžari*]". Érdekes kérdés, hogy miért ír szerzőnk az avarok helyett a *madžar*okról. Valószínű, hogy ennél az azonosításnál PAISZIJ a népnevek használatából ismert ún. neologizálással járt el: azaz egy későbbi népet azonosított a korábbival, oly módon, hogy a későbbi nép nevét visszavezette egy olyan korba, amikor még az a nép tulajdonképpen ismeretlen volt (Moravcsik 1934, 246). Erre az adott lehetőséget, hogy az egykori avarok lakta területen, ahol azt az avar állam központja volt, 896 után már magyarok éltek. A lakóhely azonossága szolgált alapul az avar-magyar azonosításhoz. A középkorban nem volt szokatlan egy nép azon alapuló elnevezése, hogy az illető nép által lakott területen korábban milyen nép élt. Jó példa erre a *cseh* törzseknek az egykori kelta törzs, a *boiok* nevével való elnevezése, ami szintén a lakóhely közös voltán alapult.

A *madžar* népnév *avar* jelentésben való használatában az a szándék is vezethette PAISZIJt, hogy ílymódon érthetőbbé tegye művét. Bár az avarok emléke a korábbi évszázadokban kellemetlen emlékként élt a szlávok, főleg a keleti szlávok között, amint erre a Nestor krónika is utal, később a bolgároknál a hosszú török uralom alatt feledésbe ment az emlékezetük. Az elfelejtett avarok kilétét akarja olvasói számára a magyarokra való hivatkozással megmagyarázni, megvilágítani. Hasonló „közérthetőségre" való törekvés magyarázza

a *frencija* szóhasználatot is, a frankok földjének megjelölésére, hiszen az említett avarokkal [bolgárokkal] szembeni kegyetlenkedés valószínűleg Bajorországban történhetett (Szádeczky-Kardoss 1971, 93).

Hasonló jelenség figyelhető meg a Zographosi bolgár történelemben, ahol a frankok birodalma helyett hibásan „aktualizált" Francia Földről (francuskaja zemlja) olvashatunk (Иванов 1970, 633).

Mielőtt fejtegetéseinket befejeznénk, visszatérünk a magyarok elnevezésének kérdésére. Láttuk, hogy PAISZIJ a magyarokat két eset kivételével következetesen *madžar*nak nevezi. Ettől csak Nagy Lajosnak Ivan Sisman vidini cár elleni hadjáratra leírásakor tér el szerzőnk, ahol az *ugarski* és *vegerski* népnevet használta. Érdemes ezeket az eseteket röviden megvizsgálni.

DÉCSY GYULA a magyarok bolgárok által történt elnevezésével kapcsolatban megemlíti, hogy szerzőnk a magyarokat az *ungar* népnévvel illeti (Décsy 1956, 289). Itt azonban tévedés van, a koteli másolatban ugyanis az *ugar*- és nem *ungar*-tő fordul elő.

A korai görög forrásokból ismert οὔγγροι népnév mellett a latin *hungarus* hatására a XIV. században megjelenik az οὕγγαροι változat is, amely először az ún. Moreai Krónikában fordul elő (Moravcsik 1934, 248, 214 és a táblázatban). Megtalálható a késői bizánci krónikákban és az okleveles anyagban is. Érdekes, hogy szerzőnk éppen egy XIV. századi esemény kapcsán használja az *ugarski kral* kifejezést. Korábbi események elbeszélésénél nem. Párhuzamba állítható ezzel a *vegarski* melléknév használata is. Ez a forma az orosz források, illetve orosz fordítások hatására jelent meg szerzőnknél, aki elsőként használja e szót a bolgár írók közül (Décsy 1956, 289). Valószínű, hogy az *ugarski* változat megjelenését PAISZIJ valamilyen késői bizánci forrása hatásának tulajdoníthatjuk. A két népnévi változat szerzőnk forrásaira is utal. Használhatott PAISZIJ *ugar* variánsú bizánci, görög és *vegar* alakú orosz forrásokat.

Áttekintve PAISZIJ HILENDARSZKInak a magyarokra és a magyar földre vonatkozó adatait megállapíthatjuk, hogy vannak nehézségek ezek tolmácsolásában és a források felkutatásában és értékelésében.[53] Közleményünk célja

[53] A magyar-bolgár történelmi kapcsolatokat illetően itt hívjuk fel a figyelmet azokra a munkákra, amelyek dolgozatunk megírása után lettek számunkra ismeretessé ugyan,

csak az volt, hogy felhívjuk a szakemberek figyelmét PAISZI HILENDARSZKIra és érdekes, magyarokra vonatkozó információira.

Irodalom

Bödey József 1940. Rilai Szent Iván legendájának magyar vonatkozásai. *Egyetemes Philológiai Közlöny,* 64. 217–221.

Décsy Gyula 1956. A magyarok nevei a bolgárban. *Nyelvtudományi Közlemények,* 57. 282–292.

Fehér Géza 1927–1928. A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. *Századok,* 61–62. 1–20.

Георгиев, Емил 1973. *Българската литература в общославянското и общоевопейско литературно развитие*. София.

Иванов Йордан 1970. *Български старини из Македония*. София.

Juhász Péter – Sipos István 1966. *A bolgár irodalom története*. Budapest.

Moravcsik Gyula 1934. *A magyar történet bizánci forrásai*. Budapest.

Niederhauser Emil 1959. *Bulgária története*. Budapest.

Pauler Gyula 1900. *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest.

Паиси Хилендарски 1972. *История славяно-болгарская*. Увод, новобългарски текст и коменар от Божидар Райков. София.

Szádeczky-Kardoss Sámuel 1971. Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordung der griechischen Quellen der Avarengeschichte nebst einer Auswahl von andersprachigen Quellen. Mitarbeiterin Teréz Olajos. *Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica*. Tomus XVI. Opuscula Byzantina I.

Топалов Кирил 1972. История славено-болгарская. Извори и разпространение. *Славяни,* 9. 39.

Василев, Васил 1972. Личността на Паиси Хилендарски. *Славяни,* 7. 37.

Златарски, Васил 1971. *История на българската държава през средните векове*. Том I. 2. София.

Имре Х. Тот:

Паисий Хилендарски за унгарците

---

de segítséget nyújthatnak PAISZIJ adatainak értékeléséhez: Magyar-bolgár összeköttetések (Szerző neve nélkül.) *Századok* 1898. 111–123.; SZAMATA ISTVÁN: Orosz, szerb és bolgár kútfők magyar vonatkozású adata. *Századok* 1892. 371–374.; FEHÉR GÉZA – GÖLLNER ALADÁR: Magyarok és bolgárok. Officina Képeskönyvek 43. 1942.; BÖDEY JÓZSEF: A magyarok és bulgárok. In: *A magyarság és Kelet-Európa.* Budapest 1947. 215–240.

Бащата на българската историография Паисий Хилендарски в своята История Славянобългарска обръща голямо внимание на военните връзки, съществували между предците на българите и унгарците. Статията се занимава с два въпроса. Първо, с анализ на събитията, в които са взели участие българи и унгарци и второ, с унгарските етноними у Паисий и вероятната причина за тяхното ползване.

Imre H. Tóth:

Paisii Hilendarski on Hungarians

In his well-known Slavic-Bulgarian history, Paisii Hilendarski, the father of written Bulgarian history, pays a significant amount of attention to the primarily adversarial relations between the ancestors of the Bulgarians and Hungarians. This study focuses on two issues: 1. It investigates the events that really took place between the Bulgarians and the Hungarians, and 2. it studies the use of Hungarian ethnic naming by Paisii Hilendarski and the reason behind it.

A MAGYAR – BOLGÁR BARÁTI TÁRSASÁG ÉS A MAGYARORSZÁGI BOLGÁROK EGYESÜLETÉNEK KAPCSOLATAI

Katus Elvira

A rendszerváltást követően nagyon sok civil szervezet alakult, azóta már sok meg is szűnt, a Magyar–Bolgár Baráti Társaság (továbbiakban: MBBT; non-profit civil szervezet) pedig 2010-ben ünnepelte alapításának 20. évfordulóját és azóta is töretlenül működik, nem kis mértékben annak köszönhetően, hogy a hazai bolgár közösség jól fogadta megalakulását.

Az MBBT alapításának „ötletgazdái" Dr. Dudás Gyula, Nagy Mihály és Dr. Szabó Imre, akiket régi barátság kötött össze, hiszen 1947-ben a Petőfi Brigád tagjaikén együtt indultak Bulgáriába vasutat és utat építeni, azaz segíteni a bolgár gazdaság II. Világháború utáni újjáépítését. Szervezési kérdésekben nagyon sokat segített Alekszander Gjurov, a Bolgár Kulturális Intézet munkatársa. Az alapítók közül már csak Szabó Imre van közöttünk, 2012 februárjában elvesztettük A. Gjurovot is.

Az MBBT kulturális szervezet, amely Bulgária történelmének, kultúrájának, gazdasági életének megismertetésén és népszerűsítésén keresztül kívánja a két nép hagyományos barátságát ápolni, szorosabbra fűzni (eddigi történetéről vö. Katus 2002; 2003). A társaság alapszabályában ma is olvasható a 3/d pontban: *„Tevékenysége során a Társaság mindvégig szoros kapcsolatot kíván fenntartania a Bulgáriában már régebben megalakult Bolgár–Magyar Társasággal, úgyszintén a Budapesten működő Bolgár Kulturális Intézettel és a Magyarországi Bolgárok Egyesületével."*[54]

Az MBBT alakuló közgyűlését az egyesület székházában (Bolgár Művelődési Otthon) tartotta 1990. május 19-én. Az alakuló közgyűlésen az Egyesület

[54] A történeti hűség kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy társaságunk alapításakor, 1990-ben a Magyarországi Bolgárok Egyesületét még Georgi Dimitrov Bolgár Kulturális Egyesületnek nevezték.

színes kulturális programmal köszöntötte a résztvevőket. Kalicov Tódor, a Bolgár Művelődési Otthon akkori igazgatója a közgyűlést követően már az MBBT választmányi tagjaként vett részt a társaság vezetőségi ülésén. Gazdag tapasztalataival, értékes tanácsaival haláláig segítette az MBBT tevékenységét.

Az MBBT és a Magyarországi Bolgárok Egyesülete (továbbiakban: MBE) kapcsolatai logisztikai és kulturális szinten egyaránt működtek, és működnek ma is. Logisztikai segítséget természetesen elsősorban nagy hagyománnyal és komoly kulturális és gazdasági alapokkal rendelkező MBE tud nyújtani.

Társaságunk tevékenysége igen sokrétű (forrás: MBBT archívuma). 1997. február 17-én a készülő magyar–bolgár és bolgár–magyar közép szótárakról tartott tájékoztatót a Nemzetek Házában. Bödey József és Nagypál Teréz beszélt a bolgár–magyar szótár előkészületeiről (megjelent CD-változatban, illetve az MTA SZTAKI honlapjáról letölthető), a magyar–bolgár középszótár munkálatairól pedig az MBBT meghívott vendége, Szabina Pavlova, a Bolgár Nyelvtudományi Intézet lexikológiai szekciójának munkatársa adott számot. Köszönettel tartozunk az egyesületnek, a vendég utaztatásában nyújtott segítségért, amit társaságunk szűkös anyagi forrásai (bevételünk a tagdíjakból, illetve az adó 1%-ából áll) nem tettek volna lehetővé.

Zalaváron 1985 óta áll Cirill és Metód emlékműve. A hazai bolgár közösség a közelmúltig minden évben május 24-én, a szláv írásbeliség és a bolgár kultúra napja alkalmából autóbuszos kirándulást szervezett Zalavárra. A kiránduláson megjelent MBE tagok, az akkor még létező bolgár iskola növendékei, továbbá az MBBT meghívott tagjai többek között ökumenikus istentiszteleten vettek részt, melyet a helyi katolikus pap és a velünk utazó bolgár pap tartott (1. kép: részvétel a zalavári ökumenikus istentiszteleten).

Az MBBT 10. évfordulóját is a Bolgár Művelődési Otthonban ünnepeltük, az Egyesület vendégszeretetét élvezve (2. kép). A képet nézve meg kell jegyeznünk, hogy amíg az alakuló ülésen 150-en voltunk, a 10. évfordulón számottevő a csökkenés. A tagság fele ugyan hiányzott az évfordulós ülésről, a természetes fogyás is jelentős, de az is elmondható, hogy alább hagyott az a lendület, amely a rendszerváltás környékén összehozott minket.

Az MBBT tagságát a társaság megalakulása óta foglalkoztatja a hazai bolgár kisebbség története, sorsának alakulása. Ezért hívtuk meg előadóként a hazai bolgár közösség képviselőit, és hallgattuk meg előadásaikat a magyarországi bolgárokat érintő témákban. Így például Menyhárt Istvánné Penka Csangova

1993. április 29-én tartott előadást *Bolgár kereskedők Pesten a XVIII-XIX. században* címmel. 1998. február 25-én Szvetla Kjoszeva, akkor még a budapesti bolgár iskola történelemtanáraként tartott előadást Sztefan Dunyovról, aki részt vett az 1848/49-es magyar szabadságharcban. 2003. március 21-én Hargitainé Szimeonova Rajna ismertette a Kossuth-emigráció egyik tagja, Pászthory Endre bulgáriai tevékenységét, április 23-án pedig Vinczéné dr. Lili Peneva a bolgár húsvéti szokásokról beszélt. 2003.november 11-én Dr. Doncsev Toso tartott előadást *Gondolatok a magyarországi bolgárokról* címmel. 2011 márciusában Bebrevszky Beáta (a hazai bolgár közösség tagja) a budapesti bolgár iskoláról, mint e tanintézet neveltje és az iskola történetét BA (alapszintű) szakdolgozatként megíró egyetemi hallgató tartott előadást. 2011. november 8-án szintén egy BA szakdolgozat alapján a magyarországi bolgár pravoszlávokról tartott előadást Vesselényi Flóra Panna egyetemi hallgató, aki ugyan nem bolgár származású, de annál lelkesebb bulgarista. Ezzel a témával szerepelt a XXXI. Országos Diákköri Konferencián, ahonnan elismerő oklevéllel tért haza. 2012. október 18-án, Penka Csangována, mint az MBBT lelkes tagjára is emlékezve ismertettük a Magyar napfény alatt c. könyvét, melyet a hazai bolgárkertészekről írt. Vendégünk volt Penka néni unokája dr. Menyhárt Krisztina, aki értékes adatokkal, történetekkel, képanyaggal egészítette ki az elhangzottakat.

Meghívtunk bulgáriai előadókat is, például 2011 májusában az MBBT vendége volt Cvetanka Nedelcseva a bulgáriai Szopot városában lévő Ivan Vazov Múzeum akkori igazgatója. DVD-ről bemutatta a múzeumot a saját rendezvényünkön, az ELTE bolgár szakos diákjainak, valamint az egyesület nyugdíjas klubjában, a Vágóhíd utcai Bolgár Művelődési Házban. A felsorolt előadások mindegyikének helyszíne a Nemzetek Háza volt, a Bajza utca 54-ben.

Az MBBT tagsága megemlékezik a bolgár állami ünnepekről is. Március 3-án, a legnagyobb bolgár nemzeti ünnepen, mindig képviseljük tagjainkat a Bolgár Művelődési Házban rendezett ünnepségen. Ezen az ünnepen megjelennek a Miskolc, Debrecen és Pécs környékén élő bolgárok képviselői is.

Május 24-én, szláv írásbeliség és a bolgár kultúra napján a dátumhoz legközelebb eső vasárnapon az MBE a Széchenyi-hegyi Gyermektáborba hívta ünnepelni a magyarországi bolgárokat. Korábban erre az alkalomra érkeztek ide a bolgárok egész Magyarországról.

Természetesen az MBBT tagjai érdeklődésüknek megfelelően látogatják a bolgár népi szokásokon alapuló ünnepeket is, mint a „Bába-nap” a Szőlőmetsző Trifon ünnepe vagy éppen bolgár népitánc-esteket. Kedves tavaszváró bolgár népszokás a „Baba Marta”, a martenicákkal (a március 3-i ünnepen a Bolgár Művelődési Házban már a bejáratnál kapunk kitűzőt – 2012-ben az MBBT rendezvényén megtanultuk a készítését is).

A Magyarországi Bolgárok Egyesülete 1994-ben ünnepelte fennállásának 80. évfordulóját. Ebből az alkalomból tudományos konferenciát rendeztek, *Bolgárok Közép- és Kelet Európában* címmel. A konferencián előadást tartottak az MBBT tagjai közül Csangova Penka, Csíkhelyi Lenke docens, Alekszander Gjurov a BKI főmunkatársa, Katus Elvira adjunktus. Az Egyesület 90. évfordulójára rendezett tudományos ülésszakon 2004-ben volt lektorunk, Szava Szivriev és akkori lektorunk, Ivan Ruszkov képviselte az ELTE-t és az MBBT-t is, hiszen hagyományosan minden lektor tagja az MBBT-nek.

A Haemus c. társadalmi és kulturális folyóirat 1991 óta jelenik meg, alapította a Magyarországi Bolgárok Egyesülete. Az MBBT szerény Hírlevele 1992 óta jelenik meg, és rögtön az első számban előfizetőket toboroztunk a folyóiratnak. Figyelembe véve, hogy ezt az első számot még 130 példányban küldtük ki (a tagjainkon kívül minisztériumoknak, külképviseleteknek is), elmondható, hogy mi is hozzájárultunk a Haemus népszerűsítéséhez.

A magyarországi bolgárok életének és kultúrájának jobb megismerését szolgálták az alábbi kirándulásaink. 1996. október 5-én Halásztelekre látogattunk. Ebben a Csepel-szigeti községben él a legnagyobb létszámú kertészettel foglalkozó bolgár közösség. Fogadott minket a község akkori polgármestere, Stoffán Antal, és természetesen találkoztunk a bolgár kisebbségi önkormányzat vezetőivel is. Nikola Kusev és Anka Vladova tájékoztatást adtak a községben élő bolgárok történetéről, jelenéről, a kisebbségi élet lehetőségeiről. Megtekinthettünk egy bolgárkertészetet is, ahol a gazda bolgáros vendégszeretettel fogadott minket. 1999. május 8-án a budapesti bolgár iskolával közösen kirándultunk Miskolcra, ahol a bolgár kisebbségi önkormányzat képviselői Valcsev János és Koszta bácsi megszervezték programunkat és megosztották velünk gondjaikat, tapasztalataikat. Ezt az ismeretséget később egyetemi munkámban (szakdolgozatok) is hasznosítani tudtam. 2012 áprilisában Budakalászra kirándultunk, az ottani szerb templomban sikerült megnéznünk Toma Visanov festményét, amelyről Nagy Márta részletesen beszámolt előadásában a festőről 2009-ben tartott konferencián. 2013

áprilisában Piliscséven jártunk, ahol a szlovákok közé beházasodva élnek bolgárok, kertészek leszármazottai. Házigazdánk Vojczek József lelkesen mutatta meg bolgár származású nagyapja kertjét és a megmaradt munkaeszközöket.

Az MBBT fennállásának 20. évfordulóját a tevékenységéről kiadott dokumentum DVD vetítésével ünnepelte 2010 májusában a Nemzetek Házában. A Társaságot a Fővárosi Bolgár Önkormányzat és a Magyarországi Bolgárok Egyesülete nevében Kalicov Vladimir üdvözölte.

A Magyar–Bolgár Baráti Társaság tevékenységét továbbra is csak a magyarországi bolgár közösség erkölcsi támogatásával és logisztikai segítségével tudja hatékonyan folytatni. A magunk szerény eszközeivel továbbra is a bolgár kultúra terjesztésén fáradozunk, és a magyar–bolgár kapcsolatok bővítésén munkálkodunk.

Irodalom

Katus Elvira 2002. Deset godini ungaro-balgarsko druzhestvo za priyatelstvo. In: Csíkhelyi Lenke–Petrov Péter (szerk): *Balgari i ungarci 1000 godini zaedno*. Izsledovatelski institut na balgarite v Ungarija, Balgarsko republikansko samoupravlenie, Budapesta, 182-186.

Katus Elvira 2003. A Magyar–Bolgár Baráti Társaság tevékenysége. In: Ruszkov Ivan (szerk.): *Ezik i identitet. Stranici za balgarskoto sebe/poznanie*. Faber, Veliko Tarnovo, 23-26.

A Magyar–Bolgár Baráti Társaság archívuma 1990–2012.

MBBT Hírlevél 1992–2012.

Елвира Катуш:

За връзките между Унгаро-българското дружество за приятелство и Дружеството на българите в Унгария (ДБУ)

Унгаро-българското дружество за приятелство е основано през 1991 г. Учредителното му събрание се проведе на 18 май в Българския културен дом на улица “Вагохид” в Будапеща. Сред членовете му има и българи от Унгария. През изминалите 22 години са организирани различни програми (беседи, лекции, прожекции, екскурзии) на тема и за българското малцинство в Унгария. Проведени са екскурзии в Халастелек, за запознаване с малцинственото самоуправление на българските градинари там, както и с мястото и начина на работа. Провеждани са и различни срещи с изтъкнати личности на българската общност в Унгария на интересни теми. През месец май 2011 г. в Клуба на пенсионерите към ДБУ Цветанка Неделчева, уредничка на Къщата-музей “Иван Вазов” в гр.

Сопот по покана на дружеството изнесе беседа, последвана от прожекция за писателя и поета Иван Вазов. В дейността си унгаро-българското дружество за приятелство получава логистична или финансова подкрепа от ДБУ.

Elvira Katus:

The Hungarian-Bulgarian Friendship Society and its relationship with the Society of Bulgarians in Hungary

The Hungarian-Bulgarian Friendship Society was established in 1991. It was founded on 18 May at the Bulgarian Cultural Center in Budapest (Vágóhíd Street). Members include Bulgarians residing in Hungary. In the past 22 years the ethnic Bulgarians living in Hungary participated in a number of programs (discussions, lectures, film screenings, excursions, etc.). They paid a visit to Halásztelek to learn about the Bulgarian authority in Hungary, how it operates, what it does. Outstanding members of the Bulgarian community participated in some programs, giving interesting presentations. For instance, in May 2011, Cvetanka Nadelcheva, executive of the Ivan Vazov museum in Sopot, addressed a gathering at the Retiree Club of the Society of Bulgarians in Hungary (MBE), speaking about poet and writer Ivan Vazov. Since its foundation the MBE has been continuously supporting our efforts (logistically and financially).

1. kép: Részvétel a zalavári ökumenikus istentiszteleten

2. kép: A MBBT 10. évfordulója a Bolgár Művelődési Otthonban

ЗА СЪЗДАВАНЕТО И ДЕЙНОСТТА НА БЪЛГАРСКИ КУЛТУРЕН ФОРУМ В УНГАРИЯ (В НАВЕЧЕНИЕТО НА НЕГОВАТА 15 ГОДИШНИНА)

Адриана Петкова Пападопулос

В настоящия доклад като председател от основаването на Български културен форум до 2012 г. имам за цел в обобщен вид да представя създаването на едно от българските дружества в Унгария и съвсем накратко да маркирам основните области на неговата дейност и постижения.

През 2014 г. дружество Български културен форум навършва своята петнадесет годишнина. Неговата история се състои от разнообразна дейност, която последователно популяризира българската култура в Унгария и в стремежа си към съхранение на българската идентичност заслужено се вписва в историята на българските организации не само в Унгария (Magyarorszagi bolgar civil szervezetek), но и зад граница (ДАБЧ).

В 90-те години на миналия век започнаха промените в обществения живот и цялостната структура на държавния и политически строй, преустройство, което все още не може да се счита за приключило и което доведе до появата на нови политически форми и структури. Те засегнаха и организациите на различните общности и групи, включително и на националните и етнически малцинства. Политическият многопартиен ред и либерализацията в обществото през 90-те г. на XX в. създадоха предпоставки за появата на многообразие и плурализъм в организационно отношение и при българите в Унгария. Това явление се отнасяше и за останалите национални малцинства, така че българите не бяха изключение от общото явление. Това съвпадна и със създаването на малцинствените самоуправления в Унгария въз основа Закона за правата на националните и етнически малцинства (Закон номер LXXVII от 1993), което предизвика определено активизиране на обществената и политическа дейност сред всички национални общности.

Във влезлия през 1993 година в сила Закон за правата на националните и етническите малцинства в Унгария се гарантират културната автономия и правото чрез избори тези общности да създават свои представителни органи. Новата система буквално предизвика кипеж сред малцинствата –

покрай задачата за съхранение на езиковата и културната идентичност много от техните представители видяха не само идеалните цели, но и съвсем утилитарни възможности – препитание, начин за изява или пък тези неща взети заедно.

След първите избори 1994 г. се оформи и една нова дейност – организиране на малцинствени избори – твърде сложна задача, както в политическия живот поначало. Подобна дейност не е присъща за творческата интелигенция, в ръцете на която, от друга страна, въпросите на културната автономия биха намерили най-естественото решение. Ситуацията в изборните институции, както и в дружествата постепенно започна да напомня и пресъздава положения от голямата политика относно методи на действие, средства и прийоми, тактика и морал или липсата на такъв, контраселекция за удобство на организаторите. В края на краищата това може да се очаква, след като и малцинствените самоуправления се създават според избирателен закон с всичките негови предимства и недостатъци, чрез който се създава и държавната власт. Съвсем както в обществото на мнозинството, където политици организират и печелят или не изборите, така и малцинствата постепенно излъчиха и възпитаха свои „политици". Вследствие на това сред сравнително единната до средата на 90-те години българска общност се появи поляризация. От една страна тя се подхранваше от тъгата по спокойното, близко за общността възрожденско опиянение по идеалното единството, но тъй като то вече бе отминало, болката и тъгата сега се примесиха с очаквания и нови въжделения към системата, гарантираща известна бюджетна подкрепа.

Така се създадоха предпоставки за създаване на нови организации, занимаващи се с културно-просветна дейност сред малцинствата. Беше възродено Българо-унгарското дружество за приятелство с председател Елвира Катуш (подробно вж. в настоящия сборник), организационна форма на дружество прие и танцовият състав „Мартеница" с председател Левенте Дели, а през 1998 г. бе създадено Българското младежко дружество главно от участници в танцовите състави с председател Данчо Мусев.

Българската общност в Унгария не живее компактно и до началото на 90-те години с помощта на консулската служба към Българско посолство единственото по това време Българско културно-просветно дружество имаше връзка с почти всички, предимно български граждани, живеещи в Унгария. Така с целенасочената помощ се получаваше едно относително

единство на българската колония в Унгария, наброяваща по онова време по данни на самото дружество около 10 хил. души и се осъществяваше връзката между нейните основните институции – културно-просветното дружество, църквата и училището. Културната и просветна дейност протичаше съгласувано преди всичко в рамките на тези три основни институции, продиктувана от традицията на календарните празници и политическите тържества на двете братски държави със сходна съдба. Хората от български произход, занимаващи се с художествено творчество, наука и изкуство участваха епизодично в тази дейност, обикновено техните творчески изяви се осъществяваха в унгарските професионални кръгове. Там редица български творци вече заслужено бяха получили своето име и признание. Опитът да се учреди Клуб на специалиста (Сп. „Родолюбие", бр. 69, 1988) към Българското културно-просветно дружество през 1987-1988 г. след поредица интересни сбирки и лекции не доведе до създаване на трайно сдружение. Все пак този опит да се опознаят и да поддържат връзка помежду си представителите на изкуството, науката и творческия труд от български произход маркира необходимостта от организация на творческата интелигенция. След създаването на списание „Хемус" през 1992 г. за известен период, продължил няколко години изданието и редакционната колегия играеха ролята на център, около който гравитираха значителен брой от български творци в Унгария, но ред изменения в края на 90-те години (ръководство, бюджет и пр.) доведоха до изместване на тази функция на списанието. На практика липсваше обединителен център за хората на творческия и интелектуалния труд, въпреки че някои учстват епизодично, а други и постоянно и в работата на Републиканското самоуправление.

През есента на 1999 г. бе създаден Български културен форум като нова организация на творческата интелигенция, чрез която творците от българската общност в Унгария да могат да се изявят като нейни членове, да получават необходимата подкрепа и популяризация. Стремежът на основателите бе насочен към сътрудничество със самоуправленията и всички български институции и организации, които в повечето случаи не разполагаха със собствен творчески потенциал. Това естествено означаваше и стремеж за съхранение на българската идентичност и популяризиране на българската култура в Унгария. Всички тези положения бяха отразени в устава на новата организация, гласуван на 14 октомври 1999 г. Съдебната регистрация бе извършена на 20 декември като Българският култу-

рен форум бе вписан като малцинствена културна организация, защитаваща интересите на българската творческа интелигенция в Унгария с председател Адриана Петкова Пападопулос и заместник-председател Миролюба Гендова. Сред основателите бяха творци и хора на интелектуалния труд (Антони Дончев, Росен Русев, Теодор Радевски, Лили Пенева-Винце, Дарина Стефанова, Таня Ронаи, Ася Събева-Юричкаи, Ангелина Джикова, Петер Пападопулос, д-р Габриела Ейферт, Натали Стефанова). Емблемата изработи художникът Росен Русев. Много скоро след създаването на Форума в работата му се включиха и много други творци (Милена Владимирова, Карой Саренчев, Каталин Улман, Лили Зафирова, Снежка Здравкова, Кристина Менхарт, Патриция Тавас, Женя Бозукова, Матей Тодоранов, Боряна Конц, Василка Дьомени, Петер Бочков, Лили Тавас, Стефан Юричкаи, Димитър Грозданов, Йордан Бочков и още редица имена, известни с дейността си сред българите в общността).

Чудесно бе активното участие във Форума и от страна на младежите – студенти и гимназисти (Натали Стефанова, Жужана Попгеоргиева, Стефка Ничева, Георги Стоянов, Дора Пападопулос, Миролюба Петрова, Ивет Дьомени), което внесе истинска свежа струя в дейността на организацията. През 2002 г. за почетен председател бе избран д-р Тошо Дончев – общественик и писател.

Още от самото си създаване Културният форум получи подкрепата и доверието от страна на посолството на Република България, което предостави безплатно помещение за работа и срещи. От страна на унгарските институции и учреждения също се радвахме на топло отношение и подкрепа както и от много сънародници от Унгария и България. Почти всички проекти на Форума получиха материалната подкрепа на ред институции и частни лица. Средствата се набираха главно чрез участие в конкурси, чрез дарения и подкрепа от няколко фирми и частни лица. Общо взето със скромен бюджет, съставен от споменатите пера и членския внос, за няколко години Форумът разви значителна издателска дейност – двуезични книги, сред които не може да не спомена сборника „Българи в Унгария", албума „Българско изкуство на унгарска земя", сборниците от научните конференции, посветени на Тома Вишанов и историческите връзки между Унгария и Балканите, които бяха организирани в сътрудничество с Българския културен институт и унгарски академични институции. Изложбата с фоторепродукции от произведенията на Тома

Вишанов – единственият бароков български иконописец пожъна небивал успех и бе представена в четири града в Унгария и България, в криптата на храма „Александър Невски” в София.

Важно начинание, което продължи повече от десет години бе собственото ни двуезично периодично издание под название също „Български културен форум” за културен живот и събития из живота на българската общност в Унгария, което безплатно изпращахме по пощата до всички наши сънародници в страната. В него като доброволни сътрудници-автори на актуални материали и интервюта бяха почти всички членове на дружеството, съдържанието на броевете се обсъждаше на общите ни сбирки. Подготвихме свой сайт също на двата езика – български и унгарски, организирани бяха много срещи и прояви, изложби, литературни и музикални вечери и младежки програми като ползването на български език паралелно с превод на унгарски бе един от характерните елементи при организацията, който по-късно възприеха и други издания. Стремежът ни бе и нашите сънародници, и унгарските ни приятели да се чувстват добре и на своя „почва”, когато ние сме домакини на проявите. Младежките програми също имаха за цел заздравяване и укрепване знанията на български език, активното му използване в ежедневието – така през 2008 г. бе създадена след обявяване на конкурс и двуезичната книга с детски преводи на приказки „Имало едно време...”, посветена на 90-та годишнина от създаването на Българското училище в Унгария. Сътрудничеството на Форума с всички български организации и институции в Унгария бе много плодотворно, както и контактите, които се създадоха с много унгарски партньори.

През 2008 г. в българския културен институт получих грамота и плакет в чест Деня на българската просвета и култура от Министерството на културата на РБ за популяризиране на българската култура в Унгария. Считам наградата като отличие и за самата ни организация, за заслуга на всички членове и приятели на Форума.

През 2006 г. поради промяната на избирателния закон и прекратяване възможността за участие на независимите кандидати, Българският културен форум излъчи свои кандидати в малцинствените избори, които успешно спечелиха мандати в три от най-големите района на Буда (XI, XII и XXII). Както по-горе споменах, политическата дейност е непри-

също поприще за творческата интелигенция, ето защо в тази насока Форумът не разшири дейността си. В замяна на това подкрепата, която получи за своите проекти от самоуправленията и от унгарската държава чрез конкурси спомогна за разширяване на неговата дейност.

Подробен преглед на всичко, направено от Форума досега трудно би се вместил в тази статия: собствени и съвместни издания, срещи на творците от български произхад от Унгария, над 40 общи и индивидуални изложби, литературни вечери, детски програми – и това далеч не е всичко. Събитията, организирани от Български културен форум бяха следени и отразявани в медиите и в Унгария, и в България, което илюстрира присъствието на организацията ни в културния живот.

Самата история на една организация не винаги е достатъчно доказателство за жизнеността й. През 2012 г. след изтичането на четвъртия ни мандат с Миролюба Гендова нашето общо събрание избра своето ново ръководство. Считам промените за здравословни във всяка една сфера на обществения живот, а при дружество като нашето – за нужни и полезни, за да се поддържа организацията свежа, да се внасят нови елементи в дейността и. Освен това не е тайна, че в организациите на обществени начала лъвският пай от работата се пада на ръководителите. Със смяната на ръководството имат възможност за изява и повече хора. За председател бе избрана Милена Владимирова, за заместник-председател – Кристина Менхарт. Проведената научна конференция още същата година, настоящето издание, организираните и предстоящи изложби, конкурси и детски прояви вече са именнно дело на новото ръководство и сме горди от това достойно продължение. В работата и проявите на Форума се включват все повече нови хора, някои от които ни търсят и сами. Няма по-добро доказателство за жизнеността на Български културен форум като организация и за това, че от близо петнадесетгодишното му минало вече се виждат оставените следи в живота на българската общност в Унгария, която се превърна в една нова традиция – активното присъствие на българската творческа интелигенция и на приятелите на България в Унгария в културния живот. Можем спокойно да кажем, че се появи една нова традиция в живота на общността – активното присъствие на българската творческа интелигенция и на приятелите на България в Унгария в културния живот. При това не само в нашите две страни, но вече и зад техните граници.

Литература

ДАБЧ: http://www.aba.government.bg/?show=32

1993. évi LXXVII. *törvény* a nemzeti és etnikai *kisebbségek* jogairól http://www.nemzetisegek.hu/dokumentumok/kisebbsegitorveny/kisebbstorvmagyar2006.pdf

Doncsev Toso – Menyhárt Krisztina (szerk.) 2009. *Toma Visanov és kora.* Bolgár Kulturális Fórum, Budapest.

Doncsev Toso – Menyhárt Krisztina – H. Tóth Imre (szerk.) 2011. *Magyarország és a Balkán vallási és társadalmi kapcsolatai*. Bolgár Kulturális Fórum, Budapest.

Gendova Miroljuba (szerk.) 2000–2010. *Bolgár Kulturális Fórum újság.* Budapest.

Gendova M. – Petkova A. – Juricskayné Szabeva A. – Papadopulosz P. – Müller L. (összeáll.) 2003. *Bolgár művészet magyar földön.* Akadémiai kiadó, Budapest

Magyarországi bolgár civil szervezetek:
http://www.nek.gov.hu/id-602-magyarorszagi_bolgar_civil_szervezetek.html

Papadopulosz Petkova Adriana (szerk.) 2002. *Bolgárok Magyarországon*. Akadémiai kiadó, Budapest

Papadopulosz Petkova Adriana (szerk.) 2005. *Beszélgetések magyarországi bolgárokkal.* Bolgár Kulturális Fórum, Budapest.

Papadopulosz Petkova Adriana (szerk.) 2008. *Egyszer volt, hol nem volt…* (gyermekfordítások). Bolgár Kulturális Fórum, Budapest.

Петкова, Адриана 1988. Клуб на специалиста в Будапеща. *Родолюбие*, бр. 7/69.

Papadopulosz Petkova Adriana:

A Bolgár Kulturális Fórum alapítása és tevékenysége Magyarországon (a szervezet alapításának 15. éves évfordulójára)

A jelen dolgozat a Bolgár kulturális Fórum alapításától, 1999-től 2012-ig foglalja össze e magyarországi bolgár egyesület alapítását, tevékenységét és eredményeit. A Fórum bolgár értelmiségiek alkotó szakmai szervezeteként alakult Magyarországon, és azóta társadalmi szervezetként működik. A Fórum alapvetően kulturális alkotó tevékenységgel foglalkozik, célja a bolgár közösség identitásának, nyelvének és szellemi eredményeinek megőrzése. Tevékenységében kiemelkednek a kétnyelvű kiadványok felnőtteknek és gyermekeknek, köztük olyan gyűjteményes kötetek, mint: a *Bolgárok Magyarországon, a Bolgár művészet magyar földön, az Egyszer volt, hol nem volt..., a Beszélgetések magyarországi bolgárokkal, illetve a Toma Visanov és kora, Magyarország és a Balkán vallási és társadalmi kapcsolatai*.

Az egyesület több mint 40 egyéni és közös kiállítást szervezett magyarországi bolgár képző- és iparművészek alkotásaiból, alkotói találkozókat Magyarországon, illetve számos eseményt külföldön, amelyekről hírt adtak magyar és bolgár médiumok – e tény is utal arra, hogy a szervezet milyen szerepet játszik e két ország kulturális életében.

Adriana Petkova-Papadopulosz:

The founding and activities within Hungary of the Bulgarian Cultural Forum
(Marking the 15th anniversary of its establishment)

This study offers a summary of the Bulgarian Cultural Forum, from its founding in 1999 until 2012, focusing on how this Bulgarian association operating in Hungary came about, what it does and what it has achieved.

The Forum was established in Hungary as a professional union of Bulgarian professionals and has operated as a social organization ever since. Adriana Petkova Papadopulosz was president of the Forum from its foundation until 2012 while Miroljuba Gendova was vice-president over the same period. In 2012 Milena Vladimirova was elected president and Krisztina Menyhárt became vice-president.

The Forum is primarily focused on creative cultural activity with the goal of maintaining the identity, language, and intellectual achievements of the Bulgarian community. Outstanding among its activity has been the publication of bilingual books for children and adults, including collections of writings such as *Bulgarians in Hungary, Bulgarian Art Born on Hungarian Soil, Once Upon a Time…, Conversations with Bulgarians Living in Hungary, Toma Vishanov and his Era*, and *Hungary and its Religious and Social Ties to the Balkans*.

The Forum has organized over 40 solo and group exhibitions of works by Bulgarian fine and applied artists living in Hungary, has organized opportunities to meet artists in Hungary, and set up a number of events abroad to publicize Hungarian and Bulgarian culture. All this points to the significant role played by the organization in the cultural lives of the two countries.

BALKÁNI TÁNC- ÉS ZENEI FOLKLÓR MAGYARORSZÁGON

Bólya Anna Mária

A címben szereplő balkáni folklór ezen írásban főként a volt Jugoszlávia népeinek tradicionális táncaira, zenéjére, valamint a bolgár és valamelyest a görög néptáncra és népzenére utal. A folkélet szempontjából főbb személyiségek, együttesek kerülnek megemlítésre, a teljesség igénye nélkül, a táncházak esetében főként Budapestre és környékére koncentrálva.

A magyarországi nemzetiségek folklórjának bemutatása nagy lendületet vett a Nemzetiségi Központi Táncegyüttes (későbbi Fáklya) megalakulásával, 1959-ben (Eperjessy 1999, 53). Az együttes feladata a magyarországi kisebbségek táncainak interpretálása volt. Ezt a feladatot vállalta magára Kricskovics Antal, az együttes alapítója és vezetője, aki garai bunyevác családban született 1929-ben, s később nemcsak a délszláv folklórral, hanem más magyarországi kisebbségek folklórjával is megismerkedett (Bólya 2012, 46).

Vele egy évben látta meg a napvilágot Vujicsics Tihamér zeneszerző. Ők ketten igen fontos szerepet játszottak a magyarországi nemzetiségi folklór megőrzésében és népszerűsítésében, Vujicsics a zene, Kricskovics pedig a tánc tekintetében.

Vujicsics Tihamér magyarországi szerb zeneszerző, elsősorban a magyarországi balkáni népzenét és más kisebbségek zenéjét, valamint az albán, perzsa, arab népzenét is gyűjtötte és népszerűsítette. Ezen kívül, mint zeneszerző, ő írta a *Bors* és *A Tenkes kapitánya* című tv-sorozat zenéjét (Dékity 2009a; 2009b). Gyűjtő és rendszerező munkájának igen jelentős eredménye a már csak halála után, 1978-ban megjelent *A magyarországi délszlávok zenei hagyományai* című könyv, amely komoly és igényesen bemutatott zenei anyaggal szolgál, főként az akkori Jugoszlávia népzenéjét tekintve (Vujicsics 1978).

Kricskovics Antal[55] még a Fáklya alapítása, tehát 1959 előtt a zágrábi Lado együttesben táncolt és koreografált. Emellett Dr. Ivan Ivancsan néprajzkutató segítségével gyűjtött folklóranyagot a volt Jugoszlávia területén. Magyarországon folytatta gyűjtőkörútjait, sokszor mentek terepmunkára Vujicsics Tihamérral együtt (Dékity 2009, 2010). Más nemzetiségi együttest is vezetett, például a magyarországi görögök együttesét, melyet Belojanniszban alapított, szintén 1959-ben. A Fáklya nagyon sok tradicionális anyagot állított színpadra (például *Momacsko kolo, Sokác lakodalmas*). Az 1970-es évektől Kricskovics nemcsak a magyarországi nemzetiségek hagyományaival, hanem a kaukázusi népek és a zsidó folklór anyagával is megismerkedett, ezeket koreográfiáinak

[55] (Kricskovics életrajz: www.faklya.eoldal.hu/cikkek/muveszeti-vezetok/)

alapjává tette (Kővágó 1999, 19; 22). Ettől az évtizedtől Kricskovics művei nyomán az autentikus színpadra állítástól, a stilizáció, a folklóranyagok szabad felhasználása, majd pedig a teljes alkotói szabadságot adó táncszínház irányába fejlődött az együttes repertoárja (Fuchs 2007, 268).

A magyarországi nemzetiségek folklórjának ápolása nemcsak a Fáklya együttes működésére szorítkozott, hanem fontos és máig ható momentuma volt a Balkán-táncház mozgalom 1975-ös elindulása is (Bólya 2012, 45).

A magyarországi táncházmozgalom mára már felkerült az UNESCO szellemi kulturális örökség megőrzését célzó legjobb gyakorlatok listájára[56]. A 1972-ben elinduló magyar táncházakat mindössze három évvel követte a Balkán-táncházak megjelenése. A Fővárosi Művelődési Ház első Balkán-táncházainak olyan sikerük volt, hogy a tömeg miatt az újonnan érkezőknek várniuk kellett a belépéssel, amíg a távozókkal helyek szabadultak fel (Bólya 2012, 45-46).

A Fáklya táncházi programjának gerincét a bunyevác, sokác és a szerb anyag képezte, emellett más – bolgár, macedón, román, szlovák és sváb – nemzetiségi táncokat is tanítottak. Az elindított táncházak évekig működtek nagy sikerrel, eleinte Szilcsanov Mária és Kricskovics Antal, majd egy tanítványuk vezetésével. Ezekből nemcsak a pécsi, Vidákovics Antal féle táncházak nőttek ki, hanem sok más Balkán-táncház is Magyarországon.

A Balkán-táncház mozgalom rendkívüli sikerének oka, hogy a magyar néptáncoktól markánsan eltérő táncformákat mutattak be. A népszerűség talán másik, praktikus oka, hogy e táncházak programjának anyaga túlnyomó részben nem páros táncokból áll, tehát nincs jelentősége a nemek arányának (Bólya 2012, 45-47).

A táncházak fő táncformája a kóló (horo, kolo, oro), amely nyílt körtánc, általában az óramutató járásával ellentétes irányban halad, a sor elején a kolo vezetőjével. A tánc rendszerint lassú tempóval kezdődik, majd egyre gyorsul, és a lépések is egyre cifrázódnak (Kóló, 1976). A kolok (horok, orok) jó része – lépéseiket és zenéjüket tekintve – aszimmetrikus (pl. 7/8, délszláv 9/8[57], 11/8 stb.), néha magas nehézségi fokú és szokatlan a magyar láb számára.

A kilencvenes évek nagy változásokat hoztak a magyarországi balkáni táncéletben. A két fontos politikai tényező a magyarországi és kelet-európai rendszerváltások és Jugoszlávia felbomlása volt. A Fáklyáról sorra „leváltak" a nemzetiségek, majd a szerb-horvát kisebbség és ezzel együtt a gimnázium is szétvált. Ma a volt Szerb-horvát Gimnázium épületében a szerb gimnázium és a táncegyüttes működik. A Fáklya az új horvát iskolában kapott helyet. Itt háromszáz gyermeket tanítanak kötelezően néptáncra az óvodástól az érettségiző korosztályig, és itt tartják a próbákat is.

---

[56] http://www.unesco.hu/kultura/tanchaz-modszer-mint
[57] 2, 2, 2, 3 elosztású ütem

Így lett a Fáklya immár „csak" horvát táncegyüttes, ám a régi nagy művek is megvannak a repertoárban (Bólya 2012, 45-47). A bolgár néptánc-hagyományt a Martenica, a Zornica, a Jantra és a Roszica együttes, a szerb folklórt a Tabán együttes ápolja tovább, hogy csak néhányat említsünk a ma is létező néptáncegyüttesek közül[58].

A Balkán-táncházak napjainkban

A mai rendezvények, programok a XX. századi balkáni folkéletből nőttek ki Magyarországon. A balkáni zenét játszó és táncokat bemutató együttesek sokféle fesztiválon, programon lépnek fel, a kisebbségi önkormányzatok rendezvényei mellett. A budapesti Balkán-táncházak jellemzően nem táncegyüttesekhez, hanem zenei együttesekhez kötődnek, sok esetben a vidéki táncház rendezvények is. A magyarországi délszláv zenét játszó együttesek és táncházaik (részletesen vö. Letöltések) – a teljesség igénye nélkül – a következők:

1. **Vujicsics Együttes**, melynek egyik alapítója és vezetője Eredics Gábor. Neki köszönhető, hogy a Zeneakadémián 2007-ben megkezdhette működését a Népzenei Tanszak. Eredics Gábor jelenleg is Bartók Béla korai szerb fonográf felvételeit, a század eleji gramofonlemezek és Vujicsics Tihamér gyűjtéseinek népdalanyagát kutatja. A Zeneakadémia Nagytermében 2002 tavaszán rendezett koncertsorozatot, mely e gyűjtések közreadására épült.

2. A **Pravo együttes** eredetileg békéscsabaiakból alakult zenekar. Bolgár, macedón és szerb anyagot játszik.

3. A **Söndörgő** együttes a Szentendrén, Budakalászon, Pomázon és Csobánkán élő szerbek hagyományaihoz kapcsolódó délszláv népzenét játszik, Budakalászon tart táncházat hozzávetőleg havi rendszerességgel.

4. A **Kolo** együttes tököli székhelyén, valamint heti rendszerességgel a Ferencvárosi Művelődési Központban tart táncházat. Főként horvát, szerb és szlovén anyagot játszanak, de a táncház első részében görög és égei-macedón blokk is van, illetve időszakosan román és bolgár zenét is előadnak.

5. A **Falkafolk** együttes albán, bolgár, szerb, görög, macedón, román és török (azerbajdzsáni) zenét játszik. Kéthetente szervez táncházat az Fővárosi Művelődési Házban a Cserbul de Aur közreműködésével.

6. A **TRakija** (neve Trákia és a *rakija* – pálinka nevéből született) a Kossuth Klubban hetente tart táncházat főként bolgár, horvát, macedón és szerb táncokkal és tanítással.

---

[58]www.zornica.hu, www.jantra.org, www.nemzetisegek.hu/etnonet/szava04/taban.htm

7. A görög együttesek közül a **Sirtost** említem meg, mely vasárnaponként tart táncházat az Almássy téren, a Fáklya-tag Pászti Péter tanításával.

A legfontosabb mai balkáni táncegyüttesek, szintén a teljesség igénye nélkül a következők: Jantra, Martenica és Zornica bolgár, Fáklya horvát, Tabán és Lovra szerb, Ohrid macedón és a Helidonaki görög táncegyüttes.

A magyarországi balkáni folklór több nagy rendezvényen is megjelenik. A farsang végi mohácsi sokác *busójárás*, táncprogramja nagy részben horvát, sokác és szerb anyagot vonultat fel. Ez a hagyomány, ugyanúgy, mint a táncház-módszer, szerepel az UNESCO Szellemi Örökség[59] listáján. A *Balkán Hangja* országos fesztiválsorozaton, minden évben más kisebbség vállalja a „házigazda" szerepét. A szintén évente sorra kerülő *Táncháztalálkozó* tekintélyes balkáni programmal is rendelkezik (Bólya 2012, 47).

A jelenlegi helyzettel kapcsolatban több pozitívum is megemlíthető. Első és legfontosabb, hogy a nemzetiségi önkormányzatok (bolgár, görög, horvát, szerb) támogatják az együttesek működését. Ezek közül az együttesek közül több is élő kapcsolatban van az anyaországi folklórhagyománnyal, legjobb esetben pedig a nemzetiségi származású tagok vannak többségben. Ez utóbbi eset ideális egy folklór anyagot felvonultató együttesnél. Szép példája ennek a Zornica Bolgár Hagyományőrző Együttes, mely Magyarországra házasodott bolgár asszonyok kezdeményezéséből indult el 2000-ben, vezetője pedig a Bulgáriában végzett néptánc-koreográfus, Zafirova Liliana. (http://www.zornica.hu).

Sajnos ez az élő kapcsolat már nem minden esetben mondható el a magyarországi Balkán-táncházakról. Jó hír, hogy egy 2010-ben, a Magyar Táncművészeti Főiskolán megrendezett szimpóziumon elhangzott, mivel a Főiskola képzésében már szerepelnek különböző nemzetiségi és kisebbségi táncok, elindulhatna egy szakirányú továbbképzés kisebbségi táncház-vezetői programmal. A képzés elindítását a Magyar Táncművészeti Főiskola Koreográfus- és Pedagógusképző Intézetének igazgatója, Zsámboki Marcell is támogatta hozzászólásában (Bólya 2012, 49).

A kisebbségi önkormányzatok által eszmeileg és anyagilag támogatott zenei és táncegyüttesek, valamint a saját fenntartású iskolák, amelyekben továbbadják az anyaországi kultúrát és tradíciókat, emellett a Budapesten és országosan megrendezésre kerülő programok, rendezvények és táncházak, a balkáni kultúrát és népművészetet terjesztik, illetve biztosítják az országban egyébként is kedvelt balkáni zenék és táncok széleskörű ismertségét. Ezen felül pedig a nemzetiségek tagjainak is az anyaország levegőjét hozzák el.

[59] www.unesco.hu/kultura/szellemi-kulturalis

Irodalom

Bólya Anna Mária 2012. A balkán táncházmozgalom jelentősége Magyarországon: múltja, jelene és jövője. In: Bolvári-Takács Gábor (szerk.): *A hagyományos tánckultúra metamorfózisa a 20. században.* Magyar Táncművészeti Főiskola, Budapest, 45–52.

Dékity Márk 2009a *Kricskovics Antal nyolcvan éves.* Forrás: http://epa.oszk.hu/01200/01259/00041/pdf/baratsag_EPA01259_belivek_7-9.pdf 2013.07.30.

Dékity Márk 2009b. *Nyolcvan éve született Vujicsics Tihamér.* Forrás: http://epa.oszk.hu/01200/01259/00041/pdf/baratsag_EPA01259_belivek_7-9.pdf 2013.07.30.

Eperjessy, Ernő 1999. Hány Kricskovics is van tulajdonképpen? In: Lukács István (szerk.) *A csend relációi.* Budapesti Horvát Önkormányzat, Budapest. 50–53.

Fuchs Lívia 2007. *Száz év tánc*. L'Harmattan, Budapest.

„Kóló" 1976. *Kóló*. FMH, Budapest.

Kővágó, Zsuzsa 1999. Egy pálya állomásai. In: Lukács István (szerk.) *A csend relációi*. Budapesti Horvát Önkormányzat, Budapest. 19–30.

Kricskovics Antal életrajza a Fáklya Horvát Művészegyüttes honlapján: http://www.faklya.eoldal.hu/cikkek/muveszeti-vezetok. 2013.07.30.

Vujicsics Tihamér 1978. *A magyarországi délszlávok zenei hagyományai*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Az UNESCO Magyar Nemzeti Bizottságának honlapja a táncház-módszerről: http://www.unesco.hu/kultura/tanchaz-modszer-mint

Az UNESCO Magyar Nemzeti Bizottságának honlapja a mohácsi busójárásról: http://www.unesco.hu/kultura/szellemi-kulturalis

Letöltések (a tanulmány elkészítéséhez felhasznált honlapok):
http://www.balkanhangja.hu 2013.04.04.
http://www.bolgarkultura.hu 2013.04.04.
http://www.bolgarok.hu 2013.05.02.
http://www.c3.hu/~nemztanc/falka.html 2013.02.02.
http://www.cerbul.hu 2012.02.02.
http://www.ellinismos.hu 2012.02.02.
http://www.faklya.eoldal.hu 2013.06.30.
http://www.horvatok.hu 2013.02.08.
http://www.jantra.org/ 2013.07.30.
http://www.kolo.hu 2013.02.08.
http://www.macedon.hu 2013.06.30.
http://www.martenica.hu 2012.02.02.
http://www.mohacsibusojaras.hu 2012.02.02.
http://www.nemzetisegek.hu/etnonet/szava04/taban.htm 2013.07.30.
http://www.pravo.hu 2012.02.02.
http://www.sirtos.hu 2012.02.02.
http://www.sondorgo.hu 2012.02.02.

http://www.szerb.hu 2012.03.06.
http://www.tanchaztalalkozo.hu 2012.01.02.
http://www.trakija.hu 2013.01.12.
http://www.vujicsics.hu 2013.05.30.
http://www.zornica.hu 2013.06.30.

Ана Марија Боја:

Игре и музика балканског фолклора у Мађарској

Научни рад пружа кратак преглед о положају балканског фолклора у Мађарској, највише из аспекта музике и народних игара. У вези са тим се помиње покрет „Балканске игранке“ и делатност мањинског културно-уметничког друштва „Луч“. Приказује тренутно стање културно-уметничких друштава, која се баве народним играма и музиком и различите народносне културне заједнице у Мађарској. Научни рад наглашава важност културних односа матице и фолклорних друштава.

Anna Mária Bólya:

Balkan folklore in dancing and music within Hungary

This study offers a brief overview of the status of Balkan folklore in Hungary, focusing primarily on music and dance. In particular, the author explores the Balkan “Táncház” Movement (folk dancing events open to any member of the public who chooses to participate) and the Fáklya (literally: Torch) minority dance ensemble. She also provides a glimpse of the present, which includes the many different Táncház groups, music and dance groups offering Balkan programs, and the cultural societies of various minority groups within Hungary. The study underlines the importance of ongoing contacts with the folklore of their motherlands.

A kötet szerzői

Név	Intézmény	e-mail
Berényi Mária	Magyarországi Románok Kutatóintézete	berenyi59@gmail.com
Bólya Anna Mária	Magyar Táncművészeti Főiskola	bolya.annamaria@mtf.hu
Cselényi István Gábor	ny. lelkész és ny. egyetemi tanár, Esztergom	idr.cselenyi@gmail.com
Demeter Gábor	MTA BTK	demetergg@gmail.com
Demmel József	Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete	demmel.jozsef@gmail.com
Doncsev Tosó	Szófiai Magyar Intézet, igazgató	doncsevtoso@uki.bg
H. Tóth Imre	Szegedi Tudomány-egyetem, prof. emeritus	-
Hargitai-Szimeonova Rajna	OSZK, ny. könyvtáros	reni.simeon@gmail.com
Jankova Veneta	Sumeni Egyetem	veneta_yankova@abv.bg
Juricskayné Szabeva Aszja	Bolgár Kulturális Fórum	etnoassia@gmail.com
Katus Elvira	ELTE BTK, ny. adjunktus	ile2@freemail.hu
Korb Angéla	Magyarországi Németek Szövetsége, ELTE BTK	korbangie@freemail.hu
Menyhárt Krisztina	ELTE BTK	menyhart.krisztina@btk.elte.hu
Papp Izabella	ny. levéltáros	pappizabella@invitel.hu
Papadopulosz-Petkova Adriana	Bolgár Kulturális Fórum	petkova.adriana@freemail.hu
Pejkovska Penka	Bolgár Tudományos Akadémia	pykvsk@abv.bg
Puskás Bernadett	Nyíregyházi Főiskola	bernadett.puskas@gmail.com
Révész Éva	Szegedi Tudományegyetem	ret@tvn.hu
Zsilák Mária	ELTE BTK	m.zsilak@gmail.com